

गोस्वामी श्री तुलसीदासजी विरचित

रामचरितमानस

बाल कांड

*

भावात्मक पद्यानुवाद

- श्री योगेश्वर

NOTICE**સર્વ હક્ક લેખકને સ્વાધીન**
All rights reserved by Author

The content of this e-book may be used as an information resource. Downloading or otherwise transmitting electronic copies of this book or portions thereof, and/or printing or duplicating hard copies of it or portions thereof is authorized for **individual non-profit use ONLY**. Any other use including the reproduction, modification, distribution, transmission, republication, display or performance of the content of this book for commercial purposes is strictly prohibited.

Failure to include this notice on any digital or printed copy of this book or portion thereof; unauthorized registration of a claim of copyright on this book; adding or omitting from the content of it without clearly indicating that such has been done; or profiting from transmission or duplication of it, is a clear violation of the permission given in this notice and is strictly prohibited. Violators will be prosecuted.

Permission for use beyond that specifically allowed by this notice may be requested in writing from Swargarohan, Danta Road, Ambaji (North Gujarat) INDIA.

*

e-book

Title : Balkand
Language : Gujarati
Version : 4.1
Pages : 336
Created : July 21st 2024.

*

NOTE

This e-book is a manifestation of our humble effort to present Shri Yogeshwarji's literary work in digital format. Due care has been taken in preparing the material of this e-book from its original print version. However, if you find any error or omissions, please let us know. We welcome your comments.

*

૧.મંગલાચરણ - પ્રારંભ

શ્લોકો

વર્ણાનામર્થસંઘાનાં રસાનાં છન્દસામપિ ।
 મઙ્ગલાનાં ચ કર્તારૌ વન્દે વાણીવિનાયકૌ ॥૧॥
 ભવાનીશઙ્કરૌ વન્દે શ્રદ્ધાવિશ્વાસરૂપિણૌ ।
 યાઘ્યાં વિના ન પશ્યન્તિ સિદ્ધાઃસ્વાન્તઃસ્થમીશ્વરમ્ ॥૨॥

(આખ્યાન)

અક્ષર અર્થ છંદ રસરચના કૃપા કરીને કરનારાં
 મંગલકારક સરસ્વતીને આરંભે વંદન મારાં.
 પ્રણામ ગણપતિને પ્રેમથકી કરું વળી સાથેસાથે,
 વરદ હસ્તને સદાય રાખો સિદ્ધિપ્રદ મારે માથે.
 રામકથાની રચના બંને સરળ કરો મારે માટે.

વન્દે બોધમયં નિત્યં ગુરું શઙ્કરરૂપિણમ્ ।
 યમાશ્રિતો હિ વક્રોઽપિ ચન્દ્રઃ સર્વત્ર વન્દ્યતે ॥૩॥
 નિત્ય બોધમય ગુરુદેવશ્રી શંકર પ્રભુને કરું પ્રણામ,
 જેમનો લઈ આશ્રય પામે વક્ર છતાં ચંદ્ર બધે માન.

સીતારામ ગુણગ્રામ પુણ્યારણ્ય વિહારિણૌ ।
 વન્દે વિશુદ્ધવિજ્ઞાનૌ કબીશ્વર કપીશ્વરૌ ॥૪॥
 સીતારામગુણોના પાવન વનમાં નિત્ય વિહરનારા,
 વિશુદ્ધ વિજ્ઞાની કવિવર ને કપિવરને વંદન મારાં.

ઉદ્ભવસ્થિતિસંહારકારિણીં   ક્લેશહારિણીમ્   ।
 સર્વશ્રેયસ્કરીં   સીતાં   નતોઽહં   રામવલ્લભામ્   ॥૫॥
 સર્જન સૃષ્ટિનું પાલન ને વિનાશ અંતે કરનારાં,
 શરણાગતને શાંતિ અર્પતાં ક્લેશ બધાએ હરનારાં;
 શ્રેયસ્કરી શ્રેય કરવાની પવિત્ર પ્રજ્ઞા ધરનારાં,
 સીતા થાવ પ્રસન્ન આજ એ સ્વીકારી વંદન મારાં.

યન્માયાવશવર્તિં   વિશ્વમખિલં   બ્રહ્માદિદેવાસુરા
 યત્સત્વાદમૃષૈવ   ભાતિ   સકલં   રજ્જૌ   યથાહેર્મમઃ   ।
 યત્પાદપ્લવમેકમેવ   હિ   ભવામ્ભોધેસ્તિતીર્ષાવતાં
 વન્દેઽહં   તમશેષકારણપરં   રામાખ્યમીશં   હરિમ્   ॥૬॥
 પડ્યા જેમની માયામાં બ્રહ્માદિદેવ દાનવ સઘળા,
 રજ્જુસર્પની જેમ ભ્રાંતિથી દેખે સર્જન સત્ય અહા;
 ભવસાગર તરનારા માટે ચરણ જેમનાં નાવસમાં,
 રામનામના કારણથી પર પ્રણામ તે હરિના પદમાં.

નાનાપુરાણ   નિગમાગમ   સમ્મતં   યદ્
 રામાયણે   નિગદિતં   ક્વચિદન્યતોઽપિ   ।
 સ્વાન્તઃ   સુખાય   તુલસી   રઘુનાથગાથા
 ભાષા   નિબન્ધમતિમન્જુલમાતનોતિ   ॥૭॥
 વેદશાસ્ત્ર ને પુરાણસંમત રામાયણમાં ને અન્યત્ર,
 કહેવાયું જે પ્રાજ્ઞજનોથી સ્વાનુભૂતિપૂર્વક સર્વત્ર;
 તુલસી તે જ સ્વાત્મસુખ માટે રઘુનાથતણી કથામહીં,
 મધુરથી મધુર ભાવ ભરીને ગાય પરમરસ સાથ અહીં.

*

ગણનાયક કરિવરવદન બુદ્ધિરાશિ શુભગુણસદન,
કરો અનુગ્રહ સિદ્ધિદાયક જેનું સુખમય સદા સ્મરણ,
જેનું મંગલ સદા શરણ.

મૂંગા બોલે દિવ્ય વચન, પંગુ ચઢે ગિરિવર ગહન,
કરો કૃપા એ આજ કૃપાળુ, કરો સકળ કલિમલદહન.
મંગલમય છે જેનું સ્મરણ,
શાંતિપ્રદાયક જેનું શરણ.

(અનુષ્ટુપ)

નીલકમળસમ શ્યામ તરુણ અરુણ વારિજ નયન,
કરો એ મુજ ઉર ધામ સદા ક્ષીરસાગરશયન.

કુંદઈન્દુસમ દેહ ઉમારમણ કરુણાઅયન,
કરે દીન પર પ્રેમ કૃપા કરો મર્દન મયન.

(આખ્યાન)

કૃપાસિંધુ નરરૂપ હરિ ગુરુચરણકમળમાં કરું નમન,
મહામોહ તમપુંજ ગણું તો વચન જેમનાં સૂર્યકિરણ.
વંદું શ્રીસદગુરુ ચરણ.

*

સરસ સુવાસિત રુચિકર નિર્મળ, સકળ રોગ ભવના હરનાર,
સંજીવની ઔષધિકેરા ચારુ શક્તિપ્રદ ચૂર્ણ સમાન,

ગુરુચરણકમળતણી રજને વંદન કરું સહિત અનુરાગ,
કલ્યાણ કરે સદાય રજ એ લગાવતાં શિર હૃદય લલાટ.

શ્રીશંકરના તનની પાવન ભસ્મ પરમ કલ્યાણ કરે,
સુકૃત કરાવે, સુકૃત વધારે, પ્રસન્નતાથી પ્રાણ ભરે;

ભક્તજનોના દિલદર્પણના યુગયુગકેરા મેલ હરે,
તિલક કરે જે એનું એને ગુણભંડાર સમસ્ત વરે.

ગુરુચરણની જ્યોતિનું થતાં સ્મરણ થાય દૈવી દૃષ્ટિ,
ભાગ્યવાનના પ્રાણે પ્રગટે મારી મોહતણી સૃષ્ટિ.

એ પ્રકાશથી નિર્મળ નેત્રો સાધકજનને પ્રાપ્ત થતાં,
ભવરજનીના દોષો ટળતા દુઃખ અવિદ્યાનાં મટતાં.

રામચરિત્ર મણી-માણેકો ગુપ્ત હોય કે પ્રગટ ભલે,
જોઈ પામી શકાય સત્વર ખાણ મેળવી સ્થળે સ્થળે.

(દોહરા)

જેમ દિવ્ય અંજનથકી સાધક સિદ્ધ સુજાન,
વન પર્વત પૃથ્વી ઉપર અચરજ જુએ મહાન.

*

(આખ્યાન)

ગુરુચરણની કોમળ સુંદર રજ દૈવી અંજન જેવી,
દૃષ્ટિદોષ બધા હરનારી લોચનને અમૃત એવી,

વિવેકરૂપી મુજ નેત્રોને એનાથી કરતાં નિર્મળ,
કરું મુક્ત કરનારા સુંદર રામચરિત્રતણું વર્ણન.

મોહજન્ય સંશય હરનારાં વંદન બ્રાહ્મણના ચરણે,
ગુણભંડાર સમા સજ્જનને પ્રણામ મધુવચને પ્રણયે.

કપાસના નીરસ નિર્મળ ગુણમય ફળ જેવાં સાધુચરિત,
કષ્ટ સહી બીજાને સુખ દે, ઢાંકે દોષ વળી અગણિત;

અન્યકાજ જીવે જે જગમાં, યશ જેઓના જગતપ્રસિદ્ધ,
વંદનીય છે સર્વકાજ એ ઉપકારોને કરતા નિત.

મંગલમય આનંદરૂપ છે જંગમ તીરથ સંતસમાજ,
બ્રહ્મવિચારપ્રચાર સરસ્વતી રામભક્તિ ગંગાની ધાર.

યમુના કલિમલને હરનારી વિધિનિષેધમય ધર્મકથા,
સુણતાં સુખ કલ્યાણ આપતી હરિ ને હરની વાત તથા.

એ જ ત્રિવેણી પરમપાવની, તીર્થરાજ શુચિ સંતસમાજ,
અક્ષય વટ ત્યાં સુંદર સોહે નિજ ધર્મતણો દૃઢ વિશ્વાસ.

સર્વને સુલભ સર્વકાળમાં સર્વદેશમાં તીર્થ મહાન,
શુભ કર્મોનો મંગલ મેળો સેવ્યે શમતા કલેશ કરાળ.

મનવાણી ના શકે વર્ણવી મહિમા દિવ્ય પરમ એનો,
ફળ આપે તત્કાળ તીર્થ તે, પ્રભાવ પ્રગટ ગહન એવો.

(દોહરા)

સુણે સ્નેહથી સમજતા સેવે સંતપ્રયાગ,
જીવતાં જ ધર્માદિ તે પામી લે ફળ ચાર.

(આખ્યાન)

મજ્જન ફળ તત્કાળ જણાય, કાગ બની મધુ કોયલ જાય,
બગલા હંસ વિવેકી થાય, અચરજ એમાં નથી જરાય.

મહિમા સંતસમાગમકેરો શાસ્ત્રો ને સત્પુરુષો ગાય,
કાયાપલટ થતી જીવતણી સત્સંગનદીમાં જો નહાય.

અગસ્ત્ય નારદ વાલ્મીકિએ કહી એમની સત્યકથાને;
જલે સ્થળે ગગને ફરનારા જડચેતન જીવ જગે ન્યારા,

સન્મતિ કીર્તિ ભૂતિ ગતિ શ્રેય, જ્યાં જ્યારે પામ્યા સ્વયમેવ,
પ્રભાવ એ સત્સંગનો કહ્યો, એમાં લેશ નથી સંદેહ.

વિવેક ના સત્સંગ સિવાય, રામકૃપાવિણ તે ન પમાય;
હર્ષશ્રેયનું મંગલ મૂળ, સિદ્ધિ ફળ સાધન સૌ ફૂલ,
સંતસમાગમ કહ્યો અમૂલ.

પારસસ્પર્શે લોહ સુવર્ણ, શઠ સુધરે પામી સત્સંગ;
સજ્જન કદી કુસંગ કરે, મણિ નાગતણો ગુણ અનુસરે,
તેમ થાય ના ગુણનો ભંગ.

વિધિ હરિહર કવિકોવિદ વાણ કરી શકે ના સંતવખાણ,
કેમ કરીને કહી શકું હું, છેક અલ્પ મારી તો વાણ,
મણિના ગુણને કેમ વર્ણવે વેચનાર વેપારી શાક.

(દોહરા)

એક હાથનું ફૂલ દે બીજાનેય સુગંધ,
સમતાવાળા મિત્ર ને શત્રુ વિનાના સંત

તેમ કરે હિત સર્વનું, સૌને ધરે સુગંધ,
વંદું પ્રેમે એમને પૂર્ણ પ્રગટ ભગવંત.

સંત સરળ કલ્યાણકર જાણી અરજ કરું,
રામચરણરતિ આપજો એવી આશ ધરું.

*

૨. દુર્જનને વંદન

દુર્જનને વંદન કરું ખરા ભાવથી હું,
કારણ વિના અહિત કરે જે હિતકરતાનું.

બીજાની હિતહાનિને લાભ માનતા જે,
હરખે બગડ્યે અન્યનું સુધર્યે પામે ખેદ.

પ્રભુચશપુનમચંદ્રના રાહુરૂપ છે તે,
હજાર હાથે અન્યને નિત નુકસાન કરે.

હજાર આંખે અન્યના દેખે દોષ સદાય,
પરહિત ધી તો એમનાં મન છે માખી સમાન.

તેજ તેમનું અગ્નિશું, ક્રોધ કાળ વિકરાળ,
દુર્ગુણ પાપધને થયા ધની કુબેર સમાન.

ઉદય એમનો સર્વના હિતનો નાશ કરે,
કુંભકર્ણ જેવા સૂવે તો કલ્યાણ ખરે.

નાશ કરીને કૃષિતણો હિમ પણ પામે નાશ
તેમ તજે તન અન્યનું બગાડવાને ખાસ.

શેષ નાગ જેવા ગણી વંદું એ ખલને
અન્ય દોષને વર્ણવે જે હજાર વદને.

દશ હજાર કાને સુણ્યો પૃથુએ પ્રભુચશને,
દસ હજાર કાને, સુણે દુર્જન પરઅધને.

સુરા જેમને પ્રિય સદા વચનો વજ્ર સમાન,
કુકર્મ પરનિંદા તથા વિષયને ગણે પ્રાણ.

મિત્ર શત્રુ મધ્યસ્થનું શુભ સુણતાં જ જલે,
અરજ કરું છું એમને પ્રણમીને પ્રણયે.

કરી અરજ મેં એમને સુણશે પણ ના એ,
પાળો પ્રેમે કાગ પણ માંસ નહીં તજશે.

ચરણે સંત અસંતના વંદું છું પ્રેમે,
બંને દુઃખપ્રદ તોય છે ભેદ સૂક્ષ્મ કેમે.

સંત પડે જો અલગ તો હરી પ્રાણને લે,
દુર્જનને મળતાં જ એ અતિ દારુણ દુઃખ દે.

*

(આખ્યાન)

બંને પેદા થાય જગે કમળ જળોની જેમ જળે,
ગુણ બંનેના જુદા જુદા; દર્શનથી જ કમળ સુખ દે,

જળો સ્પર્શથી ચૂસે ખૂન, જાણી લેજો ભેદ નિગૂઢ,
સંત સુધામય પ્રાણ કરે, દુર્જન સુરા બનીને હણે.

બંને જગતસમુદ્રથકી પ્રગટી કાર્ય વિભિન્ન કરે,
જતાં એક પ્રાણ હરી લે મળ્યે અન્ય દારુણ દુઃખ દે.

ભલાબૂરા જન કર્મ કરે યશ-અપયશ-ફળ તેમ લહે;
સુધા ચંદ્ર ગંગા સજ્જન વિષ અગ્નિ પારધિ દુર્જન

પાપનદી કલિકાળ તણી જાણે બોલો કોણ નહીં,
ગમે જેમને જેવું તેવું તેને દીસે સારું અહીં.

(દોહરા)

ભલો ભલાઈને ગ્રહે નીચ નીચતાને,
અમી અમરતા અર્પતું વિષ તો મૃત્યુને.

ખલના દુર્ગુણ દોષની સજ્જનતા ગુણની
કથા અગાધ સમુદ્રશી તેમ અનંત કહી.

એમાંથી અલ્પ જ અહીં ગુણદોષ કહ્યા મેં,
ગ્રહણ થાય જેથી ગુણો તજાય દુર્ગુણને.

ભલાબૂરાની સૃષ્ટિ છે બ્રહ્માએ સરજી,
વેદે ગુણ ને દોષ પણ રાખ્યા અલગ કરી.

પાપ-પુણ્ય સુખ-દુઃખ ને દિવસ-રાત સજ્જન
દુર્જન દાનવ દેવ ને અમૃત વિષ જીવન

મૃત્યુ ઉચ્ચ ને નીચ ને બ્રહ્મ વળી માયા
ઈશ્વર જીવ સ્થળે સ્થળે રંક તથા રાયા,

દેશકાળ વૈરાગ્ય ને રાગ નરક ને સ્વર્ગ,
વિવિધ યોનિનાં બંધનો ઉત્તમ ને અપવર્ગ,

વિભાગ ગુણદોષોત્પા વેદોએ જ કર્યા,
ડગલેપગલે સૃષ્ટિમાં ભેદ અસંખ્ય ભર્યા.

જડયેતન ગુણદોષમય વિભુએ વિશ્વ કર્યુ,
સંત હંસ જળ ત્યાગતાં દૂધ ગ્રહે ગુણનું.

*

(આખ્યાન)

એવો વિવેક જો ઉદભવે, દોષ તજી મન ગુણે રમે,
કાળ સ્વભાવ કર્મના બળથી ભલા ભલાઈને પરહરે.
માયામાં આસક્ત બનીને ભવાટવીમાં રોજ ભમે.

હરિજન ભક્ત સુધારી લે, નિર્મળ યશ જીવનને દે,
ઉત્તમ પામી સંગ ઘડી દુર્જન સજ્જન થાય કદી,
મટે તોય ના મલિન સ્વભાવ, પ્રકૃતિ કેરો ગાઢ પ્રભાવ.

ઠગને ઉત્તમ જોઈ વેશ પૂજે સમાજ વધુ કે લેશ,
કાલનેમિ રાવણની જેમ ખુલ્લા પડે છતાં હંમેશ,
પામે કાયમ માટે ક્લેશ.

જાંબવાન હનુમાન સમાન સજ્જન પામે છે સન્માન,
સુંદર વેશ ભલે ના હોય, આદર આપે છે સૌ કોય.

લાભ થતો સત્સંગ થકી કુસંગથી નિત હાનિ વળી,
વેદલોકમાં એવી વાત વિદ્વાન કહે છે વિખ્યાત.

ગગન ચઢે રજ પવન પ્રસંગ, પામી તે નાળાનો સંગ
ભળે કાદવે ધારી રંગ, પ્રભાવ સંગતણો બળવંત.

રામને રટે મેના પોપટ સજ્જન પ્રભુજનના ઘરનાં,
ગણી ગણીને ગાળો દેતાં પંખી તે દુર્જનઘરમાં.

ધૂમ્ર કુસંગે કાળો થાય, અળતાસંગે પણ પલટાય,
લખે સુલેખ બની શાહી શંકા એમાં ના કાંઈ.

એ જ ધૂમ્ર વાદળ બનતાં, અગ્નિ વાયુ પાણી મળતાં,
જીવન બને જગત કેરું, જોયું દૃશ્ય અમે એવું.

(દોહરા)

ગ્રહ ઔષધ પાણી પવન વસ્ત્ર કુસંગ સુસંગ,
પામી બને શુભાશુભ, પ્રબળ સંગનો રંગ.

શુકલ કૃષ્ણના નામથી ઓળખાય છે પક્ષ,
નામ અલગ અર્પણ કર્યા બ્રહ્માજીએ દક્ષ.

પોષક સમજી ચંદ્રનો શોષક અન્ય વળી,
યશ અપયશ જગતે ધર્યો વિવેક લેશ કરી.

*

૩. સ્વાત્મવિનય

જડચેતન સૌ જીવને ગણી રામમય હું
જોડી બંને હાથને પ્રેમપ્રણામ કરું.

દાનવ દેવ મનુષ્ય ને નાગ પિતૃ ગંધર્વ
વિહંગ પ્રેત વનસ્પતિ યક્ષ તથા કિન્નર

નિશાચરોને સર્વને વંદું પ્રેમ કરી,
સર્વે કૃપા કરો હવે, વંદું ફરી ફરી.

*

(આખ્યાન)

યોનિ ચાર ચોરાસી લાખ, એમાં જીવ કરે છે વાસ,
જળ પૃથ્વી ને વ્યોમમહીં જીવે છે જે જીવ રહી;

સીયરામમય જાણી જગને કરું પ્રણામ જોડતાં કરને,
ગણી મને પોતાનો દાસ કૃપા કરો છળ છોડી ખાસ.
નથી બુદ્ધિબળનો વિશ્વાસ, તેથી કરું કૃપાની આશ.
મને કરશો ના સ્વપ્નેય હતાશ.

રઘુપતિગુણ મારે ગાવાં, ઈચ્છું લેવાને લ્હાવા,
બુદ્ધિ કિન્તુ છે અતિશય અલ્પ, કહી રહ્યો છોડીને દર્પ.

રામકથા છે ખૂબ અગાધ, થાય સફળ કેમ કરી સાધ,
મનમતિ રંક મનોરથરાજ, કરી શકું કેમ કરી કાજ.

અમૃતનો અભિલાષ કરું, બિંદુ તકનું નથી મળ્યું,
ધૃષ્ટતા કરો મારી માફ સજ્જન દયા કરીને આજ.

શિશુના શબ્દો સ્નેહ કરી સુણે સજ્જનો ધ્યાન દઈ,
એવી આશ સદા રાખું, ચરિત રામકેરું ભાખું.

સુણી તોતડી શિશુની વાત પ્રસન્ન માત બને ને તાત,
સજ્જન તેમજ હર્ષ પામશે સુણતાવેત જ મારી વાત.

ફૂર કુટિલ પણ કુવિચારી કરતા જે પરદોષ વિચાર,
કરશે તે મારો ઉપહાસ અજ્ઞાની વિષયોના દાસ.

સારીનરસી પોતાની માને સૌ કવિતા સારી;
બીજાની રચના સુણતાં હર્ષ પામતા સ્તુતિ કરતા
એવા જન વધુ ના જગમાં પરગુણરુચિ જેની રગમાં.

સરિતાસર બીજાના જળે પુષ્ટિ પામે જોર કરે,
ચંદ્રકળાનું દર્શન કરી સમુદ્ર હરખે ને ઊછળે;

ઉન્નતિ પોતાની પામી પ્રસન્ન બનતા સૌ કોઈ,
ઉન્નતિ બીજાની જોઈ હરખે પણ કોઈ કોઈ.

(દોહરા)

ભાગ્ય અલ્પ ઈચ્છા અધિક તોપણ છે વિશ્વાસ,
સુજન સુણી સુખ પામશે, કરશે ખલ ઉપહાસ.

દુષ્ટોના ઉપહાસથી મારું હિત જ થશે,
કઠોર કોયલકંઠને કાગ સદા કહેશે.

મેઢક ચાતકની તથા બગલા હંસતણી
હાંસી કરતા તેમ મુજ નિર્મળ વાણ સુણી,
હસશે દુર્જન મલિનમન તો આશ્ચર્ય નહીં.

*

(આખ્યાન)

કવિતાનો રસ નથી જેમને રામચરણમાં પ્રેમ નથી,
એમનેય આ કવિતા હાસ્યરસે છોને સુખકર બનતી.

ભાષાની રચના છે આ તો, મતિ ભોળી ખૂબ જ મારી,
હાસ્યાસ્પદ છે તેથી દોષ નથી હસવામાં કે ભારી.

સજ્જન તો આ રામકથાને ભક્તિથી ભૂષિત જાણી
પ્રશંસા કરીને સાંભળશે બોલીને મધુમય વાણી;

કવિ નથી હું કાવ્યશાસ્ત્રમાં કુશળતા નથી કે મારી,
રચના શબ્દોની ના જાણું, વિદ્યાકળારહિત ન્યારી.

અક્ષર અર્થ અલંકારો ને રચના છંદોની ભારી
અનેકવિધ ભાવો ને રસ છે કવિતા સાધારણ ન્યારી;

ગુણદોષ કહ્યા કે કવિતાના વિદ્વાનોએ શાસ્ત્રમહી,
કોરા કાગળ પર લખી દઉં એનું જ્ઞાન જરાય નથી.
કરવા બેઠો કવિતા કિન્તુ કવિતાકૌશલ લેશ નથી.

(દોહરા)

રચના મારી ગુણરહિત, વિશ્વવિદિત ગુણ એક,
સુણશે એમ વિચારતાં જ્ઞાની નિર્મળ નેક.

*

(આખ્યાન)

એમાં રઘુપતિ નામ ઉદાર અતિ પાવન પુરાણ શ્રુતિ સાર;
મંગલભવન અમંગલહારી ઉમાસંગ જપતા ત્રિપુરારી.

*

સર્વ પ્રકારે શણગારેલી હોય ચંદ્રવદની નારી
વસ્ત્ર વિના અધુરી જ રહે સુંદરતા એની ન્યારી;

ઉત્તમ કવિની કવિતા એમ અતિસુંદર કે અદ્ભુત હોય,
રામનામથી વંચિત હોય શોભે ના વખણાયે તોય.

સર્વગુણોથી રહિત ભલે હો કુકવિતણી કવિતા કોઈ,
રામનામ ને રામતણા યશથી અંકિત એને જોઈ,

આદરપૂર્વક ગાય સાંભળે વાંચે વિદ્વાનો સઘળે,
સજ્જન સંત ભ્રમરના જેવા ગુણગ્રાહી વિશ્વે વિચરે.

નથી એક પણ રસ કવિતામાં, રામતણો છે પ્રગટ પ્રતાપ;
સર્વોત્તમ સંગે મોટાઈ મળે ન કોને કહો અમાપ.

અગર સંગથી સુગંધ પામી ધૂમ્ર તજી દે છે કડવાશ,
કવિતા મારી સાધારણ પણ રામકથાનો એમાં વાસ.

રામકથા કલ્યાણકારિણી કલિયુગના મળ હરનારી.
કવિતા વક્ર બની છે મારી જેમ વક્ર ગતિ ગંગાની.

શિવશરીરનો સંગ પામતાં ભસ્મ પવિત્ર સુશોભિત થાય,
તેમ રામગુણવાળી કવિતા સુખ ધરશે સૌનેય સદાય

*

(દોહરા)

મલયાચલના સંગથી વંદ્ય બને છે કાષ્ઠ
કવિતા તેમ જ પ્રિય થશે કહી રામચરિત વાત.

શ્યામ ગાયના દૂધને ગુણિયલ પીતા લોક
તેમ ગ્રામ્ય ભાષામહીં રસનો દૈવી ધોધ.

મહિમા સીતારામનો ભર્યો અનંત અશોક
સુણે ગાય તે સજ્જનો થયો જેમને બોધ.

મોતી મણિ માણેકની કાંતિ અલૌકિક હોય
પર્વત હાથી સર્પના શિરે ન સોહે તોય.

તરુણીના તનની ઉપર રાજમુકુટ પર તેમ
શોભે છે સંપૂર્ણ એ શોભે જેવું હેમ.

કવિતા ઉત્તમ કવિતણી ઉપજે એક સ્થળે
શોભા પામે અન્ય સ્થળ એના તત્ત્વબળે.

સ્મરતાંવેંત સરસ્વતી બ્રહ્મલોક છોડી
ભક્તિ દેખતાં કવિતણી આવે છે દોડી.

રામરસસરે જ્યાં સુધી એ ના સ્નાન કરે
શ્રમ તેનો ના ત્યાં સુધી કોટિ ઉપાય ટળે.

એમ વિચારી કવિજનો પંડિત હરિગુણ ગાય,
કલિમલ હરનારા સદા હરિના યશમાં ન્હાય.

પ્રાકૃતજન ગુણગાન ના ગમે સરસ્વતીને,
થાય પ્રસન્ન કદી નહીં આવીને પ્રીતે.

હૃદય સિંધુ મતિ છીપ છે એમ વદે વિદ્વાન,
સ્વાતિ શારદાને ધરે ઉપમા તેમ સુજાન.

એમાં ઉત્તમ ભાવ કે વિચાર વરસે જો,
કવિતાકેરું કાંતિમય મોતી પ્રગટે તો.

એ મોતીને રામચશ સૂત્રમહીં ધારી
ધારે સજ્જન હૃદયમાં પ્રીતિથકી ન્યારી.

*

(આખ્યાન)

કરાળ કલિયુગમાં જે જન્મ્યા વેશ તેમનો હંસસમો,
કાગસમા કરતૂત તેમનાં, મનમાં મેલ ભર્યો સઘળો.

વેદમાર્ગને મૂકીને તે કુમાર્ગ ગ્રહણ સદાય કરે,
કપટમૂર્તિ બનતાં કલિયુગનાં ધોર કુકર્મ કરી વિચરે.

રામભક્તનો સ્વાંગ સજીને જનતાને ઠગતા ફરતા,
કામક્રોધ ને દાસ લોભના ધતિંગ ધર્મતણાં કરતા;

ધર્મતણો ધ્વજ ધરનારા પણ દંભી કપટી અવિચારી,
એવા ઠગભક્તોમાં કરજો ગણના સર્વપ્રથમ મારી.

મારા અવગુણ સર્વ કહું તો કથાતણો વિસ્તાર વધે,
છતાં પાર ના પામું; શાણા સમજી લેશે સર્વ બધે.

મારા મેં અતિ અલ્પ અવગુણો અવગુણસાગર છતાં કહ્યા,
કથા સાંભળી દોષ નહીં દે કોઈ મુજને કરી દયા.

છતાંય શંકા જે કરશે તે મારાથી જડ અધિક હશે
બુદ્ધિહીન હશે તેમજ તે, સાંભળશે ના કથા રસે.

ચતુર ગણાવાને ના ચાહું, કવિ પણ નથી ખરેખર હું,
મતિ અનુસાર રામગુણ ગાઉં એમાં અનુચિત નથી કશું.

રઘુપતિનો ક્યાં અપાર મહિમા, વિષયી મારી ક્યાં બુદ્ધિ,
સંસારે આસક્ત બન્યો છું, નથી સ્વલ્પ સાધી શુદ્ધિ.

વાયુ ઉડાડે મેરુ પર્વત રૂની ત્યાં શી કહો વિસાત,
કથા કરું શે, રામતણો છે મહિમા અચિંત્ય તેમ અમાપ.

(દોહરા)

શેષ શારદા શિવ તથા બ્રહ્મા વેદપુરાણ
નેતિ શબ્દથી એમનાં ગુણનું ગાયે ગાન.

પ્રભુતા જાણે એમની મહિમા વળી અનંત
વર્ણવ્યા વિના તે છતાં રહી શક્યા ના સંત.

પ્રભાવ ભક્તિનો કહ્યો શાસ્ત્રોએ એવો
પ્રેમાસ્પદ ગુણગાનનો રસ અમૃત જેવો.

*

૪. વંદન

(આખ્યાન)

એક અરૂપ અનામી ઈશ્વર ઈચ્છારહિત અજન્મા જે
વિશ્વરૂપ વ્યાપક સર્વેશ્વર પરમધામ ઉત્તમપદ છે,

દિવ્ય સચ્ચિદાનંદરૂપ તે ભગવાને તનુ દિવ્ય ધરી,
લીલા અનેકવિધ ભક્તોના મંગલ માટે શ્રેષ્ઠ કરી.

પરમકૃપામય શરણાગતવત્સલ ભક્તોના અનુરાગી
કૃપા કરીને શીઘ્ર અર્પતા રિદ્ધિસિદ્ધિ વણમાગી,

દીનબંધુ એ સ્વામી સૌના સરળ પુનિત શક્તિશાળી,
એવા હરિનો યશ વર્ણવતાં સફળ કરે કવિજન વાણી.

એમના જ આધારે ગાઉં ગાથા રઘુપતિના ગુણની,
રામચરણમાં શીશ નમાવી કવિતા કરું પરમસુખની.

ઋષિમુનિએ પણ પ્રથમ પ્રેમથી શ્રીહરિની કીર્તિ ગાઈ,
સુગમ થશે તે મારે માટે, માર્ગ અનુસરું તે ભાઈ !

(દોહરા)

મહાનદી પર સેતુ જો શ્રમની સાથ કરાય,
નાની કીડીથીય તો સહેજે પાર જવાય.

એવી રીતે પ્રેરણા પામી શક્તિ વળી
કથા કરું રઘુપતિતણી અભિનવ ભાવ ભરી.

*

વ્યાસ આદિ આદર્શ કવિ હરિગુણના ગાનાર,
નમું એમનાં ચરણમાં, કરો મનોરથ પાર.

કલિયુગના કવિનેય હું નેહે નમન કરું,
રઘુપતિગુણનું જેમણે વર્ણન રસે કર્યું.

ભાષામાં હરિચરિતને વર્ણવનારા સૌ,
પ્રાકૃત કવિ વિદ્વાનને વંદું પ્રેમે હું.

ભૂતકાળના, હાલના, ભવિષ્યના સઘળા
કવિઓને છળ ને અહં છોડીને પ્રણમું.

પ્રસન્ન બનતાં આપજો એ મુજને વરદાન,
સન્માને મુજ કવનને જેથી સંતસમાજ.

વિદ્વાનો જે કાવ્યને આદર ના ધરતા,
તે માટેનો વ્યર્થ શ્રમ બાળકકવિ કરતા.

કીર્તિ કાવ્ય સંપત્તિને ઉત્તમ સ્થાન મળે,
જ્યારે ગંગા જેમ એ હિત સૌનુંય કરે.

રામકીર્તિ શુભ છે છતાં અશુભ કવન મારું,
મેળ મેળવું કેમ હું, ચિંતા શે ટાળું?

કૃપા તમારી પામતાં એ પણ સુલભ થશે,
સોહે રેશમ ટાટ પર સીવ્યે સ્વલ્પ કશે.

કવિજન સર્વ કૃપા કરો એ સઘળું જાણી,
ઉત્તમ હરિગુણ ગાય કે મારી મધુ વાણી.

કવિતા સરળ વિમળ કરે વર્ણન કીર્તિતણું ,
સજ્જન તેને શ્રેષ્ઠતા દે સન્માન ઘણું.

એને સુણતાં શત્રુ પણ સહજ વેર વીસરે,
રસમાં ડૂબી એહની પૂર્ણ પ્રશસ્તિ કરે.

વિમળ બુદ્ધિવિણ થાય ના પણ તેવી કવિતા,
પ્રાર્થુ તેથી પદમહીં એ સઘળા કવિના.

મતિ મારી અતિ અલ્પ છે, કરો કૃપા કાંઈ,
હરિચશને જેથી શકું હેતથકી ગાઈ.

કવિપંડિત, ઓ રામના માનસરોવર હંસ,
અરજ સુણી રુચિ દેખતાં બનો તો કૃપાવંત.

*

ખર રાક્ષસની વાતનું વર્ણન છે જેમાં,
તોપણ અતિ કોમળ સુભગ મંજુલ સ્વર જેના.

દૂષણ સહિત છતાંય જે દૂષણ રહિત ગણાય,
રામાયણની મધુમયી રચના દિવ્ય મનાય.

તેના કવિ વાલ્મિકીને હવે કરું વંદન,
કવિકુળગુરુ મહાન જે રઘુવર યશચંદન.

ભવસાગર નૌકાસમા વંદું ચારે વેદ,
વર્ણવતાં યશ રામનો નથી જેમને ખેદ.

સંત સુધા શશિ ધેનુ છે જેથી પ્રગટ થયાં,
ખલ વિષ તેમજ વારુણી સાથોસાથ બન્યાં,

ભવસાગર રચનાર તે વંદું બ્રહ્માને,
ચરણકમળરજને ધરું મસ્તક પર પ્યારે.

પંડિત બ્રાહ્મણ દેવતા ગ્રહોતણા ચરણે,
હાથ જોડતાં વંદતાં વંદું આજ શરણે.

આવ્યો છું સૌનાય તો પ્રસન્ન સર્વ બનો,
મંગલ મધુર મનોરથો મારા પૂર્ણ કરો.

(આખ્યાન)

પવિત્ર મનહર ચરિત્રવાળાં સુરગંગા ને સરસ્વતી,
વંદન કરું ઉભયને પ્રેમે આદર સાથે આજ અતિ.
સેવે જેમને સંત સતી.

એક સ્નાનથી હરે પાપને પાન તથા તપ ધ્યાન થકી,
અન્ય હરે અજ્ઞાન સર્વ તો ક્લેશ શકે ના મેલ ટકી.

દીનબંધુ દાનેશ્વરી સદા ગુરુ પિતા માતા સરખાં,
સ્વામી સેવક સખા રામના, તુલસીના પ્રિય હિત કરતા;

જનહિત માટે કલિમાં શાબરમંત્ર જેમણે પ્રગટ કર્યો,
મેળ વિનાના અક્ષરવાળો જેનો ભાવ વળી અધરો.

પ્રભાવ એનો પ્રગટ છતાંયે કૃપા જેમની સાંપડતાં,
એ શંકર ને પાર્વતીતણા પ્રણામ હો પાવન પદમાં.

ઉમેશ એ મારા પર આજે કૃપા કરી અનુકૂળ બની,
રામકથાને આનંદ અને મંગલનું દો મૂળ કરી.

સ્મરી પાર્વતી ને શંકરને અંતરમાં ઉત્સાહ ધરી,
રામચરિત વર્ણન આરંભું લઘુતાગ્રંથિ સમસ્ત હરી.

ચંદ્ર તણા તારામંડળથી રાત પ્રકાશિત જેમ થતી,
કવિતા મારી સુંદર બનશે તેમજ શિવની કૃપાથકી;

સ્નેહથકી સાવધ બનતાં જે સમજીને સુણશે એને,
વળી કહેશે કલિકાળતણાં કિલ્મિષ ના અડશે તેને.

પરમ પવિત્ર બનીને ઉત્તમ પદનો તે ભાગી બનશે,
રામચરણનો પ્રેમી બનતાં દુસ્તર મોહનદી તરશે.

(દોહરા)

ગૌરીશંકરની કૃપા સ્વપ્ને મુજ પર હો,
પ્રભાવ પ્રાકૃત કવનનો યથાર્થ બનજો તો.

અવધપુરી અતિપાવની કલિમલ હરનારી,
સરિતા સરયૂને નમું મંગલ કરનારી

પ્રજા અયોધ્યાની પુનિત પ્રણમું છું એને,
મમતા રામતણી મળી અકલ્પ્ય અતિ જેને.

સીતાનિંદક પાપનો કર્યો એમણે નાશ,
શોકરહિત કરતાં ધર્યો દિવ્ય લોકમાં વાસ.

કૌશલ્યાને વંદના પૂર્વદિશા સમ જે,
કીર્તિ જેની વિશ્વમાં બધે જ વ્યાપક છે.

સુખદ સર્વને, હિમસમાં ખલનાં કમળોને,
રઘુપતિ પ્રગટ્યા ચંદ્રશા એ જનની ખોળે.

સૌ રાણી સાથે નમું રાજા દશરથને,
મૂર્તિ પુણ્ય કલ્યાણની તનમન ને વચને.

પિતા થવાને જેમના બ્રહ્મા આશ કરે,
સેવક સમજી એમનો મારું જાડ્ય હરે.

રામચંદ્રના ચરણમાં સત્ય સ્નેહવાળા,
દશરથને વંદન કરું પુણ્ય કર્મવાળા;

વિયોગ ના વેઠી શક્યા રામચંદ્રનો જે,
તૃણપેઠે તનને તજી ભેટ્યા મૃત્યુને.

અપાર પ્રેમ ધરાવતા રામચરણકમળે,
પરિજન સાથે પ્રેમથી નમું જનકને એ.

ભોગયોગમાં પ્રેમને જે રાખેલો ગુપ્ત,
જોતાંવેત જ રામને પ્રગટ્યો તે જ પ્રસુપ્ત.

*

(આખ્યાન)

જેના વ્રત તપ નિયમ અપાર, રામને જ સમજે જે સાર,
મધુપ બની મન રામચરણ તજી કરે ના ક્યાંય ભ્રમણ,
એવા સુરતાસ્નેહસદન ભરતચરણમાં પ્રથમ નમન.

વંદન લક્ષ્મણ ચરણકમળ, શીતળ સુભગ ભક્તહિતકરન,
રઘુપતિ કીર્તિપતાકા પરમ, દંડસમો યશ જેનો વિમળ,
એ લક્ષ્મણને કરું નમન.

હજાર મસ્તકવાલા શેષ જગના કારણ જે પરમેશ,
હઠાવવા ધરતીનો ભાર લીધેલો જેણે અવતાર,

કૃપાસિંધુ ગુણના ભંડાર, માત સુમિત્રાના શિરતાજ,
વરસો કૃપાતણો વરસાદ, અનુકૂળ બનો એ પણ આજ.

ભરતને સદા અનુસરતા, શૂર સુશીલ અભય ધરતા,
રિપુસૂદન શત્રુઘ્નચરણ કરું ભાવથી ખૂબ નમન.

રામે કરી સ્વયં બહુમાન, કર્યા જેમનાં પરમ વખાણ,
મહાવીર સેવક હનુમાન, કરું એમને આજ પ્રણામ.

(દોહરા)

ખલવનપાવક જ્ઞાનમય પવનકુમાર પ્રણામ,
ધનુષબાણ ધારી વસે હૃદય જેમના રામ.

જાંબવાન સુગ્રીવ ને અંગદ રાક્ષસરાજ,
વિભીષણે હલકા તને ભક્તોના શિરતાજ.

પામી લીધા રામને કર્યું પરમ કલ્યાણ,
એ સૌનાં ચરણે કરું આદર પ્રેમ પ્રણામ.

રામચરણના ભક્ત જે પશુપંખી કે દેવ,
માનવ દાનવ જે કરે રામચંદ્રની સેવ.

તે સૌનાયે ચરણમાં વંદું પ્રેમ કરી,
રહે હૃદયથી સર્વ તે આશીર્વાદ ધરી.

નારદ શુક સનકાદિ જે ભક્ત પરમજ્ઞાની,
વંદું તે સૌને, કરો કૃપા દાસ જાણી.

જનકસુતા જગદંબિકા અતિપ્રિય રઘુવરને,
સીતાનાં ચરણે નમું, દો નિર્મળ મતિને.

ધનુષ-બાણધારી વળી પદ્મનેત્ર પ્રભુ જે,
ભક્તતણાં સંકટ હરે સમર્થ સુખપ્રદ તે.

રઘુનાયકનાં મન વચન કર્મે વંદું હું,
ચરણકમળમાં શીશને ઢાળી વંદું છું.

પાણી તથા તરંગ ને વાણી અર્થ સદા,
કહેવાયે જુદાં છતાં જુદાં નથી કદા;

દીનબંધુ શ્રીરામ ને સીતા પણ એવાં,
અભિન્ન છે, વંદન કરું ઉત્તમ વર લેવા.

*

પ. નામનો મહિમા

(રાગ - ભજ ગોવિંદમ)

કારણ સૂર્ય ચંદ્ર પાવકનું રામનામ છે રઘુવરનું,
બ્રહ્મા હરિહર સ્વરૂપ સાચે જીવન તેમજ વેદતણું;

નિર્ગુણ ગુણભંડાર નામ એ ઉપમારહિત સહિત ઉપમા,
મહામંત્ર એ જપી મહેશ્વર કાશીમાં મુક્તિ ધરતા.

મહિમા ગણપતિ ગૂઢ જાણતા, નામથી જ પૂજાય પ્રથમ,
રિક્તિસિક્તિ સેવા કરતી પામ્યા તોય પરમ ઉપરામ.

કવિવર શ્રીવાલ્મીકિ જાણતા રામનામનો પૂર્ણ પ્રતાપ,
બની ગયા જે પવિત્ર બનતાં રામનામના ઊલટા જાપ;

રામનામ છે સહસ્રનામ બરાબર એવી શિવવાણી
સુણી પાર્વતી પતિ સંગાથે જમ્યાં નામમહિમા માણી.

પાર્વતીતણો પ્રેમ પેખતાં શંકર ખૂબ જ હરખાયા,
 સ્ત્રીભૂષણ સર્વોચ્ચ શિવોને ભૂષણ કરતાં અપનાવ્યાં;
 નામતણા ઉત્તમ મહિમાને શંકર ભગવાને જાણ્યો
 કાલક્રૂટ વિષપાન કરીને એથી અમૃતરસ માણ્યો.

(દોહરા)

રામભક્તિ વર્ષતું તો ડાંગર જેવા દાસ,
 રામનામના અક્ષરો શ્રાવણ ભાદ્રપદ માસ.

(રાગ - ભજ ગોવિંદમ્)

રામનામના બંને અક્ષર મધુર મનોહર આહલાદક,
 વર્ણમાળનાં લોચન જેવા, ભક્તજનો કેરું જીવન;
 સુલભ સ્મરણ કરનારા માટે, સુખદ સર્વ કોઈ કાજે,
 મોક્ષ ધરે પરલોકે, લાભ અમૂલખ આ લોકે આપે.

કહેવા સુણવા ને સ્મરવાથી અક્ષર એ સુખશાંતિ ધરે,
 લક્ષ્મણની જેમ જ રામ ઉપર તુલસી પણ અનુરાગ કરે;

રામનામના બંને અક્ષર પ્રીતિ જગાવે જુદીજુદી,
 સ્વભાવથી સાથે જ રહેતા જીવબ્રહ્મની જેમ મળી.

બંને અક્ષર નર-નારાયણ સમાન સુંદર બે ભાઈ,
 પાવન રક્ષણ જગનું કરતા, ભક્તજનોનું સૌ કાંઈ;

ભક્તિસ્ત્રીનાં કર્ણભૂષણો, સૂર્યચંદ્ર નિર્મળ જગના,
હિત કરનારા સૌનું બંને ભંડાર સનાતન સુખના.

મોક્ષરૂપી અમૃતના સ્વાદ તથા તૃપ્તિસમ એ અક્ષર,
પૃથ્વીને ધારણ કરનારા શેષનાગ મંગલ કચ્છપ;

ભક્તજનોના હૃદયકમળમાં સોહે છે એ ભ્રમર સમાન,
જિહ્વારૂપી યશોદા માટે કૃષ્ણ સુખદ બળદેવ મહાન.

(દોહરા)

સર્વે અક્ષર પર રહે રકાર છત્ર બની,
મકાર મુકુટમણિ બની કે અનુસ્વાર થઈ.

*

નામ અને નામીમહીં પૂર્વ એકતા છે,
પ્રીતિ ઉભયમાં સેવ્ય ને સેવકશી પણ છે;

સ્વામી પાછળ ચાલતો સેવક, નામી તેમ,
અનુસરે સદા નામને, અનુભવાય છે એમ.

રઘુવર પણ આવી જતા રામનામ લેતાં,
રામચરણમાં રત બધા સંત એમ કહેતા.

નામરૂપ ઈશ્વરતણી ઉપાધિ છે બંને,
અવર્ણનીય અનાદિ છે, જ્ઞાનીજન વંદે.

નાનું એમાં કોણ ને કોણ વળી મોટું,
કહેવામાં અપરાધ એ ચિંતન છે ખોટું;

નામરૂપના ભેદને છતાં સંત જાણે,
આધાર લઈ એમનો મુક્તિરસ માણે.

નામ વિના ના રૂપનું થઈ શકે છે જ્ઞાન,
અધીન એથી નામને રૂપ, કહે વિદ્વાન.

રૂપ હોય સામે છતાં નામ વિના ન જણાય;
રૂપને નિહાળ્યા વિના પરંતુ નામ જણાય.

પ્રેમ વધ્યાથી રૂપ તો હૃદયમહિં પ્રગટે,
કથા નામ ને રૂપની મતિ શે મંદ કથે.

અકથ કથા સુખપ્રદ સુષ્ટ્યે છતાં ન વર્ણન થાય.
નિર્ગુણ સગુણ સ્વરૂપનું સાક્ષી નામ ગણાય;

દુભાષિયા જેવું જ તે જ્ઞાન કરાવી દે,
નિર્ગુણ તેમજ સગુણનો ભેદ મિટાવી દે.

રામનામ મણિદીપને મુખમંદિરમાં ધાર,
તુલસી પ્રકાશ જો ચહે અંદર તેમ બહાર.

*

(આખ્યાન)

બ્રહ્માએ સર્જ્યું સર્જન, એમાં કરવા પ્રભુદર્શન,
જપે નામ જાગૃત યોગીજન, ધન્ય બને પામી અનુભવધન.

ગૂઢ રહસ્ય જાણવા માગે નામ જપે તે નિશદિન રાગે;
બને નામજપમાં જે લીન અષ્ટસિદ્ધિથી થાયે સિદ્ધ.

પીડાગ્રસ્ત જપે જો નામ, તેનાં સંકટ મટે તમામ;
દુઃખ ટળે ને સુખ આપે, સિદ્ધ બને સઘળાંયે કામ.

અર્થાર્થી જ્ઞાની ને આર્ત ભક્ત કહ્યા જિજ્ઞાસુ કૃતાર્થ,
ભક્તોના એ ચાર પ્રકાર, ચારે અનઘ પવિત્ર ઉદાર.

ચારેને છે નામ આધાર, જ્ઞાની પર પ્રભુને વધુ પ્યાર;
ચાર વેદમાં પ્રગટ પ્રભાવ, કોઈ યુગમાં નથી અભાવ.

વિશેષ કલિયુગમાં મહિમા, નામતણો અતુલિત મહિમા,
નામ વિના કોઈ ન ઉપાય, બંધન નામથકી જ કપાય.

(દોહરા)

સકલ કામનાહીન જે રામભક્તિરસ લીન,
તે પણ નામસુધાસરે કરતા મનને મીન.

*

(આખ્યાન)

અગુણ સગુણ બે બ્રહ્મસ્વરૂપ, અકથ અગાધ અનાદિ અનૂપ,

મોટું એથી નામ રસાળ મારા નિશ્ચિત મત અનુસાર;
બંનેને વશ કરતું નામ સાધકને કરતું કૃતકામ.

સુજન ન સમજે ધૃષ્ટતા જરી, કહી કથા રુચિને અનુસરી;
પ્રતીતિ પ્રીતિ મારા મનની શ્રદ્ધાપૂર્વક મેં વર્ણવી.

દેખાયે ના નિર્ગુણ બ્રહ્મ પાવક ગુપ્ત કાષ્ઠમાં જ્યમ,
સગુણ બ્રહ્મ પ્રત્યક્ષ ગણાય, પાવક પ્રગટ સમાન મનાય.

નિર્ગુણ સગુણ કઠિન છે બે, નામથી સુલભ બનતા તે,
તેથી કહ્યું નામને મેં મોટું રામથકી પણ છે.

વ્યાપક એક બ્રહ્મ અવિનાશી, સત ચેતન ધન આનંદરાશી,
એ અવિકારી હૃદય રહે તોપણ સુખ ના જીવ લહે.

મહિમા જાણી જપતાં નામ, રત્ન જાણતાં મૂલ્ય તમામ
જણાય તેમજ પ્રગટ બને બ્રહ્મ અશાંતિ સમસ્ત હણે.

(દોહરા)

નામ એમ મોટું ખરે નિર્ગુણ બ્રહ્મથકી,
નામપ્રભાવ અપાર છે, વર્ણન થાય નહીં.

સંકોચ વિના જો કહું મુજ વિચાર અનુસાર,
તો કહીશ કે રામથી મોટું નામ રસાળ.

*

(આખ્યાન)

ભક્તો માટે નરતનુ ધાર્યું, કષ્ટ સહીને સુખ વરસાવ્યું,
રામે વિપત્તિ અગણિત વેઠી સજ્જનના સંકટને ટાળ્યું;

ભક્તો પણ પ્રેમ સહિત નામ જપી બને મંગલ સુખધામ;
અનાયાસ આનંદ કરે, બીજાને પણ રંગ ધરે.

એક અહલ્યા તારી રામે, ધરી કોટિ ખલ સન્મતિ નામે;
વિશ્વામિત્ર યજ્ઞ રક્ષાર્થ સેના સહિત પુત્રનો નાશ

કરી તાટકાને મારી રામે પરાક્રમે ભારી.
સૂર્ય જેમ રજનીનો નાશ કરે તેમ દુઃખોનો નાશ
દુરાશા હણે ભક્તતણી નામ સદાયે સ્વયંપ્રકાશ.

*

તોડ્યું શિવનું રામે ચાપ ભવભયભંજન નામપ્રતાપ.
સુશોભિત કર્યું દંડકવન રામે પૂર્ણ કર્યું પાવન;
પરંતુ મહિમા નામનો જુઓ, અગણિત કીધાં પાવન મન.

રાક્ષસસેના રામે હણી, નામે સૌ કલિકલુષતણી,
સેના હણી વિના હથિયાર, એનો પામે કોણ જ પાર ?

(દોહરા)

શબરી તથા જટાયુશા ભક્તશ્રેષ્ઠને રામ,
ઉત્તમ ગતિ આપી ગયા કરી અલૌકિક કામ.

કામ કિન્તુ ઉત્તમ અધિક નામતણું લાગે,
શઠ અસંખ્ય તાર્યા ભરી નામે નિજ રાગે.

કથા એમની શાસ્ત્ર ને સમાજમાં પ્રખ્યાત,
રામ ભક્તને તારતા, નામે ગરીબનવાજ.

(આખ્યાન)

સુગ્રીવ અને ભક્ત વિભીષણ, રામે રાખ્યા ઉભય શરણ,
નામે તાર્યા કૈંક ગરીબ કૃપા કરી છે વિશ્વવિદિત.

ભાલુ-કપિ કટકની સાથે સેતુ બાંધવાને માટે
રામે શ્રમ ના સ્વલ્પ કર્યો સિંધુ નાથવાને માટે;

કિન્તુ લેતાંવેત જ નામ થાય અલૌકિક કેવું કામ,
ભવસાગર સંપૂર્ણ સુકાય, તરવા યહો તો તરત તરાય.

રાવણને કુળસહિત હણ્યો, સીતાને આનંદ ધર્યો,
અયોધ્યામહીં કર્યો પ્રવેશ, રામે ધાર્યો નૃપનો વેશ;

દેવો મુનિજન ગુણને ગાય, દર્શન કરતાં સાર્થક થાય;
પરંતુ મંગલ મધુમય નામ વધી એ થકી આગળ જાય.

પ્રેમે કરતાં નામસ્મરણ, લેતાં નામીતણું શરણ,
પ્રબળ મોહનું સૈન્ય મરાય, વિના પરિશ્રમ રાજ્ય પમાય,

આત્મસુખસરે સ્નાન કરાય, શાંતિસીતાને સહેજ મળાય,
જપે નામ તે આત્મમગન બને, શોક ના કરે સ્વપન.

(દોહરા)

નામ બ્રહ્મથી અધિક ને મંગલકારક એમ,
મહિમા એનો શબ્દમાં કહી શકાયે કેમ ?

બ્રહ્મા વર દેતા છતાં એમને ય વર દે,
પ્રિય છે એથી રામનું નામ જ શંકરને.

રામકથામાંથી ગ્રહ્યું એમણે મધુર નામ;
કૃપામાત્રથી થાય છે સિદ્ધ બધાંયે કામ.

(આખ્યાન)

નામકૃપાથી શિવ અવિનાશી, વેશ અમંગલ મંગલરાશી,
શુક સનકાદિ સિદ્ધ મુનિ યોગી નામે થયા બ્રહ્મરસભોગી.

નારદ જાણે નામપ્રતાપ, જગપ્રિય હરિ હરિહરપ્રિય આપ;
જપથી પ્રભુએ કૃપા કરી પ્રહ્લાદ થયા શિરોમણિ
ભક્તો કેરા શિરોમણિ.

શોકિત ધ્રુવ હરિનામ જપી અવિચળ પદ પામ્યા તપથી;
પવનસુત સ્મરી પાવન નામ વશ કરી શક્યા રઘુપતિ રામ.

અજામીલ ગજ ગણિકા નીચ, કરી પૂર્ણ પ્રભુનામે પ્રીત,
મુક્તિ પામ્યાં ક્લેશ થકી પામી કૃપાતણું નવનીત.

મહિમા કહું નામનો શે, ગુણો નામના અનંત છે,
શેષ શારદા બ્રહ્મા ને ગાઈ રામ શકે ના તે.

(દોહરા)

રામનામ કલિકલ્પતરુ ને કલ્યાણ નિવાસ;
થયો સ્મરીને ભાગશો તુલસી તુલસીદાસ.

ત્રિકાળ કે ત્રણ લોકમાં ચારે યુગમાં તેમ,
શોકરહિત જીવો બન્યા કરી નામનો પ્રેમ.

વેદપુરાણ પરમ કહે સંત વાતને એક,
સકળ સુકૃત કે પુણ્યનું ફળ રામતણો સ્નેહ.

*

(આખ્યાન)

સત્યયુગમહીં ધ્યાન ધરી, ત્રેતાયુગમાં યજ્ઞ કરી,
દ્વાપરમાં પૂજન અર્ચન કરી કરાતું પ્રભુદર્શન.

મલિન દોષભંડાર સમા પરંતુ મન આ કલિયુગમાં,
પાપસમુદ્રે મીનસમા મગ્ન બને છે માનવનાં.

એવા કરાળ કલિયુગમાં નામ કલ્પદ્રુમને જપતાં,
જાળ જગતની દૂર થતી, પ્રશાંતિ પામે છે તપતાં.

રામનામ આપે ઈચ્છિત ફળ, આ લોકે પરલોકે હિતકર,
માતાપિતા સમાન સુખ ધરે, બને સર્વ માટે બંધનહર.

(દોહરા)

કલિયુગમાં ના કર્મ કે ભક્તિ જ્ઞાન વિવેક,
રામનામનો છે કહ્યો આધાર ખરે એક.

કપટમૂર્તિ કલિયુગતણા કાલનેમિનો નાશ,
કરવા નામ સમર્થ છે બજરંગબલી ખાસ.

રામનામ શ્રીનૃસિંહ ને કલિ હિરણ્યકશિપુ,
રક્ષણ કરશે ભક્તજન સૌ પ્રહલાદતણું.

*

(આખ્યાન)

ભાવ કભાવ ક્રોધ આળસથી, મંગલ બને દસે દિશ જપથી,
એવું સ્મરી રામનું નામ, કરી રામને પ્રેમપ્રણામ,
કરું રામગુણગાથા ગાન.

જેમની નથી વ્યર્થ કૃપા, અમોઘ કહેવાતી કરુણા,
સુધારશે તે મારી વાણ, પોષશે મને માની પ્રાણ.

રામસમા છે ઉત્તમ નાથ, મારાશો અધમાધમ દાસ,
છતાં ભાવને જાણી ખાસ દેશે પદ પોતાની પાસ.

રંક રાય પંડિત ને મૂર્ખ, પુરવાસી કે ગ્રામી મૂઢ,
મલિન પવિત્ર બુદ્ધિ અનુસાર, સુકવિ કુકવિ રાજાને દ્વાર
પ્રશંસા કરે રુચિ અનુસાર.

સુશીલ સજ્જન સુજ કૃપાળ રાજા ઈશ્વરઅંશ સમાન,
ભક્તિ વિનય ને જાણી ભાવ, સન્માની આપે શિરપાવ;
નૃપનો એવો કહ્યો સ્વભાવ, આ તો જ્ઞાનીશિરમણિ રામ,
પવિત્ર પ્રેમે થાય પ્રસન્ન, મૂર્ખ મલિન કો મુજશો અન્ય ?

(દોહરા)

તાર્યા પથ્થર સિંધુમાં, સચિવ કર્યા કપિ ભાલુ,
પ્રીતિ રુચિ શઠ છું છતાં મારી તે જ કૃપાળુ

સ્વીકારી અપનાવશે મુજને દાસ ગણી,
સમાજમાં હું રામનો સેવક રહ્યો બની.

રામ સહી ઉપહાસ એ કૃપા કરી દો ખાસ,
સાહેબ સીતાનાથશા, સેવક તુલસીદાસ.

*

(આખ્યાન)

ધૃષ્ટતા ઘણી દોષ મહાન પાપો મારાં વળી વિરાટ,
સ્વર્ગ સાંપડે કેમ મને, મળે નરકમાં પણ ના સ્થાન.

સમજી એમ મને ભય રહે, કલ્પિત ચિંતા ચિત્ત કરે,
પરંતુ પ્રેમસિંધુ છે રામ સ્વપ્ને ધરે ન ત્રુટિનું ધ્યાન.

રામે વાત સુણી મારી ભક્તિભાવનાને જાણી,
પ્રશંસા કરી એની ખૂબ ભલે હોય મન મારું મૂઢ;

ભક્તનું હૃદય જોતા રામ કરતા પૂર્ણપણે નિષ્કામ,
વરસતા કૃપાની વર્ષા પ્રસન્ન ભક્ત ઉપર બનતાં.

ભૂલ ભક્તની કરે ન યાદ, કરે શુભ તરફ દૃષ્ટિપાત;
વાલીને રઘુવરે હણ્યો, એ જ દોષ સુગ્રીવતણો
હતો ભયંકર તોપણ ના દંડ કર્યો, ઉદ્ધાર કર્યો.

દોષ વિભીષણનો ભારે લીધો લેશ નહીં ધ્યાને.
ભરત ભેટતાં સન્માન કર્યું એનું ને ગુણગાન કર્યું.

(દોહરા)

પ્રભુએ વાનરને કર્યા સ્નેહે સ્વયં સમાન,
તુલસી એવા રામશા અન્ય ન શીલનિધાન.

રામ, આપના અનુગ્રહે થાય સૌનું કલ્યાણ,
તુલસીનું તેમજ થશે સદા પરમ કલ્યાણ.

*

૬. રામ કથા

નિજ ગુણદોષ કહી નમી સ્નેહથકી સહુને,
કલિમલનાશક વર્ણવું રામતણા વશને.

યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિએ કહી ભરદ્વાજને જે,
કથા કહું સજ્જન સુણો સુખની સાથે તે.

શિવે સંભળાવ્યું ચરિત શિવાને કરી રે'મ,
અર્ધ્યું કાગભુસુંડિને રામભક્ત નિજ જેમ,
અધિકારી સાચા ગણી રામકથાના તેમ.

એમણે ચરિત એ કહ્યું યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિને,
કહ્યું યાજ્ઞવલ્ક્યે વળી ભરદ્વાજ ઋષિને.

વક્તા શ્રોતા એ હતા શીલવાન સઘળા,
સમદર્શી સૌ સમજતા લીલાગુણ હરિના.

દિવ્ય દૃષ્ટિથી દેખતા ત્રણે કાળને એ,
કરતલગત આમલકસમ ઋષિમુનિઓ સર્વે.

અન્ય વળી વિદ્વાન જે હરિભક્ત જગે છે,
કહે સુણે સમજે રસે આ ચરિત્રને તે.

વરાહક્ષેત્રે મેં સુણી ગુરુકૃપાથી કથા,
પરંતુ ના સમજી શક્યો ત્યારે શૈશવમાં.

શ્રોતાવક્તા જ્ઞાનનિધિ, કથા રામની ગૂઢ,
જડ હું શે સમજી શકું કલિમલગ્રસ્ત વિમૂઢ.

તોપણ ગુરુદેવે કહી વારંવાર કથા,
મતિ અનુસાર શ્રમે કરી સમજી શક્યો જરા.

એ જ કથાને આજ હું કવિતાબદ્ધ કરું,
ભાવભક્તિ પ્રજ્ઞાથકી મનને લેશ ભરું.

મારામાં જે બુદ્ધિ ને વિવેકનું બળ છે,
પ્રેરણા વળી પ્રભુતણી ઉરની અંદર છે.

કથા કહું એ મુજબ હું શંકા ભ્રમ હરનાર,
ભવસાગરનૌકા સમી મોહમુક્ત કરનાર.

*

(આખ્યાન)

વિદ્વાનોને શાંતિ આપતી, રંજન સૌનું સદા કરે,
રામકથા કલિયુગનાં દૂષણ પાતક તેમ સમસ્ત હરે;

તક્ષક કલિયુગ કેરો મારે, પ્રજ્ઞા પાવન પ્રગટાવે,
રામભક્તિની ગંગા જગાવે, જીવનમંગલને લાવે.

કામધેનુ એ કલિકાળમહીં સંજીવની પરમબૂટી,
સરિતા સુધાતણી, ભયનાશક, જાય ભ્રાંતિ મનની લૂંટી;

અસુરોની સેના સમાન છે નાશ નરકનો કરનારી,
કુળનું હિત કરનારી, દુર્ગા દુઃખ દેવનાં હરનારી.

ક્ષીરસમુદ્રમહીં સંતોના લક્ષ્મી સમાન એ ન્યારી,
પૃથ્વી ઉપાડનારી નિશદિન ભાર જગતકેરો ભારી.

યમદૂતોને નિરાશ કરતી એવી અદભુત યમુના એ,
રામકથા જ્યાં થતી હોય ત્યાં કાળ કદી ફાવી ન શકે;

મોક્ષદાયિની કાશી જેવી, તુલસીશી પ્રિય રઘુવરને,
તુલસીની માતા હુલસીશી કરનારી નિશદિન પ્રિયને.

નર્મદાસમી શંકરને પ્રિય, સિદ્ધિસુખ સંપત્તિ પરમ,
વૈભવ ધનભંડાર, સદગુણોત્પ્ત્તી જનેતા અદિતિ અમર;

રામપ્રેમ શ્રદ્ધાભક્તિના પૂર્ણસ્વરૂપ સમાન કથા,
જે એનો આશ્રય લેતા તે વિસરી જાય બધીય વ્યથા.

(દોહરા)

રામકથા મંદાકિની ચિત્રફટ છે ચિત્ત,
તુલસી સુંદર વન વસે એમાં પાવન પ્રીત.

સીતા ને રઘુવીર ત્યાં નિત્ય વિહાર કરે,
ઝાંખી કરતાં એમની ભક્ત ત્રિતાપ તરે.

રામચરિત ચિંતામણિ સંત સુબુદ્ધિ સ્ત્રી,
એના શુભ શૃંગારશી કથા સમસ્ત કહી.

ગુણો રામના જગતનું મંગલ કરનારા,
ધર્મ મુક્તિ ધન ધામ ને સિદ્ધિ ધરનારા.

જ્ઞાન યોગ વૈરાગ્યના ગુરુ રામગુણ છે,
અશ્વિનીકુમારો સમા ભવના વ્યાધિને.

પ્રેમ રામસીતાતણો માત બની જગવે,
વ્રત નિયમો ને ધર્મનું બીજ સનાતન છે.

*

(આખ્યાન)

શોક પાપ સંતાપ શમાવે, આ ને પરલોકે સુખ દે,
જ્ઞાનરૂપી રાજાના મંત્રી, લોભસિંધુના અગસ્ત્ય એ,
ભક્તજનોના મનના વનમાં કલિમલના હાથી ફરતા,
કામક્રોધ ને મમતાકેરાં હિંસક પશુ તેમજ રમતાં,
રામગુણો સિંહતણા શાવક બની એમના પ્રાણ હરે,
શિવને પ્રિય ને પૂજ્ય, દૈન્યના દાવાનળને શાંત કરે.
એવા એ તો મેઘ ખરે.

મંત્ર મહામણિ વિષયોકેરા સર્પને તરત ઉતારતા,
લલાટે લખ્યા ધોર લેખને રમત માત્રમાં મટાડતા.

સૂર્યકિરણશા અવિદ્યાતણા અંધકારને હરનારા,
રામકથાના ગુણ વર્ષાશા સમૃદ્ધિને ધરનારા.

ઈપ્સિત ફળને પ્રદાન કરતાં કલ્પવૃક્ષ જેવા છે એ.
સેવા કરવાથી હરિહરની પેઠે સુખદ સદાયે છે.

શરદઋતુસમા કવિના મનના આકાશે બનતાં તારા,
શોભા ધરતા, રામભક્તના જીવનની મંગલ માળા.

પુણ્યોના ફળરૂપ ભોગ એ, હિત કરનારા સંતસમા,
હંસસમાન વિહરતા ભક્તજનોના માનસરોવરમાં.

પવિત્ર ગંગાતરંગ પેઠે પુનિત પ્રાણને કરનારા,
વિષાદ જડતા પ્રમાદ ભય ને ભેદભાવને હરનારા.

(દોહરા)

પ્રચંડ પાવક કાષ્ટને બાળી નાખે જેમ,
ગુણો રામના કપટ ને કુતર્ક બાળે તેમ.

દંભ કુચાલ ધમંડ ને દૂર કરે પાખંડ,
સુખ આપે રઘુવરકથા બનતાં પૂનમચંદ.

સૌને સુખ આપે છતાં હિતકર વધુ એ,
સજ્જનરૂપી કુમુદને ને ચક્રોર મનને.

*

પ્રશ્ન પાર્વતીએ કર્યો જેવિધ શંકરને,
સવિસ્તર કથન જે કર્યું સ્નેહે તેમ શિવે,

અદભુત કથામહીં વણી એ ઘટના ગાઉં,
આશ્ચર્યચકિત એ સુણી નથી ઉચિત થાવું.

કથા સુણી વિદ્વાન સૌ વિસ્મય ના પામે,
સમજે કે આવી કરી લીલા કેં રામે;

એમની કથાનો નથી અંત આવતો ક્યાંય,
અવતાર થયા રામના અનેકવિધ જગમાંહ્ય.

કલ્પ પ્રમાણે હરિચરિત ઋષિમુનિએ ગાયાં,
શંકા છોડી એટલે સાદર ગુણ ગાવા.

રામ અનંત, અનંત ગુણ, વિપુલ કથાવિસ્તાર;
તે ના વિસ્મય પામશે જેના વિમળ વિચાર.

*

૭. રામચરિતમાનસ વિશે

(આખ્યાન)

શંકા સઘળી દૂર કરી, ગુરુચરણરજ મસ્તક ધરી,
વિનવું સૌને કરી પ્રણામ કરવા સફળ કથાનું કામ.

સાદર શિવને કરી પ્રણામ ધરું કથા પ્રતિ મારું ધ્યાન;
હરિચરણોમાં મૂકી શીશ, સોળસો અને એકત્રીસ

વિક્રમ સંવત કરું કથા, રામગુણોથી મટે વ્યથા,
ચૈત્ર માસ સુદ નવમ વળી મંગળવારે મંગલમયી

અયોધ્યાપુરીમાં આરંભ કર્યો કથાનો છોડી દંભ,
રામજન્મ તે દિવસે થાય, તીર્થો સઘળાં મહિમા ગાય,

અસુર નાગ મુનિ માનવ દેવ આવી કરે રામની સેવ,
જન્મમહોત્સવને ઊજવે, સ્મરે રામકેરા યજ્ઞને.

(દોહરા)

સ્નાન પાન સજ્જન કરે પવિત્ર સરયૂ નીર,
ધ્યાન ધરે રઘુવર રટે સુંદર શ્યામ શરીર.

(આખ્યાન)

દર્શન સ્પર્શ સ્નાન ને પાન હરે પાપને કહે પુરાણ,
નદી પુનિત મહિમાવાળી, બુદ્ધિ શારદાની હારી,
સાધારણ મતિ તો મારી, કેમ કરે વર્ણન વાણી.

અયોધ્યાપુરી પુનિત પ્રસિદ્ધ વસે દેવ મુનિ માનવ સિદ્ધ,
પરમધામને કરે પ્રદાન, એમાં જે ત્યાગે છે પ્રાણ,
મુક્ત બને તે સર્વપ્રકાર, કરી શકે ના કાંઈ કાળ.

મંગલ સિદ્ધિપ્રદાયક જાણી, સર્વપ્રકાર મનોહર માની,
વિમળ કથા આરંભ કરું શ્રોતાના મદ દંભ હરું,
કામ ક્રોધ અજ્ઞાન હણ્યું.

રામચરિતમાનસ છે નામ, સાંભળતાં જ મળે વિશ્રામ;
મદોન્મત હાથી મનનો વિષયાગ્નિમાં જલી રહ્યો.

રામચરિતમાનસના જો પડે સરોવરમાં તે તો,
શાંતિ મેળવે, સુખી બને, વિષયોના અનલે ન જલે.

રામચરિતમાનસ મુનિભાવન રચ્યું શિવે સુંદર અતિપાવન;
ત્રિવિધ તાપ દુઃખદોષનસાવન, દુરાચાર દુર્દેન્યવિદારણ;
કથા કરીને કરું મતિ પાવન.

શિવે રચીને મનમાં રાખ્યું, સુયોગ્ય સમયે શિવાને ભાખ્યું,
એથી રામચરિતમાનસનું નામ શંકરે હરખી રાખ્યું.
બની ગયા બડભાગ ભક્તજન ફળ એ સ્વાદુ જેમણે ચાખ્યું.

*

(દોહરા)

રામચરિતમાનસ થયું જે રીતે જગમાં,
શિવા સ્મરી શિવને કહું તે પ્રસંગ શરૂમાં.

કવિ સન્મતિ પામી કૃપા શિવની થતાં થયો,
સજ્જન છતાં સુધારજો દોષ જણાયે તો.

સન્મતિ ભૂમિ હૃદયરૂપી સ્થળ છે તેમ અગાધ,
વેદપુરાણ સમુદ્ર તો સંતો મેઘ મહાન.

મેઘ સંતના એ બધા મધુમંગલ દિનરાત,
યશરૂપી શ્રીરામના વરસાવે વરસાદ.

લીલાવર્ણન સગુણનું તે પાણી નિર્મળ,
મેલ હરે, શુદ્ધિ ધરે, અર્પે નવજીવન.

પ્રેમભક્તિને વર્ણવી પૂર્ણપણે ન શકાય,
એ જ મધુરતા જલતણી શીતળતાય સદાય.

એ પાણી સત્કર્મની ડાંગરને પકવે,
રામભક્તની પ્રેરણા પ્રકાશ જીવન છે;

પડે બુદ્ધિરૂપી કદી પૃથ્વી પર પાણી,
શ્રવણમાર્ગથી જો વહે આગળ રસ માણી,

સ્થિરતા અંતરમાં ધરે રુચિકર લાગે તો,
શીતળ સુખદાયક બને, સંશય નથી કશો.

ભુશુંડિ ગરુડ શિવાશિવ યાજ્ઞવલ્ક્ય ભરદ્વાજ,
તુલસી ને સંતોતણા થયા ચાર સંવાદ.

અતિસુંદર ઉત્તમ સુખદ સંવાદ સરસ ચાર,
રામકથાસરના બન્યા એ જ મનોહર ઘાટ.

*

(આખ્યાન)

રામચરિતમાનસ સરવરનાં સાત કાંડ સુંદર સોપાન,
જ્ઞાનચક્ષુથી જોતાંવેંત જ થાય પ્રસન્ન સુખી વિદ્વાન.

રઘુપતિમહિમા અગુણ અપાર એ જ વારિ શુચિ અકથ અગાધ,
રામજાનકીયશનું સલિલ સુધાસમાન રસાળ પુનિત;

ઉપમા સુંદર વીચિવિલાસ, ચોપાઈ છે કમલિની ખાસ,
યુક્તિ-પ્રયુક્તિ છીપસમી પ્રગટાવે જે સુંદર મણિ.

દોહા સોરઠા સુંદર છંદ કમળપંક્તિશા છે બહુરંગ;
ભાષાભાવ અર્થના રંગ એ પરાગ મકરંદ સુગંધ.

ભ્રમરપંક્તિ સત્કર્મ અપાર, હંસ જ્ઞાન વૈરાગ્ય વિચાર;
કવિતાનો ધ્વનિ ગુણસમુદાય મીન મનોહર છે સરમાંહ્ય.

ધર્મ અર્થ કામાદિક ચાર, જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાન વિચાર,
નવરસ જપ-તપ યોગ વિરાગ એ સૌ જલચર સમાં તડાગ.

સજ્જન સંત નામગુણગાન તે વિચિત્ર જલવિહગ સમાન,
આંબાવાડી સંતસભા, વસંતઋતુ શ્રદ્ધા અચલા.

ભક્તિનિરૂપણ વિવિધ પ્રકાર, ક્ષમા દયા શમ દમ સુવિશાળ,
લતામંડપો તે સઘળા, યમ ને નિયમ ફૂલ મધુરાં.

જ્ઞાન ફળસમું સર્વતણું, રસ પ્રભુપદરતિ પૂર્ણ ગણું,
કથાપ્રસંગ વિભિન્ન વિહંગ, કોચલ પોપટ મોર અનંત.

(દોહરા)

કથાશ્રવણ વાચનથકી રોમાંચ થતાં જે,
બાગ વાટિકા વન વળી જાણી લેજો તે.

સુખાનુભવ પંખીતણો પ્રેમભરેલ વિહાર,
નિર્મળ મન માળી અને પ્રેમ પુનિત જલધાર.

સાવધ બનતાં ચારુ આ ચરિત્રને જે ગાય,
તે સંરક્ષક ચતુર આ સરવરના કહેવાય.

સદા સાંભળે સ્નેહથી આદરપૂર્વક જે,
અધિકારી માનસતણા ઉત્તમ દેવો તે.

અતિ શઠ ને વિષયી જનો બગલા કાગસમા,
ભાગ્યહીન કોદી ન તે સરની પાસ જતા.

કારણ કે શેવાળ ને છીપ દેડકાંશી,
કથા વિષયરસથી ભરી આમાં એક નથી.

કાક તેમ બકના સમા એથી કામી લોક,
સમીપમાં ના આવતા હિંમત કરતાં ફોક.

કઠિન ખૂબ છે આવવું આ સરવરની પાસ,
રામકૃપાવિણ ના કરે કોઈ પાસે વાસ.

કુસંગ પંથ કરાળ ને કઠિન કહેલો છે,
કુસંગીવચન સર્પ ને વાઘ સિંહશાં છે;

વ્યવસાયો ધરના અને અનેકવિધ જંજાળ,
પર્વત એ દુર્ગમ ખરે અતિ વિકરાળ વિશાળ.

મોહ મદ અહંકારનાં અરણ્ય છે એમાં,
નદી કુતર્કોની પ્રબળ નિત્ય વહે તેમાં.

શ્રદ્ધાનું ભાથું ન હો, હો ન સંતનો સાથ,
અગમ્ય માનસ તો ખરે, પ્રિય જો ના રધુનાથ.

*

(આખ્યાન)

કષ્ટ સહી ત્યાં પહોંચી જાય, શિકાર શરદીકેરો થાય,
નિદ્રારૂપી આવે તાવ, મળે મૂર્ખતાનો શિરપાવ.

જડતા ઉરની બુદ્ધિ હરે, અભાગિયો ના સ્નાન કરે,
માનસ સરની પાસ પહોંચી પાછો ખાલી હાથ ફરે.

સરોવરમાં ના સ્નાન કરે, પ્રેમે ના જલપાન કરે,
અહંકારમાં અટવાઈ ના દાન કરે ના ધ્યાન ધરે;

સમાચાર કોઈ પૂછે તો નિંદા કરે સરોવરની,
જેમ તેમ કહેતાં સમજાવે, ભાગ્યતણી ન કહે કથની.

કૃપાદૃષ્ટિથી જુએ રામ તો વિઘ્નો કોઈ નડે નહીં,
સાદર સરમાં સ્નાન કરાવે ત્રિતાપ લેશ શકે ન દહીં.

રામચરણમાં ઉત્તમ ભાવ, તે તો માની અમૂલખ લ્હાવ,
સરવરને ના તજે કદી, નિમજ્જન કરે ઘડીઘડી.
કરવા યાહે સરવરસ્નાન, સત્સંગ કરે તે મતિમાન.

અંતરનાં નેત્રોથી ભાળી, માનસસરમાં અવગાહી,
કવિની બુદ્ધિ બની વિમળ ને હર્ષ વધ્યો અંતરમાંહી;
પ્રેમાનંદ પ્રવાહ પ્રગટતાં કૃતાર્થ લાગ્યું સૌ કાંઈ.

ચાલી કવિતાસરિતા એથી ભરી રામચશનું પાણી,
સરયૂ નામ એ સરિતાનું, કરે અમંગલની હાનિ.

માંગલ્યતણું મૂળ એ ખરે, એના બે સુંદર તટ છે,
લોકમત તથા વેદમત તણા, એ બંનેની મધ્ય વહે.

માનસસરની સુપુત્રી સમી સરિતા એ શુચિ દિવ્ય ખરે,
ઘાસ વૃક્ષશાં કલિ-કિલ્મિષનો નાશ મૂળની સાથ કરે.

(દોહરા)

નગર ગ્રામ પુર એ ત્રણે સરિતાના તટ પર,
સમાજ શ્રોતાનો કહ્યો, સંતો ને મુનિવર.

સભા મૂળ માંગલ્યનું દીસે છે એમાં,
અવધપુરી એ અનુપમા તીર્થ વસે જેમાં.

(આખ્યાન)

રામભક્તિની સુરસરિતામાં સરયૂ યશસ્વિની મળતી,
ગાથા યુક્તણી રઘુવરની લક્ષ્મણની સાથે ભળતી.

એ જ મહાનંદ શોણ એ મહીં સુંદર મનભાવન સરતી.
જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય સહિત એ બંનેની વચ્ચે રમતી.

ભક્તિધાર ગંગાની દૈવી; ત્રિમુખી બનતાં એમ વહે,
સરયૂ ત્રિતાપને હરનારી રામસિંધુનું મિલન યહે.

જાન ઉમાશંકર-વિવાહની એને જલચર અગણિત માન;
રામજન્મની સુખદ વધાઈ ભમરી સરિતાકેરી જાણ,
મનહર માન તરંગ સમાન.

(દોહરા)

બાલચરિત સૌ બંધુનાં પદ્મ વિવિધ બહુરંગ,
નૃપ રાણી સેવક સુકૃત મધુકર વારિ વિહંગ.

(આખ્યાન)

સુંદર સીતા-સ્વયંવર કથા સરિતાની શોભા સમજો,
પ્રશ્ન અનેક નાવના જેવા, ઉત્તર નાવિકશા ગણજો.

કથા સાંભળી કરાય ચર્ચા સંઘ યાત્રિકોનો તે તો,
ધારા અતિશય ઘોર નદીની પરશુરામનો ક્રોધ કહો.

ઘાટ વ્યવસ્થિત રીતે બાંધ્યા વાણી એ રઘુનાથતણી,
વિવાહનો ઉત્સાહ સર્વનો ભરતી સુખદાયિની ઘણી.

કથાતણી જે કથન શ્રવણથી રોમાંચિત ને હર્ષિત થાય,
સત્કર્મી તે પુણ્યાત્માઓ નદી નીરમાં હરખે ન્હાય.

રામચંદ્રના રાજતિલકનું મંગલ આયોજન સઘળું,
પર્વપ્રસંગે થયું એકઠું મંડળ તે તો ભક્તતણું.

લીલ નદીની કથામહીં આ કુમતિ ખરે કૈકેયીની,
જેના પરિણામે વરસેલી વર્ષા વિકટ વિપત્તિતણી.

(દોહરા)

શમાવતું ઉત્પાતને ભરતચરિત જપયાગ;
કલિમલ ખલ અવગુણકથન તે જલમળ બગ કાગ.

*

સરિતા કીર્તિની બધી ઋતુમાં સુંદર છે,
સુશોભિત પુનિત આપતી શાંતિ સતત સહુને.

પાર્વતી-શિવ વિવાહને ઋતુ હેમંત કહું,
જન્મોત્સવ શ્રીરામનો શિશિર સદા સમજું.

રામવિવાહ પ્રસંગનું વર્ણન છે ઋતુરાજ,
વસંત મંગલમય સદા અર્પનાર ઉલ્લાસ.

વનગમન વળી રામનું દુઃસહ ગ્રીષ્મ ગણાય,
કથા વનતણી તાપ ને લૂ વિકરાળ મનાય.

યુદ્ધ નિશાચર સાથનું વર્ષાઋતુ છે ધોર,
 સુરકુળ ડાંગરકાજ છે હિત કરનાર અમોલ.
 રામરાજ્ય મહિમા વિનય સુખસંપત્તિ વળી,
 સુખકારક સુંદર ખેર ઋતુ છે શરદ બની.
 સતીશિરોમણિ જાનકી ગુણકેરી ગાથા,
 સરિતા સલિલતણા કહ્યા નિર્મળ ગુણ સઘળા.
 શીતળતા સરિતાતણી સ્વભાવ ભરતતણો,
 સદા એકરસ વર્ણવે એને કોણ કહો.
 દર્શન સંભાષણ મિલન ભ્રાતૃભાવ મધુ હાસ,
 ચાર બંધુનો સ્નેહ છે સુવાસ ઉત્તમ ખાસ.
 સરિતાના જળની કહો નિત્ય મધુરતા એ,
 આર્તભાવ ને દીનતા વિનય મહારો જે,
 ઉત્તમ પાણીની નથી લઘુતા થોડી તે.
 અદ્ભુત ગુણકારી બધા મનના મેલ હરે,
 તૃષ્ણા હરે આશાતણાં બંધન દૂર કરે,
 શ્રવણમાત્રથી સુખ ધરે રામચરિતજળ એ.

(આખ્યાન)

રામપ્રેમને પુષ્ટિ ધરે, કલિનાં કિલ્મિષ ઝલાનિ હરે,
 જીવનનો શ્રમ શાંત કરે, દુઃખ દોષ દારિદ્ર્ય હણે,

શાશ્વત સુખ સંતોષ ધરે.

કામ ક્રોધ મદ મોહને મારે, વિમળ વિવેક વૈરાગ્ય વધારે;
સાદર સ્નાનપાન કરવાથી પાપતાપ સઘળાય શમાવે.

કથાજળે ના અંતર ધોયું, નિર્મળ મનમુકુરે ના જોયું,
કલિકાળથકી ઠગાઈ ગયા, એ સૌએ જીવનને ખોયું.

કાયર એ સૌ જીવ જાણવા, આત્મપ્રવંચક સમ પ્રમાણવા;
સૂર્યકિરણનાં મૃગજળ જોઈ દોડે મૃગલાં મતિને ખોઈ.

દુઃખી થઈને વ્યર્થ મરે, ભવાટવીમાં એમ ફરે,
મિથ્યાને સાચું માની, અજ્ઞ જીવ બેહાલ બને.
સુખ કે શાંતિ ન લેશ મળે.

(દોહરા)

સુંદર જલગુણનો કરી મતિ અનુસાર વિચાર,
મનને સ્નાન કરાવતાં એમાં સાંજ સવાર,

કથા કહું શ્રીરામની સ્મરતાં શંકરને,
માત ભવાનીને વળી, સુખ ધરવા મનને.

રઘુવરચરણકમળ હવે અંતરમાં ધારી,
મુનિવરના સંવાદને કહું કૃપા પામી.

*

૮. ભરદ્વાજ તથા યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિ

(આખ્યાન)

ભરદ્વાજ મુનિ વસે પ્રયાગ, કરી રામપદ અતિ અનુરાગ;
યોગી શમદમ દયાનિધાન, પ્રવીણ પરમારથ વિદ્વાન.

માઘમાસમાં મકરરાશિમાં સૂર્ય પ્રવેશે છે જ્યારે,
તીર્થરાજશા પ્રયાગરાજે આવે સૌ કોઈ ત્યારે.

દેવ દૈત્ય કિન્નર ને નર નહાય ત્રિવેણીમાં સાદર,
વેણીમાઘવ ચરણકમળ પૂજે પ્રસિદ્ધ અક્ષયવટ.

ભરદ્વાજનો આશ્રમ ત્યાં સુંદરતા ને શુચિતા જ્યાં,
પરમરમ્ય મુનિમનમોહન તીર્થસમાન તીર્થસ્થળમાં.

ઋષિમુનિ ત્યાં સૌ ભેગા થાય તીર્થરાજ જે ન્હાવા જાય,
પ્રાતઃસમયે કરતાં સ્નાન કરે પરસ્પર હરિગુણગાન.

(દોહરા)

બ્રહ્મનિરૂપણ ધર્મવિધિ તેમજ તત્ત્વવિભાગ,
ભક્તિ જ્ઞાનવૈરાગ્યયુત કહે સહિત અનુરાગ.

માઘસ્નાન પૂરું કરી નિજ આશ્રમસ્થળ જાય,
પ્રતિવર્ષ કરે ઉત્સવ, ભક્તિનો રસ પાય.

(આખ્યાન)

એક વાર એ તીર્થરાજમાં આવેલા ઋષિમુનિ સઘળા,
માઘસ્નાન સંપૂર્ણ કરીને નિજ આશ્રમ કે સ્થાન ગયા.

ત્યારે ભક્ત ભરદ્વાજે ત્યાં પ્રણામ કરતાં પ્રેમથકી,
યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિને રોકાવા આગ્રહ કર્યો વિવેકથકી.

સાદર ચરણકમળને ધોઈ અતિ પવિત્ર અર્પ્યું આસન,
પૂજા મુનિમહિમા વર્ણવતાં કરવા લાગ્યા સંભાષણ.

શંકા એક સતાવે મુજને હે પ્રભુ વેદતત્ત્વજ્ઞાતા,
તમારા વિના કોણ શમાવે, પૂછું છું રાખી આશા;

સંકોચ સહજ થાય છે મને શંકા આજ રજૂ કરતાં,
સમાધાન પણ ના શોધું તો અસ્વસ્થતા રહે મનમાં.

(દોહરા)

સંતો નીતિ કહે વળી શ્રુતિ પુરાણ મુનિ ગાય,
ગુરુથી પડદો રાખતાં નિર્મળ જ્ઞાન ન થાય.

મારું એમ વિચારતાં અજ્ઞાન કરું વ્યક્ત,
સંશય સર્વ સમાવજો જાણીને નિજ ભક્ત.

રામનામનો અદ્ભુત અવર્ણનીય પ્રભાવ,
સંત પુરાણ ઉપનિષદો ગાયે સહજ સ્વભાવ.

અવિનાશી શંકર જપે સતત નામને એ,
શિવ ભગવાન જ્ઞાન ને ગુણના સાગરયે.

જીવસમૂહ ચતુર્વિધ જગતમાં કહેવાય,
કાશીમાં તે પણ મરી જાય પરમપદ માંહ.

મુનિવર, એ પણ રામનો સાચે પુનિત પ્રભાવ,
શિવ કૃપા કરી રામનું ઉપદેશે છે નામ.

રામ કોણ છે એ કહો મને કૃપાનિધિ હે,
સંશય મારો અનુગ્રહે શાંત કરો મુનિ, એ.

રામ એક દશરથતણા કહેવાય છે પુત્ર,
ચરિત જગમાં જેમનું સહેજે નથી ગુપ્ત.

પત્નીવિરહે જેમણે સંકટ સહ્યું અનંત,
ક્રોધાતુર બનતાં કર્યો યુદ્ધે રાવણ અંત.

એ જ રામ કે અન્ય છે જેને શંભુ જપે,
સત્યનિષ્ઠ સર્વજ્ઞ એ કહો સપ્રેમ મને.

જેથી ભ્રમ મારો મટે એવી કહો કથા;
યાજ્ઞવલ્ક્ય બોલ્યા, તમે જાણો છો પ્રભુતા.

(આખ્યાન)

પ્રભુતા તમે રામની જાણો, સંશય તોપણ કહેતા છાનો;
રામભક્ત મનકમવાણી, ચતુરતા તમારી જાણી;
સુણવા ચહો રામગુણ ગૂઢ તેથી પૂછો જેમ વિમૂઢ.

સુંદર રામકથાને ગાઉં, સાદર સુણો પ્રેમરસ પાઉં;
મહામોહ મહિષાસુર માનો, રામકથા કાલિકા પ્રમાણો.

રામકથા શશિકિરણ સમાન સંત ચક્રોર કરે છે પાન;
શિવપાર્વતીતણો સંવાદ કહું હવે મુજ મતિ અનુસાર.

(દોહરા)

સંશય એવો પાર્વતીમનમાં પણ પ્રગટ્યો,
મહાદેવ ત્યારે વદ્યા સુંદર મધુ વચનો.

સંવાદ કહું એમનો તમને ભાવ કરી,
વિષાદ ના આવો થશે જેથી કદી ફરી.

શિવપાર્વતી પ્રસંગ

સતીની શંકા

(ચોપાઈ)

એક વાર ત્રેતાયુગમાં ખાસ, ગયા શંકર કુંભજ¹ ઋષિ પાસ;
સાથે જગજનની સતી ભવાની, પૂજ્યા ઋષિએ અખિલેશ્વર જાણી.

કથા રામની ઋષિએ વખાણી, સુણી શંકરે અતિસુખ માની;
પૂછી ઋષિએ હરિભક્તિની વાત, કહી અધિકારી જાણીને જાત.

કથતાં સુણતાં રઘુપતિગુણગાથા રહ્યા અલ્પ સમય ગિરિનાથ;
મુનિની અનુમતિથી ત્રિપુરારી ચાલ્યા ગૃહે લઈ દક્ષકુમારી.

ત્યારે ભૂમિનો ભાંગવા ભાર લીધો હરિએ રઘુવંશે અવતાર;
ત્યાગી રાજ્ય બનીને ઉદાસી ફરતા દંડકવન અવિનાશી.

(દોહરા)

વિચારતાં શંકર જતા દર્શન કેમ જ થાય,
ગુપ્તરૂપે પ્રભુ અવતર્યા, જાણી સઘળા જાય.

શંકરમન અતિ ક્ષોભ, સતી ન જાણે મર્મ એ;
તુલસી દર્શનલોભ, મન ભય, લોચન લાલચ.

(ચોપાઈ)

માગ્યું રાવણે મરણ મનુજથી, વિધિવચન થશે સત્ય પ્રભુથી;
જઉં નહિ તો પશ્ચાત્તાપ રહેશે; શિવને જડતો ઉપાય ન લેશે.

---

¹ કુંભજ - અગસ્ત્ય

બન્યા એમ ચિંતામગ્ન ઈશ, એ જ સમયે ગયો દસશીશ,
નીચ મારીચને લીધો સંગ, બન્યો તરત તે કપટી કુરંગ.

મૂઠે છળથી હરી વૈદેહીને, ક્યાંથી પ્રભુનો પ્રતાપ કળે એ;
મારી મૃગ બંધુસહ હરિ આવ્યા આશ્રમ અવલોકી અશ્રુ છવાયાં.

વિરહે વ્યાકુળ જન જેવા રામ વનમાં શોધવા લાગ્યા નિષ્કામ;
યોગ તેમ વિયોગ ના જેને વ્યાપી વિરહની વેદના તેને.

(દોહરા)

અતિ વિચિત્ર રઘુપતિચરિત જાણે પરમ સુજાણ;
મંદબુદ્ધિ સંમોહિત માને કાંઈ આન.

*

(ચોપાઈ)

શંભુ રામને દેખીને ત્યારે બન્યા હર્ષાન્વિત અતિ ભારે;
ભરી લોચન રૂપ નિહાળ્યું જાણી કસમય મિલનને ટાળ્યું.

સચ્ચિદાનંદ હે જય જગપાવન બોલી ચાલ્યા મનોજનસાવન;
અંગે પુલકિત કરુણાનિકેત ચાલ્યા આનંદે સતી સમેત.

દેખી એવી દશા શંભુકેરી શંકા જાગી સતીને અનેરી;
શંકર જગતવંદ્ય જગદીશ, સુરનરમુનિ સૌ નમાવે છે શીશ.

કરી નૃપસુતને તે પ્રમાણે બોલ્યા સચ્ચિદાનંદ પરધામ,
શોભા જોઈ બન્યા મગ્ન કેવા, રોક્યા રોકાય ના પ્રેમરેલા.

(દોહરા)

બ્રહ્મ જે વ્યાપક વિરજ અજ અકળ અનીહ અભેદ,
બને કેમ તે માનવી, જાણે જે નવ વેદ.

(ચોપાઈ)

વિષ્ણુ સુરહિત નરતનધારી છે સર્વજ્ઞ જેવા ત્રિપુરારી;
ખોજે અજ્ઞ જેવા તે શું નારી જ્ઞાનધામ શ્રીપતિ અસુરારી ?

વાણી શંકરની મિથ્યા ના હોય, શિવ સર્વજ્ઞ સમજે સૌ કોય;
પ્રગટ્યા સંશયો મનમાં અપાર, થયો ઉર ના પ્રબોધપ્રચાર.

બોલી પ્રગટ શક્યાં ના ભવાની, ગયા અંતર્યામી હર જાણી;
સુણો સતી, છે નારીસ્વભાવ, ઘટે સંશયનો હોવો અભાવ.

કથા કુંભજઋષિએ જેની ગાઈ, ભક્તિ ઋષિને સુણાવી મેં કાંઈ,
ઈષ્ટદેવ તે મુજ રઘુવીર સેવે જેને સદા મુનિ ધીર.

(છંદ - શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

મુનિ ધીર યોગી સિદ્ધ સંતત ધ્યાન શુચિ જેનું ધરે
ને નેતિસ્વરમાં નિગમ શાસ્ત્ર પુરાણ સ્તુતિ જેની કરે;
તે રામ વ્યાપક બ્રહ્મ ભુવન નિકાયપતિ માયાધણી
અવતર્યા છે નિજભક્ત હિત નિજ તંત્ર પ્રભુ રઘુકુલમણિ.

(દોહરા)

સમજાવ્યાં બહુ વાર પણ લાગ્યો ના ઉપદેશ;
હરિમાયાબળ જાણતાં હસતાં વદ્યા મહેશ.

*

પરીક્ષા

(ચોપાઈ)

મનમાં હોય સંદેહ તમારા કરો પ્રેમે પરીક્ષા તો ન્યારા;
આવો જ્યાં સુધી સમીપે મારી બેઠો ત્યાં સુધા વટણાયામાંહી.

મોહ જેમ મટે ભ્રમ ભારી કરો તેમ વિવેકે વિચારી;
સતી ચાલ્યાં શિવઆજ્ઞા શિર ધારી, ચોક્કસ વિચારી ના શક્યાં કાંઈ

કર્ચું એવું શિવે અનુમાન, દક્ષસુતાનું નવ કલ્યાણ,
મારા સમજાવ્યે સંશય ના જાય, વિધિ વિપરીત, શુભ નહિ થાય.

થશે તે જે રામે રચી રાખ્યું, કરી તર્ક આહુતિ શાને નાખું;
વદી જપવા લાગ્યા હરિનામ, પહોંચ્યાં સતી જ્યાં પ્રભુ સુખધામ.

(દોહરા)

વારંવાર વિચારતાં ધરતાં સીતારૂપ,
ચાલ્યાં આગળ પંથ પર જ્યાં આવ્યા નરભૂપ.

*

(ચોપાઈ)

લક્ષ્મણ પેખીને સતીવેશ ચક્રિત બન્યા ભ્રમથકી વિશેષ;
કહી શક્યા ન કશું અતિગંભીર પ્રભુપ્રભાવ સમજી મતિધીર.

કપટ ગયા રઘુવર જાણી અંતર્યામી સકળ જ્ઞાની;
સ્મરતાં જે હરતા અજ્ઞાન તે સર્વજ્ઞ રામ ભગવાન.

છળની સતીએ હામ કરી, સ્ત્રીસ્વભાવ નીરખો તો જરી;
માયાબળનાં કરી વખાણ બોલ્યા હસી રામ મૂઢ વાણ.

કરને જોડી કરી પ્રણામ, પિતા સમેત લઈ નિજ નામ,
પૂજ્યું પ્રભુએ શિવ છે ક્યાં, વિપિન એકલાં વિહરો કાં ?

(દોહરા)

રામવચન મૂઢ ગૂઢ સુણી ઊપજ્યો અતિ સંકોચ;
સતી સભીત મહેશ પ્રતિ ચાલ્યાં કરતાં શોક.

શિવનું માન્યું કથન ના, આરોપ્યું અજ્ઞાન,
મારું મેં રઘુવરમહીં સાશંક કરી પ્રાણ.

ઉત્તર શંકરને હવે શો આપીશ જઈ;
રહ્યો સતીના હૃદયને દારુણ દાહ દહી.

(આખ્યાન)

સતીનું સમજી રામે દુઃખ પ્રભાવ દર્શાવ્યો અનુરૂપ;
સીતાલક્ષ્મણ આગળ રામ કૌતુક દેખાવું અભિરામ.

સતીએ પાછળ જોયું ફરી, લક્ષ્મણ સીતા રઘુવર વળી,
દેખાયા અતિસુંદર વેશ, સંશય રહ્યો નહીં લવલેશ.

જ્યાં જોયું ત્યાં પ્રભુ આસીન, સેવે સિદ્ધમુનીશ પ્રવીણ.
અનેક શિવ વિધિ વિષ્ણુ અનેક અમિત પ્રભાવ પ્રસિદ્ધ દરેક;
વંદી ચરણ કરે પ્રભુસેવ વિવિધ વેશ નીરખ્યા સહુ દેવ.

(દોહરા)

સતી વિધાત્રી ² ઇંદિરા દેખી અમિત અનૂપ,
જે જે વેશ અજાદિ સુર તે તે તન અનુરૂપ.

(આખ્યાન)

જ્યાં ત્યાં રઘુપતિને જોયા શક્તિ સહિત સુર મનમોહ્યા;
જીવ ચરાચર જે સંસાર દેખ્યા સકળ અનેક પ્રકાર.

પૂજે પ્રભુને સુર બહુવેશ, રામરૂપ બીજું નવ લેશ;
અવલોક્યા સીતાસહ રામ એક જ વેશ ધરેલ તમામ.

સઘળે એ સીતા એ રામ, લક્ષ્મણ એ પેખી કૃતકામ
અતિશય સતી સભીત બન્યાં, અંગ કંપવા માંડ્યાં ઘણાં.

રહ્યું નહીં કાંઈ પણ ભાન, લાગ્યું અન્ય ન વિષયે ધ્યાન,
મીંચી લોચન માર્ગમહીં બેસી ગયાં અચેત તહીં.

આંખ ઉઘાડી જોયું વળી, દેખ્યું કશું ન ક્યાંય ફરી;
ઢાળી પુનઃ રામપદશીશ ચાલ્યાં મળવા પછી ગિરીશ.

(દોહરા)

હસી કુશળ પૂજ્યા શિવે, પૂજ્યું જતાં સમીપ,
કહો પરીક્ષા શે કરી રઘુવરની સપ્રીત.

*

² વિધાત્રી - બ્રહ્મણી

શંકરની પ્રતિક્રિયા

(ચોપાઈ)

સતી સમજ્યાં રઘુવીરપ્રભાવ, ભયવશ ગુપ્ત રાખ્યો શિવથી ભાવ;
લીધી મેં ના પરીક્ષા નાથ, કર્યા પ્રણામ મેં પ્રેમસાથ.

મિથ્યા કથન તમારું ના હોય મારા મનમાં પ્રતીતિ છે તોય;
ધરી શંકરે એ પછી ધ્યાન, પામ્યા સતીના ચરિત્રનું જ્ઞાન.

રામમાયાને મસ્તક નમાવ્યું જોણે સતી પ્રેરી જૂઠ કહાવ્યું;
હરિની ઈચ્છા ભાવિ ને બળવાન રહ્યા સમજી શંકર એ સુજાણ.

લીધો સીતાનો સતીએ વેશ, થયો શિવને વિષાદ વિશેષ;
હવે કરતાં સતી સાથે પ્રીતિ મટે ભક્તિપથ થાય અનીતિ.

(દોહરા)

પરમ પવિત્ર તજાય ના, પ્રેમ કરું તો પાપ;
પ્રગટ કહી શિવ ના શક્યા, હૃદય અધિક સંતાપ.

(ચોપાઈ)

ઢાબ્યું પ્રભુપદમાં શિવે શીશ સ્કુર્યું હૃદયે સમતાં જગદીશ,
આ તને સંગ સતીથી નહિ થાય, કર્યો સંકલ્પ શિવે મનમાંહી.

એવું સમજીને શિવ મતિધીર ચાલ્યા ભવને સ્મરતાં રઘુવીર;
થઈ ચાલતાં ગગનમાં વાણી, જય મહેશ ભક્તિ દૃઢ ન્યારી.

પણ આવું કરે કોણ આન, રામપ્રિય તમે શ્રેષ્ઠ ભગવાન;
સુણી નભવાણી વ્યગ્ર સતીએ પૂછ્યું શિવને સંકોચ કરીને.

કરી કેવી પ્રતિજ્ઞા કૃપાળ સત્યધામ પ્રભુ દીનદયાળ;
પૂછ્યું વિવિધ પ્રકાર સતીએ કહ્યું તોપણ કશુંયે ના શિવે.

(દોહરા)

કર્યું સહજ અનુમાન સૌ જાણે શિવ સર્વજ,
કર્યું કપટ મેં શંભુથી, નારી સહજ જડ અજ.

*

કરણી સમજાતાં થયો સતી મનમહીં શોક,
અવર્ણનીય અસહ્યશો પ્રગટ્યો ચિંતાઘોષ.

પરમ અગાધ કૃપાતણા સિંધુ સદા શિવ છે,
અપરાધ કહ્યો એટલે સ્વમુખે ના મુજને.

(ચોપાઈ)

શિવનું વર્તન દેખી ભવાની ત્યાગી પ્રભુએ મુજને ગયાં જાણી,
ખૂબ અકળાયાં, અધને વિચારી શક્યાં કિન્તુ કશું ના ઉચ્ચારી.
હૈયું નિભાડાની પેઠે બળતું તાપ ઉત્તરોત્તર વધુ ધરતું.

સમજી શોકિત ખૂબ સતીને શિવે સુંદર કથાને કહીને
વિવિધ વર્ણવતા ઈતિહાસ વિશ્વપતિ એ પહોંચ્યા કૈલાસ.

ત્યાં પણ પણને પોતાના જાણી બેઠા વટછાંચે પદ્માસન વાળી;
સહજ આત્મસ્વરૂપ સંભાર્યું મન અખંડ સમાધિમાં ધાર્યું.

*

સતીનું દુઃખ

(દોહરા)

સતી વસ્યાં કૈલાસ પર અધિક શોકભર પ્રાણ;
મર્મ ન કોઈ જાણતું, પ્રતિદિન યુગ સમ જાય.

(ચોપાઈ)

નિત નવશોક સતીઉરભાર ક્યારે થઉં દુઃખસાગર પાર,
કર્યું રઘુપતિનું મેં અપમાન, માની મિથ્યા પતિની વળી વાણ.

ફળ વિધિએ એનું મુજને આપ્યું, હતું ઉચિત કરી તે જ રાખ્યું;
શિવથી વિમુખ કરી રાખે જીવન ઘટતું વિધિ એ તને ના જરી પણ.

કહી ઝલાનિ સતીની ના જાય, મનમાં સ્મરણ શ્રીરામનું થાય,
પ્રભુ દીનદયાળ ગણાઓ વેદ યજ્ઞ ગાય ક્લેશ શમાવો;

તો હું અરજ કરું કર જોડી દેહ જલદી શકું મારો છોડી;
મારો શિવના ચરણમાં હો સ્નેહ, સત્ય વ્રત મનવચને હંમેશ.

(દોહરા)

અંતર્યામી તો પ્રભુ જલદી કરો ઉપાય,
મૃત્યુ મળે જેથી મને અનાયાસ દુઃખ જાય.

જળ પયસમ વેચાય, જુઓ પ્રીતની રીત શુભ,
કપટ ખટાશ પડ્યે તરત અલગ થાય રસ જાય.

દક્ષસુતા એવી રીતે દુઃખી બન્યાં ભારે,
અકથનીય દારુણ દુઃખ કહી શકું ક્યારે ?

વરસ એમ વીતી ગયાં ત્યાં સત્યાસી હજાર,
સમાધિ છોડી શંકરે ત્યારે દીનદયાળ.

રામનામનું સંસ્મરણ કરવાને લાગ્યા,
જાણ્યું ભવાનીએ તદા જગતપતિ જ જાગ્યા.

જઈ શંભુના પદમહીં પ્રેમે કર્યા પ્રણામ,
આસન અર્ધ્યું શંકરે સન્મુખ શુચિ અભિરામ.

કહેવા લાગ્યા હરિકથા અદભુત તેમ રસાળ,
દક્ષ પ્રજાપતિનો પરમ પામ્યા ત્યારે ભાર.

*

દક્ષસુતાને વિદાય

(ચોપાઈ)

યોગ્ય સર્વ પ્રકારે વિચારી, અર્પી બ્રહ્માએ પદવી ભારી,
પ્રજાપતિઓનો નાયક કીધો, દૈવી અધિકાર દક્ષને દીધો.

પામી એવો મોટો અધિકાર થયો દક્ષને અતિ અહંકાર;
જન્મ્યો એવો નથી કોઈ જગમાં પ્રભુતા પામી થયો જેને મદ ના.

(દોહરા)

એકત્ર કરી મુનિ સકળ કરવા માંડ્યો યાગ,
સાદર સુરને નોતર્યા લેનારા મખભાગ.

(ચોપાઈ)

કિન્નર નાગ સિદ્ધ ને ગંધર્વ ચાલ્યા વધુઓ સાથે સુર સર્વ;
વિષ્ણુ વિરંચિ શંકર સિવાય ચાલ્યા વાહન સહિત બધાય.

ચારુ વિવિધ વળી વણરોક્ષ્યા વ્યોમે સતીએ વિમાન વિલોક્યા;
ગાતી સુરસુંદરી મધુગાન જેને સુણતાં છૂટે મુનિધ્યાન.

શિવે પૂછતાં વર્ણવી વાત, પિતાયજ્ઞથી હરખાઈ જાત;
આપે આજ્ઞા મહેશ મને જો જઉં અવસર પર અલ્પ દિવસ તો.

પતિત્યાગ હૃદયદુઃખ ભારી, મૌન રાખ્યું અપરાધ વિચારી;
ભય સંકોચ પ્રેમ ભરેલી વદ્યાં વાણી અંતે મન મેલી.

(દોહરા)

પિતાભવન ઉત્સવ પરમ, પ્રભુ આજ્ઞા જો દો,
કૃપાયતન, સાદર જઉં જોવા માટે તો.

(ચોપાઈ)

કહ્યું ઠીક, મારા મનને ભાવ્યું; દીસે અનુચિત નોતરું ના'વ્યું;
દક્ષે બોલાવી પુત્રીને સારી; મારા વિદ્વેષે તુજને વિસારી.

દુઃખી વિધિસભામાં થયો પ્રાણ કરે એથી એ હજુ અપમાન;
જશો આમંત્રણ વગર ભવાની, શીલ સ્નેહ મર્યાદા તો શાની ?

સ્વામી સુહૃદ પિતા ગુરુ ઘેર જવું આમંત્ર્યા વગર સુપેર,
રાખે ક્યાંય વિરોધ જો કોય શ્રેય ત્યાં તો જવાથી ના હોય.

શિવે સમજાવ્યાં વિવિધ પ્રકાર થયો ભાવિવશ પણ ના વિચાર;
વિના બોલાવ્યે પ્રભુ બોલ્યા જાઓ મળશે તમને તો શુભ ના લ્હાવો

(દોહરા)

કહ્યું વિવિધ રીતે છતાં દક્ષસુતા ન રહ્યાં;
ત્રિપુરારીએ મુખ્ય ગણ સહિત વિદાય કર્યાં.

*

સતીનો ક્રોધ

(ચોપાઈ)

પિતાભવને પહોંચી ભવાની, દક્ષભયથી ના લેશ સન્માની;
મળી સાદર કેવળ માતા વળી ભગિની અધિક હરખાતાં.

દક્ષે પૂછી કુશળતા ના લેશ, દેખી ગાત્રો સૌ સળગ્યાં સદ્વેષ;
સતીએ જોયો જઈ મહાયાગ, દેખ્યો શંભુનો ક્યાંયે ના ભાગ.

ત્યારે શિવનાં વચનો આવ્યાં યાદ, પ્રભુઅપમાને ઉર લાગી આગ;
દુઃખ પ્રથમનું એવું ના લાગ્યું, પરિતાપનું તાંડવ જાગ્યું.

દુઃખ જગમાં અનેક કહ્યાં છે, જાતિઅપમાન સૌથી મહા છે;
સમજી વ્યાપ્યો સતીને ક્રોધ, કર્યો જનનીએ વિવિધ પ્રબોધ.

(દોહરા)

સહાયું શિવઅપમાન ના, લાગ્યો લેશ ન બોધ;
લેતાં ખબર સભાતણી વચનો વદ્યાં સક્રોધ.

(ચોપાઈ)

સુણો સર્વ સભાસદો મુનિઓ, નિંદા શિવની કરી કે સુણી હો,
ફળ સત્વર તે સૌને મળશે, દક્ષ ખૂબ પશ્ચાત્તાપ કરશે.

સંત શંભુ શ્રીપતિ અપવાદ, સુણતી વખતે એવી છે મર્યાદ,
કાપી લેવી નિંદક કેરી જીભ, બંધ કાને ચાલ્યા જવું શીઘ્ર.

જગના આત્મા મહેશ પુરારી, પિતા સૌના સુહૃદ હિતકારી;
પિતા મંદબુદ્ધિ નીંદે આજે, દક્ષશુકે થયું તન લાજે.

ચંદ્રમૌલિ શિવને ધારી ઉરમાં તજી તનને તેથી દઉં ક્ષણમાં;
બોલી યોગાન્નિથી બાળ્યું તન, કરવા લાગ્યા હાહાકાર જન.

(દોહરા)

સુણી સતીમરણ શંભુગણ કરવા લાગ્યા નાશ;
ભૃગુએ યજ્ઞતણી કરી રક્ષા ત્યારે ખાસ.

*

હિમાલયને ત્યાં જન્મ

(ચોપાઈ)

સુણી શંભુએ સમાચાર, કોપે વીરભદ્રને તત્કાળ,
યજ્ઞસ્થાનમાં મોકલ્યો ત્યારે; યજ્ઞનાશ કર્યો એણે ભારે.

શિવદ્રોહી પામે દશા જેવી, પામ્યો દુર્દશા દક્ષ ત્યાં તેવી;
જાણે જગ એ સકળ ઇતિહાસ, એથી આલેખ્યો સંક્ષેપે ખાસ.

મરતાં હરિ પાસે વરદાન માગ્યું, મન શિવમાં સતીતણું લાગ્યું,
જન્મોજન્મ શિવપદમાં હો પ્રીત, મળો સંનિધિ શંકરની નિત.

એથી હિમગિરિગૃહ લઈ જન્મ, ધાર્યું પાર્વતી સ્વરૂપે તન;
જન્મ્યાં જ્યારથી હિમગિરિ ઘેર, થઈ સિદ્ધિ સંપત્તિ મહેર.

મુનિએ આશ્રમો સ્થાપ્યા અનેક, કર્યા તપવ્રત સાધન નેક;
અર્પ્યાં સ્થાન હિમાલયે ન્યારાં સૌને સમુચિત સુંદર સારાં.

(દોહરા)

અભિનવ ફૂલફળે થયાં વૃક્ષ વિવિધ સંપન્ન,
પર્વત પર પ્રગટી વિવિધ ખાણો મણિની ધન્ય.

*

(આખ્યાન)

સરિતા સૌ નિર્મળ જળ વહે, ખગ મૃગ મધુપ સુખી સહુ રહે;
કરી સહજ વેરતણો ત્યાગ, ગિરિ પર સકળ કરે અનુરાગ.

રામભક્તિથી ભક્ત સમાન સોહ્યો ગિરિજાથી ગિરિપ્રાણ;
નિતનૂતન મંગલ ત્યાં થાય, યશ બ્રહ્માદિક જેના ગાય.

સમાચાર સુણતાં સપ્રેમ, નારદ પહોંચ્યા ઉત્સુક જેમ;
હિમાલયે કરતાં સત્કાર, ધોયા પદ પ્રેમે તત્કાળ.

આસન આપી નમન કર્યું, મસ્તક સ્ત્રીસહ ચરણ ધર્યું;
ચરણોદક છાંટ્યું ઘરમહીં, નીર નયનથી રહ્યાં વહી.

(દોહરા)

વખાણતાં સૌભાગ્યને હિમાલયે સપ્રેમ,
મુનિપદમાં પુત્રી ધરી તરત જ નિધિની જેમ.

ત્રિકાળજ્ઞ સર્વજ્ઞ છો, ગતિ સર્વત્ર ગણાય;
કહો સુતાના દોષગુણ મુનિવર, મને બધાય.

*

નારદજીની ભવિષ્યવાણી

(આખ્યાન)

હસી ગૂઢ બોલ્યા મુનિ વાણ, કન્યા સકળ ગુણોની ખાણ,
સુંદર સમજુ સહજ ગુણધામ, ઉમા ભવાની અંબિકા નામ.

સુલક્ષણા આ કન્યા શ્રેષ્ઠ બની જશે પતિપ્રિયા હંમેશ;
સૌભાગ્ય અચળ પ્રાપ્ત થશે, માતપિતાને યશ મળશે.

પૂજ્ય થશે અખિલ જગે આ, સેવ્યાથી કશું દુર્લભ ના;
સ્મરી નામ આનું સંસાર સ્ત્રી ચઢશે પતિવ્રત અસિધાર.

સુલક્ષણા તમ સુતા અપાર, અવગુણ એનામાં બે ચાર,
અગુણ અમાન પિતૃથી હીન ઉદાસીન સહુ સંશય છિન્ન.

(દોહરા)

જોગી જટિલ અકામ મન, નઝન અમંગલ વેશ,
મળશે પતિ આને, પડી એવી હાથે રેખ.

મુનિવચનો સાચાં ગણી ઉમા પ્રસન્ન બની,
મેના હિમાલયે વ્યથા વેઠી ગુપ્ત ઘણી.

ભેદ નારદે દ્વિવિધ એ જાણ્યો તરત નહીં;
દશા સર્વની એક પણ વિવેક ભિન્ન કહીં.

સકળ સખી ગિરિજા તથા ગિરિવર મેનાએ,
રોમાંચિત બનતાં સહી અશ્રુધારાને.

દેવર્ષિનાં વચન ના મિથ્યા હોય જરી,
ઉમા એમ સમજી રહી હૃદયે સર્વ ધરી.

*

(આખ્યાન)

ઉપજ્યો શિવપદપંકજ સ્નેહ, મિલન કઠિન જાગ્યો સંદેહ;
વિપરીત વખત જાણી પ્રેમ છુપાવ્યો જીવનધન જેમ.

મિથ્યા હોય ન નારદ વાણ, વ્યર્થ સખી માતપિતા પ્રાણ;
ઘૈર્ય ધરી બોલ્યા ગિરિરાય, કરવો કયો અમોઘ ઉપાય ?

(દોહરા)

હિમવંત સુણો મુનિ વદ્યા, વિધિ જે લખે લલાટ,
દેવ દનુજ નર નાગ મુનિ મિથ્યા કરે ન લાખ.

તોપણ એક ઉપાય છે, દૈવસહાયે થાય,
વર એવો મળશે ખરે, સંશય નથી જરાય.

(આખ્યાન)

જે પણ વરના દોષ કહ્યા, શિવમાં તે છે સર્વ રહ્યા;
વિવાહ શિવ સાથે જો થાય, ગુણસમાન દોષ બની જાય.

અહિસેજે હરિ શયન કરે, પંડિત દોષ છતાં ન ધરે;
ભાનુકૃશાનુ બધા રસ ખાય તોપણ હીન ન તે કહેવાય.

શુભાશુભ સકળ સલિલ વહે ગંગા છતાં પણ પુનિત રહે;
સમર્થને દોષ અડે કેમ રવિ પાવક ગંગાની જેમ ?

(દોહરા)

સમતા કરવા જાય નર જડ રાખી અભિમાન,
પડે નરક તો કલ્પલગ, જીવ ન ઈશ સમાન.

(આખ્યાન)

ગંગાજલકૃત મદિરા હોય, સંત કરે પણ પાન ન કોય;
સુરસરી મળી પાવન થાય, એમ જીવ શિવ ભેદ મનાય.

સહજ સમર્થ શંભુ ભગવાન, સૌવિધ વિવાહમાં કલ્યાણ;
દુરારાધ્ય છે કહ્યા મહેશ, તપથી થાય પ્રસન્ન હંમેશ.

કરે કુમારી તપને જો, ભાવિ મટાડે શંકર તો;
જોકે વર છે જગે અનેક, આને માટે શિવ છે એક.

વરદાયક ભક્તનપ્રતિપાળ, કૃપાસિંધુ સેવક મનપ્રાણ;
કોટિયોગ જપયજ્ઞ કરાય, શિવારાધના પ્રીતિ સિવાય
ઈચ્છાનુસાર ફળ ના મળે, શાંતિપ્રદાયક તે ન ઠરે.

(દોહરા)

કહ્યું નારદે હરિ સ્મરી અર્પીને આશિષ,
શ્રેય સધાશે સર્વવિધ, સંશય તજો ગિરીશ!

(આખ્યાન)

બ્રહ્મલોકમાં મુનિવર ગયા, પ્રાણ પ્રસન્ન ઉમાના થયા;
પતિને પણ મેનાએ કહ્યું, મુનિનું કથન ગુપ્ત છે રહ્યું.

ઘર વર કુળ જો હોય અનૂપ, કરજો લગ્ન ઉમા અનુરૂપ,
નહિ તો ભલે કુંવારી રહે, ઉમા પ્રાણથી પ્યારી મને.

મળશે વર નવ ગિરિજા જોગ ગિરિ જડ સહજ કહેશે લોગ;
એમ વિચારી કરો વિવાહ જેથી જાગે ઉરે ન દાહ.

પડી પદમહીં ઢાળી શીશ, બોલ્યા સ્નેહ સમેત ગિરીશ,
પ્રગટે શશિમાં પાવક ભલે, નારદવચન ન મિથ્યા બને.

(દોહરા)

પ્રિયે, પરહરી શોકને સર્વ સ્મરો ભગવાન,
નિર્મા જેણે પાર્વતી તે કરશે કલ્યાણ.

*

(ચોપાઈ)

હોય તમને સુતા પર પ્રેમ, આપો શીખ તો એને સપ્રેમ,
જેથી મેળવે તપથી મહેશ, એ જ સાધને શમશે ક્લેશ.

વચનો નારદનાં ગૂઢ સાચાં, મુજને સકળ સહેતુક લાગ્યાં;
શંભુ ગુણનિધિ અકલંક તેમ, છોડો શંકા વિચારીને એમ.

પતિવચને પ્રસન્ન બનીને, મેના હરખી ઉમાને મળીને,
નીર નેત્રોમાં નેહે ભરાયાં, રોમ રંગથકી છલકાયાં.

લાગી આલિંગવા વારંવાર, પ્રાણે પ્રીતડી પ્રગટી અપાર,
કંઠ રૂંધાતા બોલી શકી ના, ઉરે જડતા જરાય ટકી ના.

(દોહરા)

જગતમાત સર્વજ્ઞ એ ભવાની વદી વાણ,
માતાનો સુખશાંતિથી પુલકિત કરવા પ્રાણ.

માત સ્વપ્ન આવ્યું મને કહી બતાવું તે,
સુંદર ગૌર સુવિપ્રવર એવું ઉપદેશે.

(ચોપાઈ)

વાણી મુનિકેરી સત્ય વિચારી, તપને આરંભ શૈલકુમારી !
માતતાતને વાત ગમી એ, તપ સુખ દે, દુઃખદોષ હરી લે.

રયે તપબલે જગને વિધાતા, તપથી વિષ્ણુ બને જગત્રાતા;
કરે તપબલે શંભુ સંહાર, તપબલે શેષ ધારે ભૂમિભાર.

તપના આધારે સૃષ્ટિ ભવાની, જઈને તપ કરજે એવું જાણી;
પામી વિસ્મય સાંભળી માત, કહી સઘળી હિમાલયને વાત.

માતતાતને બહુ સમજાવી, ચાલ્યાં તપવા ગિરિરાજકુમારી !
પ્રિય પરિવાર માત ને તાત, બન્યાં વિકળ સુણી મૂક વાત.

(દોહરા)

વેદશિરા મુનિએ કહ્યું સૌને સમજાવી;
મહિમા ઉમાતણો સુણી શાંતિ રહ્યાં પામી.

*

ઉમાનું તપ

પ્રાણ પતિતણાં ચરણને અંતરમાં ધારી,
ઉમા જઈ વનમાં રહી તપને આરંભી.

અતિસુકુમાર શરીર ના તપને યોગ્ય હતું;
સ્મરતાં પતિપદ ભોગથી વાળ્યું ચિત્ત બધું.

નિતનૂતન ચરણોમહીં પ્રગટ્યો શુચિ અનુરાગ,
દેહભાવને ભૂલતાં પ્રાણ તપ્યો બડભાગ.

સહસ્ર વર્ષ સુધી સતત ફળ ને કંદ લઈ,
શત વર્ષ સુધી શાકને ખાધું તીવ્ર તપી.

કેટલાક દિવસો સુધી વારિ વાયુ આહાર,
કર્યા કેટલા દિન સુધી ઉપવાસ અતિ કરાળ.

ત્રણ સહસ્ર વરસો સુધી પર્ણ વલ્લરી તેમ,
પડેલ પૃથ્વી પર ગ્રહ્યાં સૂકાં નીરસ જેમ.

સૂકાં પર્ણા તજ્યા પછી પડ્યું અપર્ણા નામ,
તીવ્ર તપસ્યા આદરી છોડીને વિશ્રામ.

તપથી ક્ષીણ થઈ ગયું એમ સમસ્ત શરીર,
ત્યારે બ્રહ્મગિરા થઈ ગગનમહીં ગંભીર.

મનોરથ ફળ્યા સર્વ તુજ ગિરિરાજકુમારી,
તજ અસહ્ય ક્લેશો બધા, મળશે ત્રિપુરારી.

(ચોપાઈ)

આવું તપ ના કરાયું ભવાની, ધીર વિવિધ થયા મુનિ જ્ઞાની;
ઉરમાં ધારો હવે બ્રહ્મવાણી સદા સત્ય સંતત શુચિ જાણી.

આવે બોલાવવા પિતા જ્યારે હઠને તજતાં જજો ઘેર ત્યારે;
મળે સપ્તર્ષિ તેમજ તમને ત્યારે માનો પ્રમાણ વચનને.

સુણી બ્રહ્માની આકાશવાણી થઈ પુલકિત હરખી ભવાની;
સુંદર ચરિત ઉમાનું ગાયું, હવે શંભુ ચરિત સુણો ન્યારું.

*

શંભુચરિત

(ચોપાઈ)

ત્યાગ્યું જ્યારથી તનને ઉમાએ, જાગ્યો વૈરાગ્ય શિવ મનમાંહે;
નિત્ય જપતા રઘુનાયક નામ, સુણતા જ્યાંત્યાં રઘુપતિગુણગ્રામ.

(દોહરા)

ચિદાનંદ સુખધામ શિવ વિગત મોહ મદ કામ,
ઉરમાં હરિ ધરી વિચરતા સકલ લોક અભિરામ.

*

(આખ્યાન)

ક્યાંક અર્પતા મુનિને જ્ઞાન કરતા ક્યાંક રામગુણગાન,
 અકામ પૂર્ણ જોકે ભગવાન ભક્તવિરહ દુઃખદુઃખી સુજાણ.
 વીતી એમ ગયો બહુ કાળ, રામચરણ નવ પ્રીત અપાર;
 અવલોકી શંકરના નેમ અવિચળ ભક્તિ પુનિત અતિ પ્રેમ,
 પ્રગટ્યા રામ કૃતજ્ઞ કૃપાળ રૂપ શીલ નિધિ તેજ વિશાળ,
 કરી પ્રશંસા શિવની ઘણી, વ્રત આવું કો પાળે નહીં.
 સમજાવી શિવ વિવિધ પ્રકાર કહ્યો ઉમાનો જન્મ રસાળ;
 સાધના પુનિત ગિરિજાતણી કહી સવિસ્તર પ્રીતે ઘણી.

(દોહરા)

વિનતિ હવે શિવ સાંભળો, જો મુજ પર હો પ્રેમ,
 કરો ઉમાસહ લગ્ન તો, માગું આજે એમ.
 શિવે કહ્યું એ યોગ્ય ના, વચન ન મિથ્યા થાય,
 તોપણ કોઈ આપનાં, પ્રાણ ભલેને જાય.
 આજ્ઞા ધારી મસ્તકે પાલન સદા કરું,
 મારો શાશ્વત ધર્મ એ સંશયસિંધુ તરું.

(આખ્યાન)

માતપિતા ગુરુ પ્રભુની વાણ વગર વિચાર્યે ધરવી ધ્યાન,
 શ્રેયસ્કર જ સદા ગણવી કરણીમાં સત્વર વણવી.

સુણી શંભુનાં સુખદ વચન ભક્તિ વિવેક ધર્મમય ધન્ય,
પ્રભુ બોલ્યા પણ પૂર્ણ થયું, હૃદયે રાખો જે મેં કહ્યું.

એમ કહી અદૃશ્ય થયા, મૂર્તિ શિવે ઉર ધરી મહા;
સપ્તર્ષિ ગયા શંકર પાસ, કહ્યાં વચન પ્રભુએ મધુ ખાસ.

(દોહરા)

મળી પાર્વતીને તમે પ્રેમપરીક્ષા લો,
પ્રેરિત હિમગિરિને કરી ગૃહે મોકલી દો.

સંદેહ શમાવો સકળ અનુગ્રહ દિવ્ય કરો,
વિનાવિલંબ વિયોગની વ્યથા અશાંતિ હરો.

*

સપ્તર્ષિનો સમાગમ

મૂર્તિમંત તપસ્યા સમી ગૌરીને જોઈ,
ઋષિઓ બોલ્યા, તપથકી, કાયા કાં ધોઈ ?

(ત્રોપાઈ)

કોને આરાધો તેમ શું યાહો, લેવા એવો શું માગો લ્હાવો ?
વદતાં વચન સંકોચાય મન, મારું મનડું માગે મહાધન,

કરી હઠ ના શિખામણ માને, ચહે ભીંત જલે ચણવાને,
સુણી મૂર્ખતા હસશો તમે એ, મન મુગ્ધ મહારું બન્યું છે.

વાણી દેવર્ષિની સત્ય માની ઊડવા પાંખ વગર માગે પ્રાણી,
જુઓ અવિવેક મારો નઠારો, ચહું કરવા શિવને વર ન્યારો.

(દોહરા)

સુણી શબ્દ ઋષિઓ હસ્યા, ગિરિસંભવ તવ દેહ;
નારદના ઉપદેશથી વસ્યાં કેટલાં ગેહ ?

(ચોપાઈ)

દક્ષસુતાને અર્પ્યો ઉપદેશ ઘેર આવ્યા પછી તે ના લેશ,
ઘર ચિત્રકેતુતણું ભાંગ્યું, ભાગ્ય કનકકશિપુનું ના સાંધ્યું.

સુણી નારદવચન નરનારી તજી ભવન બને છે ભિખારી;
મન કપટી તન સજ્જન જેવું, કરે જ્યાં ત્યાં પોતાના જેવું.

રાખી એમનાં વચને વિશ્વાસ ઈચ્છે પતિને સ્વભાવે ઉદાસ
ગુણહીન નિર્લજ્જ કપાલી કુળગેહરહિત નગ્ન વ્યાલી ³ .

સુખ પામશો શું એવા વરથી, ભૂલ્યાં ભોળવાઈ તમે ઠગથી;
કર્યો પંચસાક્ષીએ વિવાહ તોય કીધો ના સતી નિર્વાહ.

(દોહરા)

સુખે સૂએ ચિંતા વિના ભિક્ષાન્ન હવે ખાય;
એકાકીના ભવનમાં સ્ત્રીથી શે રહેવાય ?

*

(ચોપાઈ)

હજી માનો કહેલું અમારું, પાત્ર ઉત્તમ વરનું વિચાર્યું,
શુચિ સુંદર સુખદ સુશીલ યશ વેદો જેના ગાય દિવ્ય.

³ વ્યાલી - સાપને ધારણ કરનાર

દોષરહિત સકળ ગુણધામ લક્ષ્મીસ્વામી વૈકુંઠ નિવાસ,
એવો મેળવીએ અમે વર, વરી જીવન કૃતકૃત્ય કર.

હસી બોલ્યા ભવાની વચન, તમે સત્ય વદ્યા મુનિજન,
જન્મ્યું પર્વતથી તન મારું છૂટે તોય આગ્રહ નવ ટાળું.

જન્મે કનક પાષાણથી તેને તપવે પાવકજ્વાળામાં કેમે,
તોય સહજ સ્વભાવ ના ત્યાગે, મારું મનડું મઢ્યું એવું રાગે.

નહીં નારદવચનોને છોડું, ચિત્ત અન્યની સાથે ના જોડું;
વસે ઘર કે વેરાન છો થાય સ્વપ્ને ડરતી નથી હું જરાય.

(દોહરા)

ગુરુવચનોમાં છે નહીં જેને દૃઢ વિશ્વાસ,
તેને સુખસિદ્ધિતણી સ્વપ્ને પણ ના આશ.

મહાદેવ અવગુણભવન, વિષ્ણુ સકળ સુખધામ;
જેનું મન જેમાં રમે તેને તેથી કામ.

*

(ચોપાઈ)

તમે પ્રથમ જો મળત મુનીશ સુણત ઉપદેશ તો ધરી શીશ;
જન્મ શિવને માટે હવે હારી, ગુણદોષ રહું કાં વિચારી ?

હોય આગ્રહ ખૂબ તમારો, હોય લગ્નનો વિષય જો પ્યારો,
વરકન્યા તો જગમાં અનેક, કરો કૌતુક આળસ છોડી છેક.

કોટિ જન્મોની હઠ રહેશે મારી, વરું શિવ રહું નહિ તો કુંવારી;
કહે શતવાર સ્વયં મહેશ તજું તોય ના ઋષિઉપદેશ.

પડું પગમાં વઘાં જગદંબ, જાઓ ઘેર થયો છે વિલંબ;
પેખી પ્રેમ બોલ્યા મુનિ જ્ઞાની જય જય જગદંબિકે હે ભવાની !

(દોહરા)

શિવ પ્રભુને માયા તમે માતપિતા જગનાં;
મુનિ ચાલ્યા ચરણે નમી હર્ષ ભરી રગમાં.

*

કામદહન

મુનિપ્રેરિત હિમવંત ત્યાં ગયા પાર્વતી પાસ,
લાલ્યા ઘરમાં એમને પ્રાર્થના કરી ખાસ.

સપ્તર્ષિએ શંભુને કહી સમસ્ત કથા,
મગ્ન બન્યા શિવ સ્નેહને સુણતાં તજી વ્યથા.

મન સ્થિર કરતાં શંકરે ધર્યું રામનું ધ્યાન,
રસસાગરમાં રામના ડૂબ્યો પ્રેમલ પ્રાણ.

તારક નામે અસુર ત્યાં ખ્યાત થયો તે કાળ,
ભુજપ્રતાપ તેનો પરમ બળ ને તેજ વિશાળ.

જીત્યા સઘળા લોક ને લોકપાલ તેણે,
સુખસંપત્તિથી થયા વંચિત સૌ દેવે.

અજર અમર એ અસુરની થઈ ન ક્યાંયે હાર,
વિવિધ યુદ્ધમાં હારતાં દેવે ખાધો માર.

બ્રહ્મા પાસ પહોંચતાં સુરે કર્યો પોકાર;
વ્યથિત બનેલા સર્વ એ ચિંતાથકી અપાર.

બ્રહ્માએ સૌને કહ્યું દનુજનિધન તો થાય,
શંભુશુક સંભૂતસુત જો જીતે રણમાંહ્ય.

*

(ચોપાઈ)

વાત સાંભળી કરો ઉપાય, કરશે ઈશ્વર તમને સહાય.
છોડ્યો સતીએ યજ્ઞમાં દેહ જન્મ્યાં એ જ હિમાલયગેહ.

તપ એમણે શિવકાજે કીધું, શિવે અમૃત સમાધિનું પીધું;
કથા અટપટી લાગે છે ભારે, સુણો પ્રસ્તાવ તોય અત્યારે.

કામદેવ શંકર પાસે જાય, કરે ક્ષોભ શંકર મનમાંહ્ય,
શીશ ઢાળી પછી સમજાવી લગ્ન શિવનું દઈશ કરાવી.

હિત દેવતાનું થશે એમ; વાત સૌએ વધાવી સપ્રેમ,
સ્તુતિ દેવતાએ કરી પ્રેમે, થયો કામ પ્રગટ ત્યાં કેમે.

(દોહરા)

વિપત્તિ દેવોની સુણી મનમાં કરી વિચાર,
શિવવિરોધથી શ્રેય ના, વધો હસીને માર.

તોપણ કાર્ય કરીશ હું; શ્રુતિએ એમ કહ્યું,
બીજાના ઉપકારમાં ધર્મરહસ્ય રહ્યું.

પરહિત માટે જે તજે ગૌણ ગણીને દેહ,
તેને સંત પ્રશંસતા સદા કરીને નેહ.

(ચોપાઈ)

એવું બોલી ચાલ્યો શિર ઢાળી કરમાં સુમન ધનુષ્યને ધારી
સાથી સાથે કરીને વિચાર ગ્રસશે શિવના વિરોધથી કાળ.

કરી શીઘ્ર પ્રભાવ વિસ્તાર કર્યો વશ સકળ સંસાર;
કર્યો કામદેવે જ્યારે કોપ ક્ષણમાં સકળ શ્રુતિનો થયો લોપ.

બ્રહ્મચર્ય વ્રત સંયમ ધર્મ ધૈર્ય જ્ઞાનવિજ્ઞાનનો મર્મ
જપ યોગ વિરાગ આચાર નાહું વિવેકકટક સૌ લાચાર.

(છંદ - શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

ભાગ્યો વિવેક સુહૃદ સહિત સુભટે બતાવી પીઠ ને
સદગ્રંથ પર્વતકંઠરામાં ગયા દૂર સમસ્ત એ;
સંક્ષોભ સર્જનમાં થયો, રક્ષક ન કોઈયે રહ્યું,
રતિનાથ કોના પર કુપિત છે, ડરીને સૌએ કહ્યું.

(દોહરા)

જીવ ચરાચર જગતના પુરુષ તથા સ્ત્રીનામ,
મર્યાદા મૂકી બન્યાં રક્ત અનુભવી કામ.

*

(આખ્યાન)

ઉરમાં સર્વ મદનઅભિલાષ, નીરખી લતા નમી તરુશાખ;
સરિત સિંધુપ્રતિ દોડી તળાવ તળાવડીએ લીધો લ્હાવ.

જડની એવી અકળ દશા, ચેતનની ક્યમ કહું કથા;
પશુપક્ષી નભજળ સ્થળનાં થયાં કામવશ તરત જ ત્યાં.

મદનઅંધ વ્યાકુળ સહુ લોક, નિશા દિવસ ના દેખે કોક⁴;
દેવ દનુજ કિન્નર કે વ્યાલ પ્રેત પિશાચ ભૂત વેતાલ

સદા કામના એ તો દાસ, દશા વર્ણવી મેં ના ખાસ;
સિદ્ધ વિરક્ત મહામુનિ યોગી બન્યા કામવશ સર્વ વિયોગી.

(છંદ - શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

થયા કામવશ યોગી તપસ્વી, વાત શી પામર તણી,
જે બ્રહ્મા જોતા જગતમાં તે દેખતા સ્ત્રીને ઘણી;
અબળા વિલોકે પુરુષમય જગ પુરુષ નારીને બધે,
બે ઘડી વ્યાખ્યું કામકૃત કૌતુક ચરાચરમાં ખરે.

(દોહરા)

ઘૈર્ય રહ્યું ના, સર્વનાં હર્યાં મનોજે મન,
રઘુવીરે રક્ષા કરી ઊગર્યાં તે શુચિ જન.

*

શિવની પાસે જ્યાં સુધી પહોંચ્યો મદભર કામ,
ત્યાં સુધી થયું કૌતુક જડચેતનમાં આમ.

⁴ કોક - ચકવાચકવી

શિવને દેખી કામ એ શંકાયુક્ત થયો,
ત્યારે પ્રથમ સમાનશો સ્થિર સંસાર બન્યો.

(આખ્યાન)

સુખી જીવ સૌ તરત બન્યાં, મદ ઊતર્યે જન મત્તસમા;
દુરાધર્ષ ⁵ દુર્ગમ ભગવાન, દેખી ડર્યો મદનનો પ્રાણ.

લજ્જા પાછા ફરતાં થાય, અશુભ કશું નવ કરી શકાય;
નિરધાર કર્યો મરવાકાજ, પ્રગટ્યો તરત રુચિર ઋતુરાજ.
સજ્યો દ્રુમે સુમનોનો સાજ.

વન ઉપવન વાપિકા તડાગ, થયા સરસ સહુ દિશા વિભાગ;
જ્યાં ત્યાં ઊમટી પ્રેમ રહ્યો, મનસિજ મૃત મનમાંય થયો.

(છંદ - શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

જાગ્યો મનોજ મરેલ મનમાં, સુભગતા વનની વધી,
શીતળ સુગંધ પવન વહ્યો ત્યાં મદન અનલસખા બની;
વિકસ્યાં સરોવરમાં કમળ, ગૂંજન કરી ભમરા રહ્યા,
કલહંસ ⁶ પિક શુક સરસ બોલે, ગાય નાચે અપ્સરા.

(દોહરા)

કોટિ કળા કરતાં ગયો હારી સૈન્ય સમેત,
શિવની સમાધિ ના ટળી, કોપ્યો હૃદયનિકેત ⁷.

⁵ દુરાધર્ષ - હરાવવા મુશ્કેલ

⁶ કલહંસ - રાજહંસ

⁷ હૃદયનિકેત - કામદેવ

આમૃવૃક્ષ ડાળે ચઢ્યો ખૂબ જ ક્રોધ કરી,
સુમનયાપને શ્રવણ સુધી ખેંચી બાણ ધરી.

(આખ્યાન)

છોડ્યાં વિષમ બાણ, ઉર લાગ્યાં, છૂટી સમાધિ, શંકર જાગ્યા;
મનમાં ક્ષોભ થયો સવિશેષ. જોયો ખોલી નેત્ર પ્રદેશ.

પલ્લવ મધ્ય વિલોકી કામ કુદ્ધ બન્યા શંકર સુખધામ;
કંપ્યા ત્રિલોક, ત્રીજી આંખ ઉઘાડતાં કામ થયો ખાખ.

હાહાકાર થયો જગમાંહ્ય, અસુર સુખી, સુર ડર્યા બધાય;
ભોગી કરવા લાગ્યા શોક યાદ કરી રતિસુખનો સ્ત્રોત.

(છંદ - શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

યોગી અકંટક બન્યા; પતિગતિ સુણી રતિ મૂર્છિત થઈ,
રોતી કકળતી વિલપતી શિવ સમીપે છેવટ ગઈ;
અતિ પ્રેમપૂર્વક અરજ જોડી હાથ આર્ત કરી રહી,
પ્રભુ આશુતોષ કૃપાળુ શિવના વદનથી વાણી વહી.

(દોહરા)

રતિ, તારા સ્વામીતણું પડશે નામ અનંગ,
વપુવિણ સહુને વ્યાપશે; સુણ નિજ મિલનપ્રસંગ.

(ચોપાઈ)

યદુવંશમાં કૃષ્ણ અવતાર, થશે હરવા મહા મહીભાર,
કૃષ્ણતનય થશે પતિ તારો, મિથ્યા શબ્દ થશે નહીં મારો.

*

દેવો તથા શંકર

(ચોપાઈ)

ચાલી રતિ એ સુણી શિવવાણી; કહુ અન્ય કથાને વખાણી;
પામી બ્રહ્માદિ એ સમાચાર પહોંચ્યા વૈકુંઠધામે તત્કાળ.

વિષ્ણુ બ્રહ્મા સહિત સર્વ દેવ ત્યાંથી શિવ પાસે કૃપાનિકેત,
આવી કરવા લાગ્યા સ્તુતિ પ્રેમે, થયા શંભુ પ્રસન્ન ત્યાં કેમે.

કરુણાસિંધુ બોલ્યા વૃષકેતુ, કહો અમર, આગમનહેતુ;
વદ્યા વિધિ, પ્રભુ અંતરયામી ભક્તિવિવશ વિનવી રહ્યો સ્વામી !

(દોહરા)

સર્વ દેવના હૃદયમાં પ્રગટ થયો ઉત્સાહ,
તમારો ચહે દેખવા નાથ પવિત્ર વિવાહ.

(ચોપાઈ)

દેખે ઉત્સવ સકળ ભરી લોચન કરો એવું મદનમદમોચન !
કામ બાળી રતિને વર દીધું કૃપાસિંધુ એ ઉત્તમ કીધું.

એવો સ્વામીનો સહજ સ્વભાવ કરી દંડ કૃપાનો દે લ્હાવ;
કર્ચું તપ ઉમાએ અપાર, કરો સત્વર એનો સ્વીકાર.

શિવે રામની સ્મરતાં વાણી થશે એવું કહ્યું સુખ માની;
ત્યારે દેવે દુંદુભિ વગાડ્યાં, કરી જયકાર પુષ્પો વરસાવ્યાં.

આવ્યા સપ્તર્ષિ અવસર જોઈ, વિધિએ ગિરિ પાસે મોકલ્યા મોહી;
પહોંચ્યા પ્રથમ ભવાની પાસ, વદ્યા મધુ છળવચનોને ખાસ.

(દોહરા)

નારદના ઉપદેશથી સુણી નહીં અમ વાત;
પ્રતિજ્ઞા તમારી મટી કામ બાલ્યો સાક્ષાત.

*

(ચોપાઈ)

સુણી સ્મિત સાથે બોલ્યાં ભવાની, કહ્યું યોગ્ય મુનિવર વિજ્ઞાની;
શિવે કામને બાલ્યો અત્યારે, રમ્યા આજ સુધી એ વિકારે.

હું તો સમજું શિવને સદા યોગી અજ અનવદ્ય શુચિ ને અભોગી;
સેવ્યા શિવને હો મેં એવું માની પ્રેમે મનકર્મ અર્પીને વાણી

મારા સંકલ્પને તો મુનીશ, સત્ય કરશે કૃપાનિધિ ઈશ,
કહો તમે બાલ્યો શિવે માર એ તો અવિવેક દીસે મહાન.

પહોંચે હિમ ના પાવકની પાસ, કદી પહોંચે તો પામે છે નાશ;
એવો સહજ પાવકનો સ્વભાવ, દૈવી શંકરકેરો પ્રભાવ.

સમજો મન્મથ શંકરભાવ, ત્યાં છે આકર્ષણકેરો અભાવ,
ક્યાંથી સ્પર્શે શંકરને કામ, એ તો અહર્નિશ આત્મારામ.

(દોહરા)

હરખ્યા ઋષિ વચનો સુણી સ્તવી પ્રેમ વિશ્વાસ,
શીશ નમાવીને તરત ગયા હિમાલય પાસ.

હિમગિરિને અતિપ્રેમથી પ્રસંગ પૂર્ણ કહ્યો,
મદન દહન સુણતાં પરમ પીડિત પ્રાણ થયો.

મુનિએ રતિ વરદાનની કહી પછીથી વાત,
હિમાલયે સુખ અનુભવ્યું કૃતાર્થ સમજી જાત.

*

લગ્નની તૈયારી

(ચોપાઈ)

શંભુ પ્રભુતાને મનમાં વિચારી મુનિને સાદર સહુ સત્કારી,
દિન નક્ષત્ર શુભ ઘડી શોધી લગ્ન નક્કી કરાવ્યું જોઈ.

લગ્નપત્રિકા ઋષિઓને આપી, કરી અરજ પદે શિર રાખી;
આપી ઋષિએ એ પત્રિકા વિધિને, પ્રેમ પ્રગટ્યો સમાયો ના હૃદયે.

(દોહરા)

પત્રિકા સુણીને દેવતા હર્ષિત સર્વ બન્યા;
વરસ્યાં પુષ્પો નભથકી, વાગ્યાં વાદ્ય ઘણાં.

દસે દિશામાં કળશને સજતાં દેવ બધા,
વિવિધ વાહનોને લઈ આવ્યા તરત; ઘણાં

વિમાન શણગાર્યાં સરસ; મંગલ શકુન થયાં;
ગાન અપ્સરાનાં સુણી મુગ્ધ બધાય બન્યા.

*

કરવા લાગ્યા શંભુગણ શંકરને શૃંગાર,
જટામુકુટ પર સર્પની કલગી કરી લગાર.

સર્પોનાં કુંડળ શિવે કંકણને ધાર્યાં,
વ્યાઘ્રચર્મ ધાર્યું સજી ભસ્મ તને ન્યારા.

(આખ્યાન)

શશિ લલાટ સુંદર શિર ગંગ, લોચન ત્રણ ઉપવીત ભુજંગ;
ગળે ગરલ ઉર નરશિરમાળ, અશિવ વેશ શિવધામ કૃપાળ.

કર ત્રિશૂળ ને ડમરુ રહ્યું, પ્રસ્થાન વૃષભ ઉપર થયું,
વાગ્યાં વાદ્ય વિવિધ તે સમે, પવન પ્રબળ તાંડવ શું રમે !

દેખી શિવ સુરલલના હસી, વરલાયક કન્યા જગ નથી.

વિષ્ણુ વિરંચિસમા સુર સર્વ ચાલ્યા જાને સમજી પર્વ;
સુરસમાજ સૌ હતો અનૂપ જાન કિન્તુ ના વર અનુરૂપ.

(દોહરા)

કહ્યું વિષ્ણુએ સ્મિત કરી, સકળ દિશાના રાજ,
અલગ અલગ ચાલો બધા નિજનિજ સહિત સમાજ.

વરને યોગ્ય નથી ખરે બંધુ, આપણી જાન,
પરપુરમાં હાંસી થશે મટશે સર્વ ગુમાન.

વિષ્ણુવચનને સાંભળી દેવ હસ્યા સઘળા,
નિજ નિજ સૈન્ય સહિત થયા અલગ પછી પળમાં.

મહેશ સ્મિત સાથે વદ્યા, હરિની ટેવ નથી
વ્યંગ વચન કેરી જતી, સાચી વાત કથી.

વિષ્ણુતણાં પ્રિય વચનને સુણી શંકરે એ,
ભુંગીગણને મોકલી બોલાવ્યા ગણને.

શિવઆજ્ઞાને સાંભળી સર્વ ગણો આવ્યા,
પ્રભુપદપંકજ શીશને સૌએય નમાવ્યાં.

વિવિધ વેશ વાહનથકી સજ્જ બનેલ સમાજ,
જોઈ પોતાનો હસ્યા શંભુ ગરીબનવાજ.

કોઈ મુખવિણ વિપુલમુખ, પદ કર વિણ કોઈ,
કોઈને પદ કર વિવિધ, આંખરહિત કોઈ

કોઈ અનેક આંખથી જગત રહ્યા જોઈ,
હષ્ટપુષ્ટ કોઈક તો અતિ દુર્બળ કોઈ.

(છંદ-શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

કોઈક દુર્બળ પુષ્ટ કોઈ શુચિ અશુચિ વેશે રહ્યા,
ભૂષણ કરાળ કપાલ⁸ કરમાં રક્ત રંગાયા બધા;
ખર સ્વાન સૂવર મુખ શિયાળસમાં; ગણોને કો ગણે,
બહુ જિનસપ્રેત પિશાય જાગણી જમાતો કો વર્ણવે ?

(અનુષ્ટુપ)

નાચી ગાતાં ભૂત સૌ પરમ તરંગી જાનમાં,
કુરૂપ દેખાવે બધાં અતિવિચિત્ર વચનો વધાં.

⁸ કપાલ - ખોપરી

(ચોપાઈ)

જેવા વર તેવી બની જાન, થયાં કૌતુક માર્ગે અજાણ;
અતિ અદભુત મંડપ બનાવ્યો હિમગિરીએ શે જાય વખાણ્યો ?

શૈલ સકળ નાનામોટા જગના જેનું વર્ણન થાય ના ક્ષણમાં,
વન સાગર સરિતા તળાવ સૌને આમંત્ર્યા સમજી સમાન.

કામરૂપ⁹ સુંદર તન ધારી ચારુ સ્વજન સહિત નરનારી,
પહોંચ્યાં તરત હિમાલયગેહ ગાતાં મંગલ ગીત સસ્નેહ.

ગિરિએ ગૃહને તૈયાર કરાવ્યાં, ઊતરી અતિથિએ સહુને સજાવ્યાં;
શોભા પુરની કેવી હતી ભારી, દીસે તુચ્છ બ્રહ્મા ચતુરાઈ.

(છંદ-શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

વિધિની નિપુણતા તુચ્છ લાગી નગરશોભા દેખતાં,
વન બાગ ફૂલ તડાગ સરિતા સુભગ સઘળાં પેખતાં;
તોરણ વિપુલ મંગલ પતાકા કેતુ પ્રતિગૃહ સોહતાં,
વનિતા પુરુષ સુંદર ચતુર મુનિનાં મનો પણ મોહતાં.

(દોહરા)

જગદંબા જન્મેલ તે પુરવર્ણન શે થાય,
રિક્ષિસિક્ષિ સંપત્તિ સુખ ત્યાં નિત વધતાં જાય.

નગર ખળભલ્યું સાંભળી સમીપ આવી જાન,
સુશોભિત બન્યું અધિક એ અલંકૃત કરી પ્રાણ.

⁹ કામરૂપ - ઇચ્છાનુસાર રૂપ ધરનારા

આગેવાન અનેકવિધ વાહનને તૈયાર,
કરતાં ચાલ્યા જાનનો કરવાને સત્કાર.

દેખી સુરસેના તથા હરિને સુખ પામ્યા,
શિવસમાજ જોતાં ડરી વાહન સહુ ભાગ્યાં.

સમજદાર ઊભા રહ્યા ધીરજને ધારી,
જીવ લઈ નાસી ગયાં શિશુ ડરતાં ભારી.

શું કહેવું કોને વળી; કહી શકાય ન વાત;
યમસેના કે જાન છે કે યમ આ સાક્ષાત્ ?

પાગલ બનતાં વર રહ્યા બળદ ઉપર બેસી,
વ્યાલ કપાલ પહેરતાં તન ભસ્મે લેપી.

(છંદ-શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

તન ભસ્મ વ્યાલ કપાલ ભૂષણ, નગ્ન જટિલ ભયંકર
છે ભૂત પ્રેત પિશાય યોગિની સંગ ને રજનીચર;
જીવંત રહેશે પુણ્યશાળી પરમ પેખી જાનને,
તે લગ્નને જોશે ઉમાનું, કહ્યું સઘળાં બાળકે.

(દોહરા)

મહેશમંડળ દેખતાં માતપિતા હસતાં,
કહેવા લાગ્યાં બાળને લેશ નહીં ડરતાં

*

જાન લઈ આવ્યા પછી આગેવાનો ખાસ,
આપ્યા સમુચિત સર્વને સુંદર જાનીવાસ.

મેનાએ શુભ આરતી તરત કરી તૈયાર,
ગાવા મંગલ ગીતને લાગી સઘળી નાર.

સ્વર્ણ થાળને હાથમાં રાખીને મેના,
ઉતારવા શિવ આરતી ચાલી મધુનેમા.

વિકટ વેશમાં રુદ્રને દેખીને ત્યારે,
સ્ત્રીઓના મનમાં સતત ઊપજ્યો ભય ભારે.

(ચોપાઈ)

ભય પામીને ઘરમાં ગઈ એ, જાનીવાસમાં શંભુ ગયા ને;
મેનાહૃદયે થયું દુઃખ ભારી, એણે બોલાવી શૈલકુમારી.

અતિસ્નેહથી અંકે બેસાડી બોલી આંખમાં આંસુને આણી,
દીધું વિધિએ તને આવું રૂપ, કર્યો વરને જડ કેમ કુરૂપ ?

(છંદ-શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

સૌન્દર્ય તુજને અર્પતા વરને બનાવ્યો મૂર્ખ કાં,
ફળ કલ્પવૃક્ષતણું વિવશ બાવળમહીં જોડાયું આ;
તુજસાથ પર્વતથી પડું, અનલે જલું, નદમાં પડું
ઘર જાય અપયશ થાય જીવી કિન્તુ લગ્ન નહીં કરું,

*

(દોહરા)

વિકળ બની નારી બધી ગિરિનારી દુઃખથી;
મેના રડતી વિલપતી સ્મરતાં સ્નેહ વદી.

નારદનું એવું હશે શું જ બગાડ્યું મેં,
જેથી મારું ઘર મધુર ઉજ્જડ કીધું છે ?

એવો અમંગલ વળી કાં આપ્યો ઉપદેશ,
પાગલ પતિને પામવા તપ કે કીધું લેશ ?

(ચોપાઈ)

ખરે એમને મોહ ન માયા, ઉદાસીન ન ધન ધામ જાયા;
પરઘરનાશક લાજ ન બીક, જાણે વાંઝ¹⁰ શું પ્રસવની પીડ ?

જોઈ જનનીને વિકળ ભવાની બોલી મધુર વિનયવાળી વાણી,
ટળે તે ના રચે જે વિઘાતા એવું સમજી શોકિત થા ના માતા !

પતિ ભાગ્યમાં આવો લખ્યો જો દોષ કોઈને શાને દેવો તો ?
મટશે તુજથી શું વિધિના અંક ? તુજને લાગશે વ્યર્થ કલંક.

(છંદ-શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

ના દોષભાગી બન, રડ નહીં, રુદનનો આ સમય ના,
સુખદુઃખ લલાટે લખેલાં મળશે, જઉં જ્યાં ત્યાં બધાં;
ક્રોમળ વિનીત વચન ઉમાનાં સુણી સ્ત્રી શોકિત બની,
વિધિને દઈને દોષ, વરસી આંખથી અશ્રુ રહી.

¹⁰ વાંઝ - વાંઝણી

(દોહરા)

એ સમયે નારદ અને શુચિ સપ્તર્ષિ સમેત,
હિમગિરિ પામી માહિતી પહોંચ્યા તરત નિકેત.

નારદે કહી પૂર્વનો સૌને કથાપ્રસંગ,
સમજાવ્યાં વિસ્તારથી કરુણા કરી અનંત.

મેના, સાચી સાંભળી મારી લો વાણી,
જગદંબા પુત્રી ખરે તમારી ભવાની.

*

(આખ્યાન)

અજા અનાદિ શક્તિ અવિનાશીની, સદા શંભુ અર્ધાગનિવાસિની;
જગ સંભવ પાલન લય કારિણી નિજ ઈચ્છા લીલાવપુધારિણી.

જન્મી પ્રથમ દક્ષગૃહમહીં નામ સતી સુંદર તન લઈ;
પરણી ત્યારે શંકરસાથ કથા સકળ જગમાં છે ખ્યાત.

એક વાર પથમાં શિવસંગ દેખી રઘુકુળકમળપતંગ,
માન્યું ન પતિનું મોહ થયો, ભ્રમવશ સીતાવેશ ગ્રહ્યો.

(છંદ-શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

એ વેશના અપરાધથી પતિએ સતીને પરહરી,
શિવવિરહથી યજ્ઞે પહોંચી દક્ષના છેવટ બળી;
જન્મી તમારે ભવન પતિને પામવા કટુ તપ કર્યું,
શંકા તજો એવું સમજતાં, શિવપ્રિયા ગિરિજા હજુ.

શિવ-પાર્વતી વિવાહ

(દોહરા)

નારદના શબ્દો સુણી સૌનો મટ્યો વિષાદ,
પળમાં પ્રસર્યો પુરમહીં ધરધર એ સંવાદ.

મેના ને હિમવાનને થઈ રહ્યો આનંદ;
પાર્વતીપદે એમણે વંદન કર્યા અનંત.

સ્ત્રીપુરુષો શિશુ ને યુવા નગર તણા સૌ લોક,
પ્રસન્નતા પામ્યા પરમ તજતાં સઘળો શોક.

(આખ્યાન)

ગવાયાં બધે મંગલ ગાન, સ્વર્ણ કળશ આકર્ષે ધ્યાન;
પાકશાસ્ત્રનું પામી જ્ઞાન થયાં વિવિધ ખાન તથા પાન.

વસે ભવાની ભવને જ્યાં ત્રુટિ ભોજનકેરી શું ત્યાં;
સાદર બોલાવી સહુ જાન વિષ્ણુ વિરંચિ દેવતા આન.

જમનારાની પંક્તિ બની નિપુણ સેવકો પીરસે વળી;
નારી સુર જમતા જાણી ગાળો દેતી મૃદુ વાણી.

(છંદ - શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

ગાળો મધુર સ્વરથી દઈને વ્યંગ વચનોને કહે,
દેવો વિનોદ સુણી નિરાંતે જમે સુખ ઉત્તમ લહે;
જમતાં વધ્યો આનંદ તે ન કથાય કોટિ વદનથકી,
તાંબુલ લઈ સૌ ઉતારા પર ગયા તૃપ્ત બન્યા પછી.

(દોહરા)

મુનિઓએ હિમવાનને કહી લગ્નવેળા,
સમય વિલોકી દેવને બોલાવ્યા ઘેલા.

(ચોપાઈ)

સુરને સાદર સકળ બોલાવ્યા, યોગ્ય આસન સહુએ શોભાવ્યાં;
વેદી વેદાનુસાર કરાવી, ગાતી સુભગ સુમંગલ નારી.

દિવ્ય સિંહાસન વિધિએ રચેલું, એનું વર્ણન કોઈ કરે શું;
બેઠા શિવ વિપ્રને શિર નામી સ્મરી હૃદયે નિજ પ્રભુ રધુરાઈ.

પછી મુનિએ ઉમાને બોલાવી, સખી શણગારતાં લઈ આવી;
નીરખી રૂપ સકળ સુર મોહ્યા, કવિ એવો છે જગમાં કો આ
કરે વર્ણન સુંદરતાનું રૂપ દેખીને દિવ્ય ઉમાનું ?

(છંદ-શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

ના કોટિ વદને થાય વર્ણન જગતજનની રૂપનું,
સંકોચ પામે શેષ શારદ વેદ, મારું શું ગજું;
રસખાણ ગિરિજા શિવ સમીપે મધ્ય મંડપમાં ગઈ,
મનમધુપ પદકમળે ન પણ સંકોચવશ જોઈ શકી.

(દોહરા)

શંભુ ભવાનીએ કર્યું ગણપતિ પૂજન ત્યાં;
શંકા ના કરશો સુણી; સુર અનાદિ સઘળા.

વિવાહવિધિ વેદે કહી કરી મહામુનિએ,
કુશકન્યાકરને ગ્રહી સત્વર હિમગિરિએ
શંકરને અર્પણ કરી પછી ભવાનીને.

(ચોપાઈ)

પાણિગ્રહણને કરતા મહેશ પેખી હરખાયા સકળ સુરેશ;
થયો વેદમંત્રનો ઉચ્ચાર, સુરે શિવનો કર્યો જયકાર.

વાગ્યાં વાજાં વિવિધ પ્રકાર, થઈ સુમનની વૃત્તિ રસાળ;
થયો શિવપાર્વતીનો વિવાહ, વ્યાપ્યો સકળ જગતમાં ઉત્સાહ.

દાસી દાસ તુરગ રથ નાગ¹¹ ઘેનુ વસન મણિ વસ્તુ વિભાગ,
અન્ન કનક વાસણ ભરી ગાડાં આપ્યાં, જાય ના કેમે વખાણ્યાં.

(છંદ-શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

અર્પી દહેજ વિવિધ હિમાલય હાથ જોડીને વધો,
શિવ પૂર્ણકામ, દઈ શકું શું, પદકમળ પકડી રહ્યો;
સંતોષ આપ્યો શ્વસુરને સંપૂર્ણ કરુણાસાગરે,
શિવનાં ચરણકમળો ગ્રહી મેના રહી છેવટ રસે.

(દોહરા)

ઉમા પ્રાણપ્રિય છે મને; દાસી નાથ કરો,
ક્ષમા કરી અપરાધ સૌ વરને હવે ધરો.

મેનાને સમજાવતાં મનમાં શાંતિ થઈ,
ઢાળી મસ્તક ચરણમાં અંતે ઘેર ગઈ.

બેસાડી અંકે પછી પ્રેમે જનનીએ,
શીખ સુપુત્રીને ધરી પોતાની રીતે.

¹¹ નાગ - હાથી

(ચોપાઈ)

કરજે રોજ શંકરપદપૂજા, નારીધર્મ પતિ દેવ ના દૂજા;
 વદતાં વચનો આવ્યું નયને વારિ, આપ્યું આલિંગન પુત્રીને ભારી.
 શાને વિધિએ સરજી સ્ત્રીને જગમાં, પરાધીનને સ્વપ્નેય સુખ ના;
 બની પ્રેમે વ્યાકુળ માતા ન્યારી, ધારી ધીરજ કુસમય વિચારી.
 ભેટે પગને પકડે વારંવાર પડે, સ્નેહનો શે કહું સાર;
 મળી સઘળી નારીને ભવાની પડી લપટી જનની નિજ જાણી.

(છંદ-શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

ચાલી મળીને માતને આશિષ તદા સહુએ ધરી,
 માતા તરફ જોતી ઉમા શિવને સખી સાથે મળી;
 યાચક સકળ સંતોષતાં શિવ ઉમાસહિત ભવન ગયાં,
 સુર સુમન વરસ્યા, ગગનમાં વાદ્યો વિભિન્ન બજી રહ્યાં.

(દોહરા)

હિમગિરિ પણ ચાલ્યા સુખે વળાવવા સપ્રેમ;
 વિદાય આપી શંકરે સંતોષી નિજ જેમ.

*

ઉપસંહાર

(આખ્યાન)

તરત ભવન આવ્યા ગિરિરાય; બોલાવી સરશૈલ બધાંય,
 આદર દાન વિનય બહુમાન સહિત વિદાય કર્યાં હિમવાન.

શિવ પહોંચ્યા જ્યારે કૈલાસ, સુર સહુ નિજલોક ગયા ખાસ;
 ઉમાશંભુ માત જગતતાત, કહું ન શુંગારતણી વાત.

કરતાં બહુવિધ ભોગવિલાસ વસતાં ગણ સાથે કૈલાસ;
નૂતન નિત્ય વિહાર રસાળ, વીતી એમ ગયો બહુ કાળ.

પ્રગટ થયા ષટવદન કુમાર, બન્યા તારકાસુરના કાળ;
આગમ નિગમ પુરાણપ્રસિદ્ધ ષણ્મુખજન્મ જગત નવનીત.

(છંદ-શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

સુપ્રસિદ્ધ કાર્તિક જન્મ કર્મ પ્રતાપ ને પુરુષાર્થ છે,
સંક્ષેપથી અંકિત કર્યું છે ચરિત એથી એનું મેં;
આ ઉમાશંભુ વિવાહને ગાશે કહેશે ભક્ત જે
કલ્યાણકાર્યે લગ્નવિધિમાં પામશે સુખ નિત્ય તે.

(દોહરા)

શિવચરિત્ર સાગરસમું, વેદ ન પામે પાર;
તુલસીદાસ શે વર્ણવે અતિ મતિમંદ ગમાર !
(શિવપાર્વતી પ્રસંગ સમાપ્ત)

*

૯. શિવપાર્વતી સંવાદ

જટામુકુટ ગંગા શિરે કમળનયન સુવિશાળ,
નીલકંઠ સૌંદર્યસદન, બીજચંદ્ર છે ભાલ.

શરીર ધારી શાંત રસ બેઠેલો જાણે,
અનંગરિપુ એ શિવ મને પોતાનો માને.

(આખ્યાન)

પાર્વતી ગયાં શિવની પાસ, પ્રિયા ગણી સત્કાર્યા ખાસ,
વરસાવ્યો અનુગ્રહ વરસાદ પૂર્વજન્મને કરતાં યાદ.

કરી પ્રેમકેરું અનુમાન, પાર્વતી વધાં પ્રેમે વાણ;
સકળલોક હિતકારી જે પૂછે શૈલકુમારી તે.

વિશ્વનાથ ત્રિપુરારી નાથ, થયા ત્રિલોકમહીં પ્રખ્યાત;
ચર અચર મનુજ દેવો નાગ સેવે તમને કરી અનુરાગ.

(દોહરા)

સમર્થ ને સર્વજ્ઞ છો તમે પરમ કલ્યાણ,
સર્વ કળા ને ગુણતણા ધામ સનાતન સ્થાન.

યોગ જ્ઞાન વૈરાગ્યના ધર્મતણા ભંડાર,
શરણાગતને કલ્પદ્રુમ નામ તમારું સાર.

પ્રસન્ન જો મારા ઉપર હો સુખધામ તમે,
ચરણોની જો સેવિકા સમજો સાચ મને,

કથાતણું રઘુનાથની તો જયગાન કરો,
રહ્યુંસહ્યું અનુગ્રહથકી મુજ અજ્ઞાન હરો.

(આખ્યાન)

કલ્પવૃક્ષ નીચે ઘર હોય તેને દરિદ્રતા ના કોય,
ચંદ્રમૌલિ એમ વિચારી હરો બુદ્ધિભ્રમને ભારી.

મુનિ પરમાર્થતણા જ્ઞાતા કહે રામને પરમાત્મા,
શેષ શારદા વેદ પુરાણ ગાય સદા રઘુપતિ ગુણગાન.

તમે અહર્નિશ જપતા નામ, અવધનરેશ પુત્ર એ રામ,
અથવા નિર્વિકાર નિર્ગુણ અજ છે અન્ય પૂર્ણ કૃતકામ ?

(દોહરા)

રાજપુત્ર જો હોય તો હોય બ્રહ્મ તે કેમ,
બુદ્ધિ વ્યાકુળ શે બની પત્નીવિરહે તેમ ?

ચરિત નિહાળી ને સુણી મહિમા બુદ્ધિ ભમે;
સમાધાન સ્વમુખે કરો મારું આજ તમે

સ્નેહસહિત વંદન કરું, મને નિમિત્ત કરી,
નિર્મળ મહિમા રામનો વર્ણન કરો ફરી.

અધિકાર વિચારો નહીં, ભક્તિભાવ છે ખૂબ,
રામકથાને વર્ણવો યશની સાથે ગૂઢ.

મન કર્મે વચને સદા તમને સેવું હું,
છુપાવે જિજ્ઞાસુથી સંત કદી ન કશું.

નમ્ર સ્વરે પૂછી રહી દેવોના સ્વામી,
કૃપા કરી મુજને કહો કે શરીરધારી

બનતા નિર્ગુણ બ્રહ્મ કાં, રામે ક્યમ અવતાર,
પૃથ્વી પર ધારણ કર્યો કહો કરી સુવિચાર.

અવતાર કહો રામનો ઉદાર બાલચરિત્ર,
સીતાની સાથે થયો વિવાહ કેમ પવિત્ર,

રાજ્યત્યાગ શાને કર્યો, દોષ થયો કેવો,
લીલા વનમાં શી કરી; રાવણ યમ જેવો

સંહાર્યો શાને અને શી રીતે રામે,
રાજ્યાસન પામી કર્યું શું પૂરણકામે ?

આશ્ચર્યજનક કર્મ જે રામે વિવિધ કર્યા,
કહો પરમધામે વળી અંતે કેમ ગયા.

(આખ્યાન)

તત્ત્વ કહો તે પરમ વખાણી જેમાં મગ્ન રહે મુનિ જ્ઞાની,
ભક્તિ જ્ઞાન વિજ્ઞાન વિરાગ સર્વ વર્ણવો સહિત વિભાગ.

બીજાં પણ હો રહસ્ય જે કહો નાથ જ્ઞાની સૌ તે;
જિજ્ઞાસા જે હોય કરી સમજાવો તે મને ફરી.

ત્રિભુવનના ગુરુ વેદ કહે, પામર ક્યાંથી મર્મ લહે;
સહજ પ્રશ્નથી ઉમાતણા પ્રસન્ન શંકર થયા ઘણા.

રામચરિતનું સ્મરણ થયું, લોચન નીર છવાઈ ગયું,
રોમાંચ થયાં તરત તને, જીવન બની કૃતાર્થ રહ્યું.
રામસ્વરૂપ હૃદય આવ્યું, સુખ અનુપમ સાથે લાવ્યું.

(દોહરા)

ધ્યાનમગ્ન શંકર બન્યા ઘડી બે ઘડી ત્યાં,
પ્રસન્નતાપૂર્વક વદ્યા આવી જાગૃતિમાં.

(અનુષ્ટુપ)

જેમ અજ્ઞાનથી થાય રજ્જુમાં સર્પનો ભ્રમ,
જેમને તેમ ના જાણ્યે અસત્ય લાગતું સત;

જાગ્યા પછી રહેતો ના સ્વપ્નનો ભ્રમ જેવિધ,
જાણ્યાથી જેમને લોપ જાગનો થાય તેવિધ;

બાલસ્વરૂપ વંદું તે સદા સાદર રામને,
સાંપડે જપતાં સિદ્ધિ જેમના દિવ્ય નામને.

(ત્રોપાઈ)

મંગલભવન અમંગલહારી, દશરથઆંગણ મધ્ય વિહારી,
કરો કૃપા મુજ પર શ્રીરામ, કરો મને મંગલનું ધામ.

(દોહરા)

પ્રણામ કરતાં રામને સુધાભરી વાણી,
બોલ્યા શંકર ધન્યતા જીવનની જાણી.

તમારા સમું અન્ય ના ત્રિભુવન હિતકારી,
ધન્ય ધન્ય તમને ખરે ગિરિરાજકુમારી.

પૂછી રામતણી કથા પાવન ગંગસમી,
રામચરણપ્રેમી તમે હિત સૌનું સમજી.

રામકૃપાથી પાર્વતી, તમારામહીં કલેશ
શોક મોહ સંદેહ ભ્રમ સ્વપ્ને પણ ના લેશ.

*

(આખ્યાન)

તોપણ શંકા તમે કરી હિતને સૌનું હૃદય ધરી,
જે ના કથા સુણે હરિની, તેનાં છિદ્ર ભલેને કાન,
મહત્વ એનું અધિક નહીં, છિદ્ર સર્પનાં ભવન સમાન.

જે નેત્રો ન કરે દર્શન સંતતણું દર્શન સ્પર્શન,
મોરપિચ્છની આંખ સમાં નેત્રો ગોળા કાયતણા.
ગુરુચરણ ના શીશ નમે હરિને તે ના લેશ ગમે.

પ્રભુભક્તિ ના પ્રાણમહીં તે જન જીવે મૃતજ બની;
જીભ કરે ના હરિ ગુણગાન તો દાદુરની જીભ સમાન.

કુલિશ કહોર હૃદય નિષ્કુર પ્રસન્નતાનાં એમાં પૂર,
આવે ના હરિચરિત સુણી લીલા હરિની તેમ સ્મરી;

દેવોનું હિત કરનારી, મોહ અસુરને ધરનારી,
લીલા સુણો રામની આજ, શરણાગતના એ શિરતાજ.

(દોહરા)

રામકથા સુરધેનુશી સેવ્યે સુખ આપે,
અવિદ્યાતિમિર ટાળતાં બંધનને કાપે.

સંતસમાજ શ્રેષ્ઠ છે લોક દેવતાનો,
કથા સાંભળે કેમ ના ભક્તો વિદ્વાનો ?

*

રામકથા તાળીસમી સંશયનાં પક્ષી,
ઉડાડનારી હૃદયને સુખ શાશ્વત બક્ષી.

કલિયુગના વટવૃક્ષને કુહાડીસમી છે,
સાદર સુણો કથા તમે હિમાલયસુતા હે !

રામગુણચરિત જન્મ ને કર્મ વર્ણવે વેદ,
મહિમા ગાયે રામનો, સર્વ શમાવે ખેદ.

રામ અનંત, કથા ગુણો યશ પણ એમ અનંત,
તોપણ પ્રેમ જગાવતાં કહે પરસ્પર સંત.

બુદ્ધિ મુજબ કથા કહું રધુનંદનની હું,
પ્રશ્ન તમારો સહજ ને સુંદર સુખદ ગણું.

તમે કહ્યું કે રામ એ કોઈ બીજા છે,
કથન તમારું ના ગમ્યું મુજને સાચે એ.

તમે તો કહ્યું રામના ગુણને સાંભળવા,
શંકા એના ચિત્તમાં એવી હોય છતાં

મોહપિશાચતણા અધમ પ્રભાવમાં જે હોય;
અજ્ઞ હરિથી વિમુખ ને પાખંડી પણ હોય.

સાચાખોટાનો વળી વિવેક ના જાણે,
માનવ એ એવું કહે સુણે તથા માને.

*

(આખ્યાન)

અજ્ઞ મૂર્ખ જે અંધ અભાગ, મન પર વિષયોના છે ડાઘ,
દર્પણ દિલનું સાફ નહીં, લંપટ કપટી કુટિલ વળી,
સ્વપ્ને કર્યો ન હો સત્સંગ, આવ્યો કુકર્મનો ના અંત,
લાભહાનિ ના સમજે જે, વેદ વિરોધી વાણી તે.

વેદશાસ્ત્રનાં નેત્ર વિહીન સ્વરૂપને શું સમજે દીન,
રામસ્વરૂપ નિહાળે શે, વિપરીત વેદ વાણી તે.

નિર્ગુણ સગુણતણો ન વિવેક, વચનો મિથ્યા વદે અનેક,
માયાવશ જે જગમાં ફરે, અનુચિત તે બહુ બોલ્યા કરે.

વાયુરોગવાળા મદમત્ત, ભૂતપ્રેતથી પીડાગ્રસ્ત.
વિચારી વદે તે ના વાણ, ધરે નહીં સત્યતણું ધ્યાન.
કર્ચું મોહકેરું મદપાન તેનું કથન ન ધરવું ધ્યાન.

એમાં વિચારી હૃદયમહીં સંશય કરશો કદી નહીં,
રામચરણને ભજો સદા સમર્પનારાં સુખસંપદા.

સુણો હે ગિરિરાજકુમારી અનુપમ શ્રદ્ધાને ધારી,
ભ્રાંતિતણો અંધાર કરાળ, સૂર્યકિરણશી મારી વાણ

સગુણ અગુણમાં ના કેં ભેદ, ગાય વિબુધ મુનિપુરાણ વેદ,
અજ અરૂપ નિર્ગુણ અવ્યક્ત, ભક્તપ્રેમથી થાયે વ્યક્ત.

નિર્ગુણ છતાં બને ગુણવાન, નિરાકાર બનતા સાકાર.

નિર્ગુણ સગુણ બને છે એમ, જલથી કરા કે હિમની જેમ,
અલગ નથી એ બંને રૂપ, દૃશ્ય જુદાં પણ એક સ્વરૂપ.

રામ સચ્ચિદાનંદ દિનેશ, ના ત્યાં મોહનિશાનો લેશ;
સહજ પ્રકાશરૂપ ભગવાન, ના ત્યાં પ્રભાતસમ વિજ્ઞાન.

હર્ષ વિષાદ જ્ઞાન અજ્ઞાન અહંભાવ જડતા અભિમાન,
જીવતણા ગુણધર્મ કહ્યા; પરમાત્મામાં એ ન રહ્યા.

રામ બ્રહ્મ વ્યાપક ભગવાન પરમાનંદ પરેશ પુરાણ.

(દોહરા)

પુરુષ પ્રસિદ્ધ પ્રકાશમય પ્રગટ સર્વના નાથ,
રઘુકુળમણિ સ્વામી કહી નમ્યા શંભુ સુખ સાથ.

*

(આખ્યાન)

નભમંડળમાં વાદળ જોઈ અજ્ઞાની જન એમ કહે,
સૂરજ ઢંકાયો વાદળથી હવે નહીં સ્વાયત્ત રહે,

અજ્ઞાની પણ એવી રીતે ભ્રાંતિ ન પોતાની સમજે,
મિથ્યા દોષમોહ આરોપણ પ્રભુ પર કરે વગર સમજ્યે.

અંગુલિ આંખે દબાવવાથી ચંદ્ર એક પણ બે ભાસે,
નિર્મળ નભમાં અંધકાર ને ધૂમ્ર ધૂળ રજકણ લાગે;

નિર્મળ ને નિર્લેપ રામમાં એવી રીતે મોહ નથી,
તોપણ અજ્ઞજનોએ મોહે મોહતણી છે કથા કથી.

ઈન્દ્રિયો વિષયોને આપે પ્રકાશ, ઈન્દ્રિયના દેવો,
ઈન્દ્રિયોને સચેત કરતા સંજીવન અથવા ધરતા,

ઈન્દ્રિયોના દેવો પામે પ્રકાશ ચેતન આત્મથકી,
રામ સર્વના પરમપ્રકાશક અનાદિ એકલ અવધપતિ.

રામ પ્રકાશક જગતતણા આ જ્ઞાન તથા ગુણના ભંડાર,
માયાના પતિ એમના થકી જડ પણ સત્ય જણાય.

(દોહરા)

રજત છીપમાં સૂર્યનાં કિરણે જલ દેખાય,
મિથ્યા એ ત્રણ કાળમાં ભ્રમ તોયે ન કપાય.

(આખ્યાન)

એવી રીતે અસત્ય તોપણ જગત રહે હરિઆશ્રયમાં,
મિથ્યા તોપણ દુઃખ આપતું નાખી મમતાબંધનમાં;

સ્વપ્નદશામાં કપાય મસ્તક દુઃખ રહે તેનું તોપણ,
જાગ્યા વિના શમે સંકટ ના તેમ ટળે ના મનનો ભ્રમ.

જેની કૃપાથકી ભ્રમ જાય એ જ કૃપાળુ ખરે રઘુરાય,
આદિ અંત ના પામ્યું કોઈ, વેદ વળી અનુમાને ગાય.

ચરણ વગર ચાલે છે તે, સુણે શ્રવણ ના છતાંય એ,
હાથ વિના પણ કર્મ કરે, વદન વિના રસ સકળ ગ્રહે;

વાણી નથી તોય છે વક્તા, નેત્ર નથી તોપણ છે દ્રષ્ટા,
સ્પર્શ કરે છે તન ના તોય સૂંઘે નાક ભલે ના હોય.

મનના વિના મનન કરતા, હૃદય વિના ભાવો ભરતા;
કર્મ અલૌકિક સઘળાં એમ, મહિમા વર્ણન કરાય કેમ ?

(દોહરા)

એમ ગાય છે જેમને વેદશાસ્ત્ર વિદ્વાન,
યોગી ઋષિ મુનિ જેમનું ધરે અંતરે ધ્યાન;

દશરથના સુત તે જ છે ભક્તજનોના પ્રાણ;
શરણાગતવત્સલ સ્વયં કોશલપતિ ભગવાન.

(આખ્યાન)

કાશીમાં મરતાં પ્રાણીને મંત્ર જેમનો હું આપીને,
શોકરહિત કે મુક્ત કરું, નામના બળે મુક્તિ ધરું,
તે પ્રભુ મારા અંતર્યામી રામ ચરાચર કેરા સ્વામી.

વિવશ બની નર નામ જપે તોપણ પાપ કદી ન ટકે,
જન્મજન્મનાં પાપ ટળે, છેક નવો અવતાર મળે.

સાદર સ્નેહે સ્મરણ કરે, એવાં પ્રભુનું મનન કરે,
ગોપદ જેમ સહેલાઈથી દુસ્તર ભવનો સિંધુ તરે.

પરમાત્મા છે રામ જ એ, શંકા એ વિષયે ના છે;
શંકા કરતાં જ્ઞાનવિરાગ સદગુણ સઘળા લુપ્ત બને.

શબ્દ સાંભળીને શિવના ટળી ગઈ સઘળી ભ્રમણા;
થઈ રામના પદમાં પ્રીત, થઈ ગઈ શ્રદ્ધાની જીત.

(દોહરા)

ચરણકમળ શંકરતણાં વારંવાર ગ્રહી,
પ્રેમરસ સભર પાર્વતી વચનો રહ્યાં કહી.

તમારી સુણી ચંદ્રના કિરણસમી વાણી,
શરદઋતુના તાપશો મોહ મટ્યો ભારી

કૃપા કરી શંકા બધી મારી તમે હરી,
મહિમા રામસ્વરૂપનો જાણ્યો આજ ફરી.

કૃપા તમારી મેળવી મારો મટ્યો વિષાદ,
સુખી થઈ છું પામતાં પ્રભુનો કૃપાપ્રસાદ.

પ્રસન્ન હો તો પ્રેમથી કહો આજ મુજને,
રામ બ્રહ્મ ચિન્મય વસે સૌના હૃદય વિશે,

માનવતન શાને ધરી પ્રગટ્યા એ જગમાં,
શબ્દ સાંભળી શિવ થયા પ્રસન્ન અંતરમાં.

કામજીત મર્મજા ને કૃપાતણા ભંડાર,
શિવના મુખથી નીકળ્યા સહજ મધુર ઉદગાર.

*

૧૦. અવતારનું કારણ

(આખ્યાન)

કહું કથા કલ્યાણકારિણી રામચરિતમાનસ વિમળ,
કહી ઋષિ કાકભુશુંડીએ, કરી સમસ્ત ગરુડે શ્રવણ.
એનું કરીશ પછી વર્ણન.

કરો રામઅવતારશ્રવણ, ચરિત પરમ મંગલ મનન;
નામ કથા ગુણ રૂપ અપાર, એનો કોણ જ પામે પાર,
છતાં કહું મુજ મતિ અનુસાર, સાદર વચનો સુણો રસાળ.

વેદશાસ્ત્રમાં શ્રીહરિચરિત્ર પવિત્ર વિસ્તૃત કહ્યાં વિચિત્ર,
અવતારતણું કારણ ના સુનિશ્ચિતપણે એ કે આ.

એમ કહી ન શકાય કદી; વિદ્વાનોએ વાત વદી,
તોપણ પ્રભુની કળા અનંત, પામે રહસ્ય ક્યાંથી સંત ?

બુદ્ધિથી પર રામ રહ્યા, વાણીથીય અતીત કહ્યા,
મન ના કરે સમસ્ત મનન, વેદ સંત મુનિ વદે વચન;

કારણ મુજને જે સમજાય રામ પ્રકટ એ જેથી થાય,
કહી રહ્યો પ્રેમે તમને, સુણજો સ્વસ્થ કરી મનને.

હાનિ ધર્મની જ્યારે થાય, વધી અસુર અભિમાની જાય,
કુકર્મ કાયમ કાજ કરે, સમાજનાં સુખશાંતિ હરે,

ત્યારે વિવિધ રૂપ ધારી, સજ્જનનાં સંકટ ટાળી,
કૃપાનિધાન કરે લીલા સ્વેચ્છાપૂર્વક અવનીમાં.

(દોહરા)

હણે અસુરને, દેવને રક્ષે, સ્થાપે ધર્મ,
વિસ્તારે યશ, એ જ છે રામજન્મનો મર્મ.

એ યશ ગાઈ ભક્તજન ભવસાગર તરતા,
કૃપાસિંધુ હિત સાધવા નિજ તનને ધરતા.

રામજન્મ કારણ કહ્યાં ઘણાં પરમ અદ્ભુત;
મર્મ સમજતાં સંતજન, મોહ પામતા મૂઢ.

*

(આખ્યાન)

જન્મ એક બે કહું વખાણી, સુણો સ્નેહથી સુમતિ ભવાની,
 દ્વારપાળ હરિના પ્રિય બે જય ને વિજય નામના જે
 સર્વ કોઈ જાણે છે તે, મુનિશાપે ભ્રષ્ટ થયા એ,
 હિરણ્યકશિપુ તથા હિરણ્યાક્ષ બન્યા ઉભય વિશ્વે વિખ્યાત.
 બંને બંધુ હતા મહાવીર, પ્રભુએ ધરી વરાહ શરીર,
 એકને હણ્યો ભક્તને માટે, અન્યને માર્યો બની નૃસિંહ.
 પ્રહલાદતણો યશ ફેલાવ્યો વરસાવી કરુણાનાં નીર.

(દોહરા)

બંને બીજા જન્મમાં બન્યા અસુર બળવાન,
 કુંભકર્ણ રાવણતણાં ધર્યાં એમણે નામ.
 હરિએ હણ્યા છતાંય ના અસુરો મુક્ત થયા,
 કહેલ મુનિએ કેમ કે ત્રણ જન્મો ધરવા.
 એથી પ્રભુએ એમનું કરવાને કલ્યાણ,
 શરીરને ધારણ કર્યું; દીનબંધુ ભગવાન.
 અદિતિ તથા કશ્યપ થયાં માતપિતા ત્યારે,
 કૌશલ્યા દશરથ બન્યાં પ્રસિદ્ધ સંસારે.
 એક કલ્પમાં ધારતાં એમ દિવ્ય અવતાર,
 લીલા શ્રીપ્રભુએ કરી હરવા જગનો ભાર.

*

૧૧. મનુ અને શતરૂપાનું તપ

(આખ્યાન)

મનુ મહારાજ અને શતરૂપા માતપિતા સૃષ્ટિનાં અનૂપા,
ધર્માચરણ સદા કરનારાં પીડા અન્યતણી હરનારાં.

ઉત્તાનપાદ એમના પુત્ર, એના ને સુત ઉત્તમ ધ્રુવ;
પ્રિયવ્રત પણ સુત મનુકેરા ગુણો જેમનાય ઘણેરા.

દેવહૃતિ પુત્રી મનુની કર્દમ મુનિને હતી વરી,
કપિલ એમના પુત્ર થયા વિખ્યાત બન્યા ત્રિભુવનમાં.

સમર્થ આદિદેવ ભગવાન પ્રગટ્યા કરવાને કલ્યાણ,
તત્ત્વ વિચારે નિપુણ બની સાંખ્યશાસ્ત્રને રચ્યું મહાન.

(દોહરા)

વૃદ્ધાવસ્થા આવતાં વૈરાગ્ય થતાં ગાઢ,
મનુને થયો વિચાર, ના જાગ્યો પ્રભુનો રાગ,

ભક્તિ વિના જીવન બધું વીતી વ્યર્થ ગયું,
એ જાણીને એમના મનમાં દુઃખ થયું.

*

(ચોપાઈ)

રાજ્ય સુતને કરી અર્પણ, મનુએ કીધું વનગમન;
શતરૂપાની સાથે પ્રસન્ન આવ્યા તીર્થ નૈમિષારણ્ય.

મુનિસિદ્ધસમૂહ વસે ત્યાં, સાધકોને સિદ્ધિ સાંપડે જ્યાં,
આવ્યાં રાજા અને મહારાણી, જાણે જ્ઞાનભક્તિ દેહધારી.

ગયાં સુંદર ગોમતી તીર, ન્હાયાં નેહથી નિર્મળ નીર;
જાણી ધર્મધુરંધર રાજા આવ્યા જ્ઞાનીમુનિ મળવા કાજ.

હતાં સુંદર તીરથ જ્યાં જ્યાં, મુનિ સાથ પહોંચ્યાં ત્યાં ત્યાં,
કૃશ કાથે મુનિવેશ સોહે, જોતાવેંત મુનિમન મોહે.

સંત દ્વારા સુણીને પુરાણ, કરવાને ચહે કલ્યાણ;
એવું મનને મળ્યું એકાંત, થયા વિકારો સહેજે શાંત.

(દોહરા)

દ્વાદશાક્ષર મંત્રને પ્રેમસહિત જપતાં,
વાસુદેવનાં ચરણનું ધ્યાન ધરી તપતાં.

વીત્યા દિવસ અનેક એ ભક્ત દંપતીના,
કંદમૂળ ફળ પર રહી બ્રહ્મસ્મરણ કરતાં.

સ્મરણ સચ્ચિદાનંદનું કરતાં ને જપતાં,
પ્રભુ માટે પાણી ઉપર ફક્ત રહ્યાં તપતાં.

*

(ચોપાઈ)

અભિલાષ અંતરમાં એક પ્રભુદર્શન કરવા નેક.
જ્ઞાની ચિંતન કરતા જેનું, યોગી ધ્યાન ધરે છે એનું,

કહ્યા અગુણ અનાદિ અનંત, નેતિ નેતિ સ્વરૂપે અખંડ;
પરિપૂર્ણ ઉપાધિરહિત અલૌકિક આનંદ સહિત,
જગ જેમનામાંથી થાય શિવ બ્રહ્મા વિષ્ણુ બધાય.

સર્વસમર્થ સર્વાધાર છતાં ભક્તોને વશ થાય,
લીલાતનુ સ્વેચ્છાએ ધારે, શરણાગત પ્રેમે પાળે.

(દોહરા)

એવા પ્રભુ અભિલાષને સત્ય સફળ કરશે,
દેવોને દુર્લભ સુખદ દર્શનને ધરશે.

એવા દૃઢ વિશ્વાસથી પાણી પવન ગ્રહી,
વાયુ તજી તપને કર્યું વનમાં ધોર રહી.

(ચોપાઈ)

એક પગે ઊભા રહી તપ્યાં, નામ પ્રભુનું પ્રેમથી જપ્યાં,
એવું તપ દેખી કરી દયા, બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ પધાર્યાં.

વરદાને માગવા કીધું, ડગવા નવ મનને દીધું;
અસ્થિપીંજર જેવું શરીર તોય દંપતીને ના પીડ.

જાણી પ્રભુએ એમને દાસ શરણાગત શ્વાસોચ્છવાસ,
કરી ગંભીર આકાશવાણી તપસ્થાને તીવ્ર પ્રમાણી.

વરદાન ઈચ્છે તે માગો, જરા ભાવસમાધિથી જાગો,
સુણી સ્વાદુ અલૌકિક વાણી પામ્યાં જીવન રાજારાણી.

હમણાં જ ગૃહેથી આવ્યાં જાણે સજી શરીર મજાનાં,
એવાં સદ્ય બની ગયાં સ્વસ્થ, જોવા લાગ્યાં રહીને તટસ્થ.

(દોહરા)

સુધાસભર શબ્દો સુણી પુલકિત બનતાં પ્રાણ,
પ્રેમપરિપ્લાવિત ઉરે મનુ એ બોલ્યા વાણ.

કામધેનુ સુરતરુસમા તમે ભક્ત માટે,
બ્રહ્મા શંકર વિષ્ણુયે રજ રાખે માથે,

અમે તમારા ચરણમાં, તમે સર્વના નાથ,
સુખદ સુલભ સેવ્યે તમે શમાવતા સંતાપ.

(ચોપાઈ)

હિત કરતા અનાથતણા હો, નેહ હોય અમારે માટે જો,
વરદાન તો પ્રેમથી આપો, જુગજૂના કલેશને કાપો.

વસે શંકરના મનમાં જે, મુનિ જોવા પ્રયત્ન કરે છે,
બન્યા કાકભુશુંડિ સંત મન માનસરોવર હંસ;

કહે સગુણ નિર્ગુણ રૂપ વેદ વખાણે વિશ્વના ભૂપ.
પીડા પ્રપન્નની હરનારા, શાંતિ શાશ્વતને ધરનારા,
કૃપા એવી કરો ભરી આંખ અમે દર્શન કરીએ નાથ.

શાય એ જ સ્વરૂપનું દર્શન સંજીવનપ્રદાયક સ્પર્શન;
બીજી કામના અંતરમાં ના, કરો લોચન ધન્ય હવે આ.

શબ્દ દંપતીના પ્રિય લાગ્યા, વરદાન ગમ્યાં જે માગ્યાં,
ભક્તવત્સલ કૃપાનિધાન પ્રભુ પ્રગટ્યા શાંતિના સ્થાન.

(દોહરા)

નીલકમળ ને નીલમણિ નીલમેઘશા શ્યામ,
પ્રગટ્યા પ્રભુ અનુગ્રહ કરી સુખપ્રદ શોભાધામ.

કામદેવ અબજો ધરે એક જ દિવ્ય સ્વરૂપ,
તોપણ વધુ શોભા ધરે સુંદર સૃષ્ટિભૂપ.

(આખ્યાન)

મુખડું શરદપૂનમનો ચંદ્ર, સુંદર મંગલ શીતલ વંદ્ય,
આંખ અધર આકર્ષક ગાલ, ગ્રીવા શંખસમી, મધુ ભાલ;

સુંદર દાંત નાસિકા શી, વાત કરું શું અભિનયની,
ચારુ ચંદ્રકિરણોથી સ્મિત, પ્રગટ થયું જાણે નવનીત.

નેત્રો કમળસમાં કમનીય, ચિત્તાકર્ષક ને દૃષ્ટિય;
ભ્રમર મનોજ ધનુષ શોભાહર, તિલક લલાટ ઉપર અભયંકર.

મુકુટ મસ્તકે કુંડળ કાને, કાળા કેશ આવતા ધ્યાને,
ભ્રમરસમૂહ સમા લાગે, પૂજ્યભાવ જોતાં જાગે.

ઉર શ્રીવત્સ રુચિર વનમાળ, મણિભૂષણ રત્નજડિત હાર.
સોહે કેસરી સિંહસમી ગરદન જાણે ભર્યું અમી,

યજ્ઞોપવીત ત્યાં સોહે, બાહુવિભૂષણ મન મોહે,
કરિકરસમા સુભગ ભુજદંડ, કટિ નિષંગ, કર શર કોદંડ.

(દોહરા)

ચારુ અધિક ચપલાથકી પીતાંબર ન્યારું,
ઉદર ઉપર સુંદર સુભગ ત્રણ રેખા ભાળું;

યમુનાના આવર્તની શોભાથી વધતી,
નાભિતણી શોભા સુખદ અમૃતથી અદકી.

(આખ્યાન)

ચરણોનું વર્ણન ના થાય, મુનિમન મધુપ રમે એ માંહ્ય.
જગનું મૂળ સદા અનુકૂળ સૌન્દર્યતણાં મૂળ સ્વરૂપ,
આદિશક્તિ સીતામાતા સોહે અંગ તરફ ડાબા.

જેના અંશથકી ગુણખાણ સ્નેહશીલ સુંદરતા પ્રાણ,
અસંખ્ય બ્રહ્માણી લક્ષ્મી ઉમાતણી બનતી સૃષ્ટિ.

શોભાસાગર હરિનું રૂપ નિહાળી રહ્યાં રાણીભૂપ,
નિર્નિમેષ નેત્રે નેહે તપ:પૂત દૈવી દેહે.

જોતાં તૃપ્તિ થઈ ન જરી, હર્ષે ભાન ગયાં વિસરી,
પ્રણામ અંતે કર્યા સપ્રેમ, પૂર્ણ થયેલો જાણી નેમ.

પ્રભુએ શીતળ સ્પર્શ કર્યો, અનુગ્રહરસ સવિશેષ ધર્યો,
કરુણા કરતાં કૃપાનિધાન બોલ્યા સ્વાદુ સુધાથી વાણ.

(દોહરા)

અતિપ્રસન્ન માની મને તેમ પરમદાની,
માગો ઈપ્સિત વર ઉભય, કૃપાસિંધુ જાણી.

(આખ્યાન)

વચન સુણીને જોડી હાથ બોલ્યા મનુ મૃદુ અંતર સાથ,
જોતવેંત જ ચરણકમળ થઈ કામના પૂર્ણ સકળ.

એક લાલસા મનમાં તોય સરળ કઠિન જેવી પણ હોય,
લાગે મુજને કઠિન ભલે, સરળ થાય જો કૃપા મળે.

કલ્પવૃક્ષને પામી જેમ સંકોચ કરે દરિદ્ર તેમ,
પ્રભાવને જાણે ન જરી, શંકા તેમજ ઉરે રહી.

સ્વામી હે અંતર્યામી, મારો એ સંશય જાણી,
કૃપાતણો વરસો વરસાદ, અર્પો પૂર્ણ પવિત્ર પ્રસાદ.

સુણી શબ્દ બોલ્યા ભગવાન, ભક્તો મારે માટે પ્રાણ;
એદેય ના કેં મારે કાજ, ઈપ્સિત તો માગો વરદાન.

(દોહરા)

શિરોમણિ દાનીતણા, કૃપાતણા ભંડાર,
બોલ્યા મનુ, સર્જનતણા એકમાત્ર હે સાર,

તમારા સમા પુત્રને કેવળ ઈચ્છું છું,
અંતરના એ ભાવને કહો છુપાવું શું!

કરુણાનિધિ પ્રભુએ તરત તથાસ્તુ એમ કહ્યું,
લોચનમાંથી નેહનું નિર્જર દિવ્ય વહ્યું,

મારા સમાન પુત્ર ક્યાં મળશે મહીમહી,
ઈચ્છા પૂર્ણ કરીશ હું સ્વયં સુપુત્ર થઈ.

શતરૂપાએ પણ કહ્યું એ જ દિવ્ય વરદાન,
પ્રસન્નતાપૂર્વક મને પણ આપો જગપ્રાણ !

વરદાન મને તે ગમે જ્ઞાની રાજા જેમ,
ધ્યાનમાં ન લો ધૃષ્ટતા લાગે તોય સપ્રેમ.

જગસ્વામી બ્રહ્માદિના જનક જગતકલ્યાણ,
તમારાં વચનને અમે માન્યાં પૂર્ણ પ્રમાણ.

એકનિષ્ઠ ભક્તો બધા ગતિસુખ પામે જે,
સુખ તે સદગતિ, ભક્તિ ને સ્નેહ તમારો તે.

સન્મતિ ને વ્યવહાર તે આપો અમને પણ,
અનુગ્રહ વરસાવો સદા સૌના જીવનધન.

(આખ્યાન)

ગૂઢ મૃદુ સરસ શબ્દ સુણીને કૃપાસિંધુ બોલ્યા પ્રેમે,
મનના ભાવ તમારા જાણી આખ્યાં વરદાનો રે'મે;

સ્વલ્પ પણ કરો હવે ન સંશય પ્રસન્નતા મનમાં ધારો,
જ્ઞાન અલૌકિક નષ્ટ થશે ના અનુગ્રહ પામ્યાથી મારો.

પ્રભુના પદમાં પ્રણામ કરતાં મનુ પણ ભાવવિભોર વદ્યા,
પિતા પુત્ર પર રાખે તેવી પ્રીત તમારી હોય સદા;

મણિના વિના રહે નાગ નહીં, મીન નીર વિણ રહે નહીં,
જીવન માટું તેમ તમારા સિવાય કોઈ ટકે નહીં.

માગીને વરદાન એમ મનુ પ્રેમે પગમાં પડી રહ્યા,
કરુણાસાગર પ્રભુએ ત્યારે શબ્દો સ્નેહસમેત કહ્યા,

મનોરથ થશે પૂરા સઘળા, માની મારી આજ્ઞા ખાસ,
સાર્થક સમજી તપને જાઓ કરવા ઈન્દ્રપુરીમાં વાસ.

(દોહરા)

ભોગ ભોગવી સ્વર્ગના થોડા વખત પછી,
થશો અવધપતિ, પુત્ર હું તદા રહીશ બની.

(આખ્યાન)

ઈચ્છામય નરરૂપ ધરીને પ્રગટ થઈશ તમારે ત્યાં,
અંશ સમેત ધરીને કાયા ધરીશ સુખ લીલા કરતાં.

સાદર મુજ ચરિત્ર સાંભળી મહાભાગ્યશાળી માનવ,
મમતા મદને ત્યાગી તરશે ભવસાગર સહેજે દુસ્તર.

આદિશક્તિ મારી માયા જે કરે સૃષ્ટિને આ ઉત્પન્ન,
 સહાયતા કરવાને મારી અવતરશે સાથે તે પણ.
 વચન સત્ય છે સત્ય જ મારાં, અભિલાષા સૌ પૂર્ણ કરીશ,
 જીવન ધન્ય કરી બંનેનું સુખ ને શાંતિ અનંત ધરીશ.
 વારંવાર વદીને એવું અંતર્ધાન થયા ભગવાન,
 બંનેએ અંતરમાં ધર્યા કાયમ માટે કૃપાનિધાન.
 કેટલાક કાળ સુધી બંને એ આશ્રમમાં પછી રહ્યાં,
 સુયોગ્ય સમયે વિના કષ્ટ ને તનને તજતાં સ્વર્ગ ગયાં.

(દોહરા)

યાજ્ઞવલ્ક્ય બોલ્યા, સુણો ભરદ્વાજ ઋષિ હે,
 કહ્યો પુનિત ઇતિહાસ આ શિવે પાર્વતીને.
 એના શ્રવણ કથન થકી નષ્ટ અવિદ્યા થાય,
 જાગે ભક્તિ, પ્રભુકૃપા, કલેશ બધાએ જાય.

*

૧૨. રાવણ અને લંકા

(દોહરા)

વિપરિત વિધાતા થતાં પિતા યમસમા થાય,
 ધૂળ સુમેરુ, રજ્જુએ સર્પ ને બની જાય.
 પૂર્વજન્મમાં રાજવી પ્રતાપભાનુ મહાન
 જન્મ્યો રાવણ નામથી કર્મે અસુર સમાન.

નૃપનો નાનો બંધુ જે અરિમર્દન નામે,
કુંભકર્ણ બળવાન તે બન્યો નવા ઠામે.

મંત્રી એનો ધર્મરુચિ વિભીષણ થયો તે,
વિષ્ણુભક્ત વિજ્ઞાનનો ભંડાર હતો એ.

નૃપના પુત્રો સેવકો થયા રાક્ષસો તે,
કામરૂપ ખલ એમનું વર્ણન કોણ કરે?

નિર્દય અવિવેકી બલી દુષ્ટ હતા સઘળા,
પાપપરાયણ દુઃખપ્રદ ધોર મલિન મનના

પુલસ્ત્ય ઋષિના શુચિકુળે એ સર્વે પ્રગટ્યા,
તોપણ પામી શાપને અધભંડાર બન્યા.

(આખ્યાન)

ત્રણે બંધુએ કીધાં તપ, થાય એમનું ના વર્ણન;
તીવ્ર તપને પેખી બ્રહ્મા પાસે પહોંચ્યા વરને દેવા.

વદ્યા, ઈપ્સિત વરને માગો, જાણી પ્રસન્ન તપથી જાગો;
ત્યારે રાવણ બોલ્યો વચન, બન્યા સાચેસાચ પ્રસન્ન

જગદીશ સુણો અરજી તો મારું મૃત્યુ કદી પણ જો હો,
મરું માનવ વાનર છોડી બીજી જાતિથકી નહિ કોદી.

વરદાન બ્રહ્માએ આપ્યું, તપનું ફળ રાવણે ચાખ્યું;
પછી કુંભકર્ણની પાસે ગયા આશીર્વાદની આશે.

(ચોપાઈ)

થયું આશ્ચર્ય એને જોઈ, એણે બુદ્ધિ સત્વર ખોઈ,
નિત્ય આહાર જો કરશે તો અવનીમાં અકાલ થશે શો,

એવું માનીને શારદાદેવી પ્રેરી બુદ્ધિને બદલી કેવી,
માગી છ મહિનાની નીંદ કુંભકર્ણે બની મતિમંદ.

(દોહરા)

પછી વિભીષણને કહ્યું ઈચ્છે તે વર માગ,
માગ્યો એણે પ્રભુચરણકમળ અચળ અનુરાગ.

(ચોપાઈ)

વર આપી વિધાતા ચાલ્યા, ત્રણે ભાઈ સુખે ગૃહે આલ્યા,
મયદાનવની મધુકન્યા નામ મંદોદરી અતિધન્યા.

અતિસુંદર ભૂષણરૂપ શીલવંતી રતિનું સ્વરૂપ,
થશે રાવણ રાક્ષસરાજ, સર્વ રીતે સજાવીને સાજ,
જાણી મયદાનવે એમ, કન્યા અર્પી એને સપ્રેમ.

અતિ આનંદ રાવણ પામ્યો, એના જીવનનો રસ જામ્યો.
ધરી અવનવો ઉત્સાહ કર્યા અન્ય બંધુના વિવાહ.

ગિરિ ત્રિકૂટ સિંધુમાં એક, કિલ્લો દુર્ભેદ્ય એમાં છેક,
મયદાનવે એને સુધાર્યો, વારંવાર સપ્રેમ સજાવ્યો.

મણિ રત્ન સુવર્ણ જડેલા હતા એમાં મહેલ મઢેલા;
પાતાળમાં ભોગાવતીપુરી અમરાપુરી સ્વર્ગ સલૂણી
એથી સુંદર સમૃદ્ધ ક્યાંયે એમાં નગરી લંકાના નામે.

(દોહરા)

કિલ્લાની ચારેતરફ હતો સિંધુ સુવિશાળ,
મણિથી મંડિત સુદૃઢ સુવર્ણનો ના પાર.

કળાતણું વર્ણન કરી એનું ના જ શકાય,
ભાગ્યવાન કોઈ બની એના રાજ ગવાય.

અતુલિત બળ સેના સહિત વસે નગરમાં એ,
પરમ પ્રતાપી શૂરમાં શ્રેષ્ઠ ગણાયે તે.

રાક્ષસ યોદ્ધાઓ પુરા વસતા એ પુરમાં,
દેવોએ યુદ્ધે હણ્યા એ સૌને ક્ષણમાં.

ઈન્દ્ર પ્રેરણા પામતાં કુબેરના કોટી,
રક્ષક ત્યાં વસતા હતા; સેના એ મોટી.

ઘેરી લંકા રાવણે સૈન્ય સાથ જ્યારે,
ભય પામી નાસી ગઈ જીવ લઈ ત્યારે.

પછી નગર એ રાવણે ગર્વથકી જોયું,
સુખાનુભવ કરતાં પરમ ભાન બધું ખોયું.

સુંદર દુર્ગમ જાણતાં અજેય એ સ્થળને,
પાટનગર સત્વર કર્યું અર્પી ગૌરવને.

યોગ્યતા મુજબ ઘર બધાં પછી વહેંચીને,
સંતોષ્યા સન્માનથી રજનીચર પ્રીતે.

એક વાર જીતી લઈ કુબેરને એણે,
પુષ્પક વિમાન મેળવ્યું શૌર્યથકી કેમે.

*

(આખ્યાન)

સુખ સંપત સુત સૈન્ય સહાય, વિજય વીર્ય યશ બુદ્ધિ સદાય,
વધતાં ખૂબ રહ્યાં સઘળાં વધે લોભ જ્યમ લાભ થતાં.

કુંભકર્ણ ભાઈ બળવાન, વીર અન્ય ના અધિક સમાન;
મદિરા પી સૂતો ષટ માસ, મયાવતો જાગીને ત્રાસ.

રોજ કરત જો તે આહાર મચત જગતમાં હાહાકાર;
નિપુણ હતો એ યુદ્ધમહીં તોપણ અનન્ય વીર નહીં,

લંકામાં યોદ્ધા રણધીર અસંખ્ય એના શા શૂરવીર
હતા, એમનો પરમ પ્રતાપ શકે વર્ણવી કોણ અમાપ.

સુભટ સૃષ્ટિમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ મેઘનાદ રાવણસુત જ્યેષ્ઠ,
એની સામે સમરમહીં લડી શૂર કો શકે નહીં;

જીતી કોણ શકે એને, કેદ કરે યાહે તેને,
ભયથી એના સ્વર્ગમહીં સુર પણ વસતા સુખે નહીં.

(દોહરા)

દુર્મુખ અને અકંપન ધૂમકેતુ અતિકાય,
વજ્રદંત જેવા મહાયોદ્ધા હતા ઘણાય.

ઈચ્છાનુસાર રૂપને ધારણ કરનારા,
દયા ધર્મ વંચિત મલિન માયા ધરનારા.

એમાંથી એક જ સુભટ જીતી જગત શકે,
અતુલિત બળ એ શૂરની સામે કોણ ટકે ?

(આખ્યાન)

એક દિવસ બેઠેલ સભામાં, જોયો નિજ પરિવાર પ્રબળ ત્યાં;
અગણિત અસુરસમૂહ નિહાળી બોલ્યો એ રાવણ અભિમાની.

રજનીચર રણધીર સુણી લો, દેવ આપણા છે શત્રુઓ,
સન્મુખ આવી લડે નહીં, જોતાં નાસી જાય કહીં.

સબળ શત્રુઓ ભય પામે, જંગ જરા પણ ના જામે,
કેમ કરીને થાય મરણ, કોઈ કોઈ આવે શરણ.

એક ઉપાય મરણકેરો સુણો હવે સર્વ અનેરો,
યજ્ઞ યાગ ને જ્યાં જ્યાં શ્રાદ્ધ ત્યાં ત્યાં ફેલાવી દો ત્રાસ.

(દોહરા)

ક્ષુધાર્ત ને દુર્બળ બધા દેવ શરણ લેશે,
ત્યારે દયા કરીશ ના સ્વપ્ને પણ દ્રેષે.
હણીશ સૌને કે પછી પરવશ પૂર્ણ કરી,
મુક્ત કરીશ મરણથકી જીવન નવલ ધરી.

મેઘનાદને રાવણે આપી પછી સલાહ,
વેર વધાર્યું દેવપ્રતિ કાઢીને ઉદગાર,

જે દેવો બળવાન હો ધીર વીર રણમાં,
અભિમાની હો એમને લાવ અહીં પળમાં,

જીતી સમરાંગણમહીં બાંધી લાવ અહીં,
તારાસમ કોઈ નથી યોદ્ધા વિશ્વમહીં.

ગદા સહિત રાવણ સ્વયં લડવાને ચાલ્યો,
ધરતી લાગી ડોલવા, સમીર ના હાલ્યો.

સમાચારને સાંભળી દેવ ગયા નાસી,
મેરુપર્વત ગહવરે રહ્યા ભયે વાસી.

દિગપાલોના લોકને નિર્જનશા જોઈ,
સિંહનાદ કરતાં ફર્યો રાવણ સુધ ખોઈ.

મદોન્મત્ત બનતાં ભમ્યો સમસ્ત જગમાં એ,
કિન્તુ શક્યો ના મેળવી યુયુત્સુ યોદ્ધાને.

*

(આખ્યાન)

શશિ સૂર્ય ને વાયુ વરુણ, અગ્નિ કાળ કુબેર ને યમ,
સિદ્ધ કિન્નર નાગ ને દેવ, લાગ્યાં કરવા એની સેવ.

સૃષ્ટિ બ્રહ્માની કરી વશ પામ્યો અવર્ણનીય યશ;
પાળે આજ્ઞા સર્વે ભયભીત, મૂકે મસ્તક ચરણે નીત.
કર્યો સૌના પરે અધિકાર બની કાળ તણોયે કાળ.

(દોહરા)

બાહુબળે જગ વશ કર્યું, રહ્યું ન કોઈ સ્વતંત્ર,
સમ્રાટ બન્યો રાજવી સૌ કરતાં પરતંત્ર.

દેવ યક્ષ ગંધર્વ નર કિન્નર નાગકુમારી,
જીતી બાહુબળે વર્યો અન્ય સુંદરી નારી.

*

(આખ્યાન)

મેઘનાદને જે પણ કહ્યું પ્રથમથી જ તેણે તે કર્યું;
અન્ય રાક્ષસોકેરાં કામ સંક્ષેપમહીં સુણો તમામ.

જોતાંવેંત ભયંકર-રૂપ નિશિચરનિકર પાતકી ખૂબ,
દેવોને પણ દુઃખ દેનાર, કાળસ્વરૂપ બની રે'નાર.

અસુર વિવિધ માયા કરતા, રૂપ અનેક અશુભ ધરતા,
ઉપદ્રવી બનતાં નિશદિન શાંતિ સૃષ્ટિકેરી હરતા.

કરવા ધર્મવૃક્ષ નિર્મૂળ કરતા કર્મ શાસ્ત્રપ્રતિકૂળ,
સજ્જનને દેતા અતિ ત્રાસ, કરતા ઋષિમુનિ તપસી નાશ.

નગર ગ્રામને ભસ્મ કરી સ્ત્રી શિશુ ગૌ ને કષ્ટ ધરી,
સ્વર્ગસુખ કરી નષ્ટ બધે સૃષ્ટિ કરતા નરકતણી,

શુભ વ્યવહાર કરાતા ના, ધર્મનીતિ સચવાતાં ના;
ભક્તિ દાન તપ લુપ્ત થયાં, વેદ શાસ્ત્ર વંચાતાં ના.

સ્વપ્ને પણ ના હરિસ્મરણ અધ્યાત્મતણું લેશ મનન;
જપ તપ યોગ ભક્તિની વાત કરતી રાવણને ઉત્પાત.

સુણી થતો રાવણને ત્રાસ, કરી નાખતો શુભનો નાશ,
ધર્મીને ત્યાં પડતી ધાડ, કરાય ના વેદોના વાદ.

(દોહરા)

અનીતિ એ અસુરોતણી કેમ વર્ણવું હું,
હિંસાપ્રિય અતિ તે કહો પાપ કરે ના શું?

(આખ્યાન)

વધ્યા દુષ્ટ ને લંપટ ચોર, વ્યસની કરતા શોરબકોર,
પરધન પરદારા રત રોજ કરે ભોગ વૈભવની ખોજ.
માને માતપિતા ના દેવ, સંતન પાસ કરાવે સેવ.

એવો જેમનો હો વ્યવહાર, જાણે ના જીવનનો સાર,
કહે એમને અસુર સમાન, મલિન એમનાં મન ને પ્રાણ.

હાનિ ધર્મકેરી જોઈ પૃથ્વી આર્ત બની રોઈ,
સરિતા સાગર પર્વતમાળ ઉપાડતી એ સૌનો ભાર
પરંતુ દ્રોહી અન્યતણા ભારે લાગ્યા એને ઘણા.

રાવણથી ભયભીત બની એક ન શકતી શબ્દ કહી.
ધેનુરૂપને શીઘ્ર ધરી મુનિ દેવોને કથા કહી,

કહી બતાવ્યો નિજ સંતાપ અસુરોનાં અગણિત ને પાપ
વળ્યું કશું ના કિન્તુ રડ્યે, રાવણ સામે કોણ પડે?

*

૧૩. બ્રહ્માની પ્રાર્થના

સુરમુનિ ને ગંધર્વ મળીને બ્રહ્મલોકમાં સર્વ ગયા,
સાથે ભયભીત તથા શોકિત ગઈ ધેનુ સંત્રસ્ત ધરા;

બ્રહ્માએ અનુમાન કર્યું કે મદદ શકીશ કશી ન કરી,
બોલ્યા, સંરક્ષક પ્રભુ પોતે સકળ જગતના છે પૃથ્વી !

(દોહરા)

મારા ને તારાય છે રક્ષક પરમાત્મા,
સહાય તે કરશે સદા શાશ્વત વિશ્વાત્મા.

ધીરજ ધર ને સ્મરણ કર શ્રીહરિનું સ્નેહે,
ભીડ ભક્તની વિપદને હરશે સત્વર તે.

કરવા લાગ્યા દેવ સૌ ભેગા મળી વિચાર,
ક્યાં પ્રભુનું દર્શન કરી કરવા મળે પુકાર;

વસે ક્ષીરસાગરમહીં કોઈ દેવ કહે,
કોઈ દેવોએ કહ્યું વૈકુંઠે જ રહે.

પ્રેમભક્તિ પ્રભુ પેખતાં પ્રાણમહીં પ્રગટે,
શાસ્ત્ર વચન એવાં કહે કણકણમાં પ્રગટે.

(ચોપાઈ)

હરિ વ્યાપક સઘળે સમાન, થયું એવું અનુભૂતિજ્ઞાન,
પ્રભુ પ્રગટે પ્રેમથકી એ, કરે ધન્ય કૃપાથી પ્રાણ.

દેશકાળ દિશા-પ્રદિશામાં જ્ઞાત અજ્ઞાત સ્થાને હવામાં,
કોઈ બિંદુ બતાવો એવું પરમાત્મ રહિત હો તેવું.

હરિ વ્યાપક વિશ્વસ્વરૂપ વસે ચરાચરમાં અનૂપ,
સર્વાતીત સંપૂર્ણ વિરક્ત જાણે વિરલા જ્ઞાની ભક્ત.

પ્રેમે પાવક પેઠે પ્રકાશે જીવે ભક્ત જો એમની આશે,
અણુ પરમાણુમાં વિરાજે બની વિશ્વ વિશ્વભંર હાસે.

(દોહરા)

એવાં વચનો સાંભળી બ્રહ્મા હરખાયા,
અશ્રુ વહ્યાં આંખે, થઈ રોમાંચિત કાયા.

ભાવવિભોર બની કરી પ્રશસ્તિ પ્રેમથકી,
વૃત્તિ એમની સ્થૂળ ના વિષયે રહી ટકી.

(રાગ - ભયે પ્રગટ કૃપાલા)

શરણાગતવત્સલ સુરનાયક હે જય જયજય સુખદાતા,
સંતનહિતકારી જય અસુરારી મંગલ વિશ્વવિધાતા;

લક્ષ્મીના સ્વામી પૃથ્વીપાલક દેવોના સંરક્ષક હે,
કર્મ અલૌકિક લીલા અદ્ભુત, રહસ્ય જાણી કોણ શકે ?

છો પૂર્ણ કૃપાળુ સ્વરૂપ ન્યારુ દયાતણા ભંડાર તમે,
કરો અનુગ્રહ શરણાગત પર સ્તવન કરીએ આજ અમે.

જય જય અવિનાશી ઘટઘટવાસી વ્યાપક પરમાનંદ,
ઈન્દ્રિયાતીત અગમ અવિચળ હે સુર નર સંતન વંદ્ય;

માયાથી પર હે મુક્તિપ્રદાયક, ચરિત્ર દિવ્ય તમારાં,
સંપૂર્ણ સચ્ચિદાનંદ તમોને વંદન લક્ષ અમારાં.

વૈરાગ્ય જ્ઞાન સંપન્ન તમારા ચરણકમળ અનુરાગી,
જે મોહમુક્ત યોગીન્દ્રવૃંદ કૃતકૃત્ય બન્યું બડભાગી

તે ધ્યાન તમારું ધરે અહર્નિશ, ગુણને ગાય તમારા,
અંતરને કરો સદા સમલંકૃત, દોષ જુઓ ને અમારા.

સૃષ્ટિને સરજી ત્રિવિધ ગુણમયી વિવિધ એકલે હાથે,
ના સાથી તેમ સહાયક રાખ્યો કદી જેમણે સાથે;

તે પાપનાશ કરનારા કરજો રક્ષા રોજ અમારી,
ના ભક્તિભાવ અને આરાધન, આશા એક તમારી.

હે ભવભયભંજન મુનિમનરંજન વિપત્તિને હરનારા,
મન વચન કર્મથી આવ્યા સ્નેહે શરણે અમે તમારા.

ના સરસ્વતી કે શેષ વેદ કે ઋષિઓ તમને જાણે,
છો દીનજનોને પ્રિય ગણનારા વેદો એવું માને;

ભવસાગરમંદર સુંદર મંગલગુણમંદિર પ્રભુપ્યારા,
હે સુખના ધામ કરીએ વંદન ચરણે ચારુ તમારા.

સિદ્ધો ને દેવો ઋષિઓ વંદે ચરણકમળને નેહે,
ભયભીત બધા છે કૃપા કરી દો રક્ષો પરમાત્મા હે.

(દોહરા)

દેવો ને પૃથ્વીતણો ભય સઘળો જાણી,
પ્રેમપ્રાર્થનાને સુણી દિવ્ય થઈ વાણી.

ગગનગિરા ગંભીર ત્યાં એકાએક થઈ,
શોક ભ્રાંતિ સંદેહ ને ચિંતા સર્વ શમી.

ભયને ત્યાગો સિદ્ધ મુનિ તથા દેવ સઘળા;
પ્રાર્થના સુણી પ્રેમથી તારી આર્ત ધરા.

માનવ રૂપે અંશ સહ સૂર્યવંશમાં હું
પ્રગટ બનીશ હરીશ ને દુઃખદર્દ સઘળું.

(આખ્યાન)

તીવ્ર તપ કર્યું કશ્યપ મુનિએ પત્ની સહિત પ્રશાંત અરણ્યે,
દશરથ ને કૌશલ્યા રૂપ ધારી પ્રગટ્યા તે બહુમૂલ.

કશ્યપ રાજ અયોધ્યાના બની શ્વાસ લે છે અધુના;
એમના ગૃહે જન્મ લઈશ, અન્ય બંધુસહ પ્રગટ થઈશ.

પરમશક્તિ લક્ષ્મી મારી તે પણ અવતરશે ન્યારી,
ધરતીકેરો ભાર હરીશ, નિર્ભયતા સૌનેય ધરીશ,

માટે નિશ્ચિત બનો દેવ, કરો પરસ્પર સંપે સેવ.
બ્રહ્મગિરાથી થઈ પ્રસન્ન પાછા વળ્યા દેવતા ધન્ય,
હૃદય એમનાં શાંત થયાં, જીવનધારણ ધન્ય બન્યાં.

પૃથ્વીને પણ સમજાવી દેવોએ ધીરજ આપી,
સ્વલ્પ સમયમાં પ્રભુ પોતે રહેશે ક્લેશ બધા કાપી.

પૃથ્વી નિર્ભય ગઈ બની, શમી જ્વાળ સૌ પ્રાણતણી,
શ્રદ્ધા અંતરમાં જાગી, સિતાર આશાની વાગી.

(દોહરા)

પૃથ્વી પર પ્રગટો તમે વાનરતન ધારી,
સેવા શ્રીહરિની કરો ભક્તિથી ભારી.

દેવોને એવું કહી બ્રહ્મા પછી ગયા,
બ્રહ્મલોકમાં, દેવ સૌ કૃતસંકલ્પ થયા.

(આખ્યાન)

દેવ ગયા પોતાને ધામ, વિધાતા બનેલા જે વામ
અનુકૂળ થયા તે જાણે, વાણી તો જ સુણી કાને.

કયો વિશેષ વિલંબ નહીં, વિશ્વાસ લઈ હૃદયમહીં
વાનરદેહ ધરી જન્મ્યા મંડિત કરી પ્રસન્ન મહીં.

અતુલિત બળ ને પ્રતાપવાળા વીર હતા એ વાનર સારા,
ગિરિતરુ નખનાં શસ્ત્ર સજી પ્રભુને કેવળ રહ્યા ભજી.

ધીર બુદ્ધિવાળા એ સર્વ વસવા લાગ્યા ધારી ગર્વ
પ્રતીક્ષા કરી પ્રભુની નીત પ્રભુચરણોમાં કરતાં પ્રીત,
ગિરિમાં વનમાં ફરી રહ્યા સેનાથકી સુસજ્જ થયા.

*

૧૪. જન્મની ભૂમિકા

(આખ્યાન)

સુંદર ચરિત્ર સર્વ કહ્યું, સુણો હવે જે શેષ રહ્યું;
 અવધપુરીમાં દશરથરાજ જનહિતકેરાં કરતા કાજ,
 રઘુકુળમણિશા ખ્યાત મહાન ધર્મધુરંધર ને વિદ્વાન,
 ગુણના નિધાન પ્રભુના ભક્ત, બુદ્ધિ રાખતા પ્રભુમાં સક્ત.

(દોહરા)

પત્ની કૌશલ્યા સમી વિનયી શુચિ અનુકૂળ,
 શ્રીહરિના પદકમળના પ્રેમથકી ભરપૂર.

એક વાર રાજાતણા મનમાં ઝલાનિ થઈ,
 વીત્યાં વરસો લગ્નને તોયે પુત્ર નહીં;

વસિષ્ઠ મુનિ પાસે ગયા ઉદ્ધિગ્ન તરત એ,
 સુખદુઃખની વાતો કહી પ્રણામીને ગુરુને.

કહ્યું વસિષ્ઠે એમને સમજાવી સપ્રેમ,
 જ્ઞાની છો તોપણ તમે તજો ધૈર્યને કેમ,

ધીરજને ધારણ કરો થોડા દિવસ તમે,
 તે જ થાય છે જે સદા ગમતું શ્રીપ્રભુને.

ત્રિભુવનમાં વિખ્યાત ને ભક્તન ભય હરનાર,
 ચાર પુત્ર તમને થશે શાંતિ પરમ ધરનાર.

વસિષ્ઠે પછી સૂચવી શૃંગી મુનિ પાસે,
યજ્ઞ કરાવ્યો વિધિ સહિત પુત્રેષ્ટિ નામે.

મુનિએ અર્પી ભક્તિથી આહુતિ યજ્ઞમહીં,
ચરુને લઈ હાથમાં પ્રગટ્યા અગ્નિ તહીં.

બોલ્યા, દશરથ કાર્ય સૌ કપરું સિદ્ધ થયું.
વસિષ્ઠના અનુગ્રહ થકી જીવન ધન્ય બન્યું.

હવિષ્યાન્નને, પ્રેમથી હવે વહેંચી દો,
યોગ્ય ભાગમાં; ભાવિમાં ઉત્તમ ફળને લો.

અગ્નિદેવ એવું કહી અદૃશ્ય થયા એ,
હર્ષ સમાયો ના ઉરે રાજા દશરથને.

પરમાનંદે મગ્ન એ બન્યા વિચાર કરી,
ભાવવિભોર હૃદય બન્યું, અશ્રુ રહ્યાં સરી.

(આખ્યાન)

રાજાએ રાણી બોલાવી, કૌશલ્યાદિ તરત ત્યાં આવી;
કૌશલ્યાને અડધો ભાગ ધર્યો ખીરનો ધારી રાગ.

બાકીના બે ભાગ કર્યા, પ્રાણવાન તે ઉભય ઠર્યા;
કૈકેયીને અર્ધો એક, બે ભાગે વહેંચીને શેષ,
અનુમતિ પામી અન્યતણી ધર્યાં સુમિત્રાનેય અશેષ.

થયો સર્વ રીતે પરિતોષ પામી પ્રસાદને નિર્દોષ.
 હર્ષિત સર્વે સુખ પામી રહી કશીયે ના ખામી.
 શ્રીહરિ આવ્યા ઉદરમહીં તે દિનથી કૃતકૃત્ય મહી,
 સુખી બની, સંપત્તિતણો સમાજે રહ્યો પાર નહીં.

શોભા શીલ તેજની ખાણ રાણીથી વધુ મંગલ વાણ,
 સુશોભિત બન્યા દિવ્ય મહેલ પામીને હેતતણી હેલ.

(દોહરા)

યોગ લગ્ન ગ્રહ વાર ને તિથિ સમસ્ત અનુકૂળ,
 બન્યાં ચરાચર પુલકિત રામ જન્મ સુખમૂળ.

*

જન્મ

(ચોપાઈ)

તિથિ નવમી ને ચૈત્ર માસ, શુચિ મુહૂર્ત અભિજિત ખાસ,
 શુકલ પક્ષ વળી મધ્યાહન, સમશીતોષ્ણ ને હવામાન.

કાળ પાવન શાંતિપ્રદાતા, અનુકૂળ બનેલા વિદાતા;
 વાયુ શીતળ વાવા લાગ્યો, મંદ સૌરભથી ભર જાગ્યો;
 સંત દેવતા થયા પ્રસન્ન, પાખ્યા આહલાદ સૌ અવસન્ન.

પુષ્પ ઉપવને મધુ ખીલ્યાં, સરિતાએ સુધારસ ઝીલ્યા,
 ગિરિ મણિથી બન્યા મંડિત જેમ પ્રજ્ઞા પામીને પંડિત.

જોઈ અવસર બ્રહ્મા ચાલ્યા, દેવતાઓ વિમાનોમાં મહાલ્યા,
વ્યોમ દેવસમૂહે ભરાયું, ગીત ગંધર્વગણથી ગવાયું.

સુર ગંધર્વ પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી લાગ્યા સજાવવા સૃષ્ટિ,
સ્તુતિ કરવા લાગ્યા સર્વ આવ્યું હોય જેવી રીતે પર્વ.

(દોહરા)

સુરસમૂહ સ્તુતિને કરી પહોંચ્યા દિવ્ય સ્વધામ,
પ્રગટ્યા પ્રભુ વિશ્વંભર અખિલ વિશ્વવિશ્રામ.

(રાગ-ભયે પ્રગટ કૃપાલા)

થયા પ્રગટ કૃપાળુ દીનદયાળુ કૌશલ્યાહિતકારી,
હરખી માતા એ મુનિમનહારી અદભુત રૂપ નિહાળી;

આનંદ આપતા ક્લેશ કાપતા આકર્ષક ધનશ્યામ,
આભૂષણ માળા ધારણ કરતા શોભાસાગર રામ.

બે કર જોડીને માતા બોલી સ્તુતિ કરું કેમ અનંત,
માયા ગુણ જ્ઞાનાતીત અમાની વેદ કહે ભગવંત.

કરુણા સુખ સાગર ગુણના આગર, ગાય સદા શ્રુતિ સંત,
પ્રેમી ભક્તોના મુજ હિત માટે પ્રગટ થયા શ્રીકંથ.

માયાથી નિર્મિત રોમરોમમાં અનંત છે બ્રહ્માંડ ભર્યા,
મુજ ઉદરમાં રહ્યા તોય તમે પ્રભુ કરતાં અહેતુકી કરુણા.

માતાનું એવું જ્ઞાન ઓળખી સ્મિત ભગવાને દિવ્ય કર્યું,
ગતજન્મની કથા સર્વ કહીને માતાનું અજ્ઞાન હર્યું.

માતાની ડોલી મતિ તો બોલી, તમે રૂપ આ ન્યારું,
મુજને પ્રિય એવી શિશુલીલાથી ધરો સુખ મને પ્યારું.

એ સ્તવન સાંભળી રડવા લાગ્યા શિશુ સ્વરૂપ સુરભૂપ;
જે ચરિત ગાય તે પ્રભુપદ પામે, પડે ન માયાફૂપ.

(દોહરા)

વિપ્ર-ધેનુ-સુર-સંત હિત મનુજ શરીર ધર્યું,
સ્વેચ્છાથી પ્રભુએ અને સાર્થક વચન કર્યું.

માયા ગુણ ઈન્દ્રિય ને મનથી પર ભગવાન,
ભક્તોને માટે બન્યા શિશુ શીલ તણી ખાણ.

(આખ્યાન)

શિશુના રડવાની પ્રિય વાણી સુણી ગઈ દોડી સૌ રાણી,
હરખ ભરેલી દોડી દાસી, થયા પ્રસન્ન સકળ પુરવાસી.

દશરથ બ્રહ્માનંદે લીન પુત્રજન્મથી બન્યા અદીન;
મનમાં પ્રેમ પરમ જાગ્યો, જન્મ સફળ સહસા લાગ્યો.
રોમાંચ થયાં તરત તને, બુદ્ધિ ધીરજ કેમ ધરે ?

સુણતાં નામ થતું કલ્યાણ જેનું પ્રગટ્યા તે ભગવાન,
બોલ્યા નૃપતિ પ્રસન્ન બની ઘડી ધન્ય આ પર્વતણી.

ગુરુ વસિષ્ઠ પરમ વિદ્વાન આવ્યા પ્રેમ સહિત નૃપદ્વાર,
રૂપરાશિ બાળક ગુણવાન અનુપમ, કેમ કરાય વખાણ.

(દોહરા)

જાતકર્મસંસ્કાર સૌ કર્યા રાજવીએ,
સુવર્ણ ગૌ મણિ વસ્ત્રને દીધાં બ્રાહ્મણને.

દાન વિવિધ રીતે કર્યા દીનજનોને તેમ,
ઉમંગ એ અવસરતણો વ્યક્ત કરાયે કેમ ?

*

(ચોપાઈ)

ધજા તોરણ તેમ પતાકા ધારી નગરે ધરી નવી આભા;
શણગાર્યું એને જે પ્રકારે એનું વર્ણન કેમ કરાયે ?

થઈ વ્યોમથી પુષ્પની વૃષ્ટિ, બ્રહ્માનંદે ભરાઈ સૃષ્ટિ.
સ્ત્રીઓ મસ્ત ઉમંગે મ્હાલી, જ્યાં ત્યાં ટોળે વળીને ચાલી.

સ્વાભાવિક શૃંગાર સજીને શીશ સ્વર્ણકળશ ધરીને,
થાળ મંગલ સામગ્રીવાળા ભરી રાજદ્વારે આવી બાળા.

લીધાં ઓવારણાં સ્નેહભીનાં કરી આરતી ભાવભરી ત્યાં;
સૂત બંદીજનો ગાયકોએ ગુણ ગાયા રઘુવરના એ.

દાન સર્વસ્વનું દીધું રાજે, એની આગળ ઈન્દ્રયે લાજે;
જ્યાં ત્યાં ચંદન કેસર સોહે, કસ્તુરી જોઈને મન મોહે.

(દોહરા)

વાગ્યાં વાઘો નગરમાં પ્રગટાવી આનંદ,
શોભાસાગર પ્રગટતાં પ્રેમ મધુરતા ચંદ.

(ચોપાઈ)

કૈકેયી ને સુમિત્રા શાણી બડભાગ બની બંને રાણી,
પ્રગટાવીને સુંદર પુત્ર ચાલુ રાખ્યું કુળનું સૂત્ર.

સુખસંપત્તિ સમય સમાજ વર્ણવી શે શકે સર્પરાજ,
કહે શારદા કેવી રીતે તે, કવિ કલ્પના એની કરે શે ?

પુરી સોહે એવી રીતે રાત પ્રભુને મળવા આવી પ્રીતે,
દેખી સૂર્યને સંકોચ સાથે બની સંધ્યા સુંદર જાણે.

ધૂપ અગરનો અંધારું જાણે સંધ્યા કેરું ન્યારું,
હતું અબીલ એની રતાશ, સૌને લાગતું 'તું અતિપ્યારું.

મણિસમૂહ મંદિરકેરા હતા તારલા જાણે અનેરા,
રાજપ્રસાદકેરો કળશ જાણે ચંદ્રમા ચારુ પ્રત્યક્ષ.

થતા વેદધ્વનિ હર્મ્યમાંહી સુણી તલ્લીન બનતા રાહી,
જાણે પંખીનો એ કલરવ કર્યો કુદરતે ઉત્સવ.

જોઈ કૌતુક સૂરજ ભૂલ્યો, મહિનો થયો ક્યારે પૂરો
તેની પડી ખબર ના કેમે, પરિપ્લાવિત બનેલો પ્રેમે.

(દોહરા)

એક માસ સૂરજતણો દિવસ સમાન થયો,
 રથ સાથે સૂરજ રસે રોકાઈ જ રહ્યો.
 પરંતુ એના મર્મને કોઈ સમજ્યું ના,
 પડે રાત ક્યાંથી થયો સૂર્ય અસ્ત ના ત્યાં.

(ચોપાઈ)

જાણી મર્મ શક્યું ના કોઈ, ચાલ્યો સૂરજ સંજોગ જોઈ;
 માણી ઉત્સવ સુરમુનિનાગ ગયા ઘેર બની બડભાગ.
 ગયા શંકર કાકભુશુંડિ ઋષિ સાથે મનુષ્ય રૂપે ત્યાં;
 કહ્યો શંકરે ઉમાને ભેદ, કોઈ ઓળખી અમને શક્યું ના.
 પૂર્ણાનંદે પ્રકુલ્લ ને પ્રેમે ભાન ભૂલી ફર્યા અમે કેમે;
 જાણે દિવ્ય ચરિત્રને એ જ કૃપા રામની જેને હંમેશ.
 ગજ ને રથ હેમતુરંગ હીરા ગાય ને ચીર અનંત,
 અર્ધ્યું સૌનેય ઈચ્છાનુસાર દાન પર્વપ્રસંગે અપાર.

(દોહરા)

આશિષ આપી સૌ રહ્યા પામીને પરિતોષ,
 જીવો સૌ ચિરકાળ સુત તુલસી પ્રભુ નિર્દોષ.
 પ્રસન્નતાપૂર્વક રહ્યા દિવસો વીતી એમ,
 રાતદિવસ ચાલી રહ્યાં સુખદ સ્વપ્નની જેમ.

નામકરણના સમયને સમીપમાં જાણી,
બોલાવ્યા ભૂપે મહામુનિ વસિષ્ઠ જ્ઞાની.

મુનિવરનું પૂજન કરી નૃપે સપ્રેમ કહ્યું,
નામકરણ માટે મને મન છે હવે થયું.

નામ વિચાર્યું હોય તે કહો કૃપાળુ મને;
વસિષ્ઠ બોલ્યા નામ છે અનેક પ્રિય મનને.

સ્વમતિ પ્રમાણે હું કહું જે સુખના ભંડાર,
સાગર પરમાનંદના સૌને સુખ ધરનાર;

એક જ કરણી અર્પતા જગને જીવન જે,
શાંતિપ્રદાયક ધારશે રામ નામને તે.

વિશ્વ ભરણ પોષણ કરે સત્યપરાયણ જે,
ભરત નામથી વિશ્વમાં પ્રખ્યાત થશે તે.

જેના કેવળ સ્મરણથી નાશ શત્રુ પામે,
શત્રુઘ્નતાણા તે ભલે ઓળખાય નામે.

શુભ લક્ષણના ધામ ને જે છે સર્વાધાર,
રઘુવરપ્રિય હો તેમનું લક્ષ્મણ નામ ઉદાર.

*

(આખ્યાન)

કહ્યો વસિષ્ઠે વિમલ વિચાર વેદતત્ત્વ નૃપ આ સુત ચાર,
મુનિધન જનસુખ શિવના પ્રાણ, બન્યા પ્રેમવશ બનતાં બાળ.

શિશુસ્વરૂપમાં સુખ માન્યું, સાકેત ધરા પર જાણ્યું;
ભક્તોના સર્વસ્વ છતાં પ્રગટ્યા સાધારણ બનતાં.

શૈશવથી સ્વામી માની પોતાના હિતકર જાણી,
રામચરણમાં કરતા પ્રીત જોડ્યું સતત લક્ષમણે ચિત્ત.

ભરત તથા શત્રુઘ્ન ઉભય સ્નેહભરેલા શાંત સદૃચ,
સ્વામી સેવક સખા બની રમતા રાખી પ્રીત ઘણી.

શ્યામ ગૌર સુંદર બે જોડી જોતી જનની તૃણને તોડી,
નજર ન લાગે જેથી લેશ, ચિત્તાકર્ષક સુતનો વેશ.

રૂપ શીલ ગુણ કેરા ધામ ચારે સુત અદ્ભુત કૃતકામ,
તોપણ વિશેષ સુખના ધામ શોભાસાગર સૌથી રામ.

હૃદય અનુગ્રહ-ઈન્દ્રપ્રકાશ, કિરણ સમાન મનોહર હાસ,
જનની સમીપ કરતાં વાસ સંબોધે સ્નેહસ્વરે ખાસ.

(દોહરા)

વ્યાપક બ્રહ્મ નિરંજન નિર્ગુણ એક અજોડ,
પ્રેમભક્તિવશ અજ છતાં કે કૌશલ્યાગોદ.

*

(આખ્યાન)

નીલકમળ વારિદ-ગંભીર કોટિ કામમય શ્યામ શરીર,
અરુણ ચરણપંકજ નખજ્યોત કમળે જ્યમ મોતી ખદ્યોત.

વજ્ર ધજા અંકુશની રેખ સોહે ચરણે ચારુ સુરેખ,
નૂપુર શબ્દ સુણી મુનિમન મોહે વિસરી જાયે તન.

ઉદર ત્રિવલ્લી, કટિ પર તેમ કંદોરો પહેર્યો સપ્રેમ,
નાભિપ્રદેશ પ્રશાંત વિશાળ કોઈ વિરલા પામે પાર.

અનેક આભૂષણથી યુક્ત ભુજા વિશાળ અલૌકિક પુષ્ટ;
હૃદય સિંહનો નખ સોહાય, મણિમાળાથી મન મોહાય.
ઉર પર સુંદર વિપ્રચરણ, અશરણના એ એક શરણ.

કંઠ શંખશો ચિબુક પ્રસન્ન, વદન છવાયો દિવ્ય મદન,
અધર લાલ દંતતણી હાર, નાક તિલકની છટા અપાર.

સુંદર શ્રવણ સુચારુ કપોલ, અતિપ્રિય મધુર તોતડા બોલ,
નીલકમળશાં નેત્ર વિશાળ, ભ્રુકુટિ વક કેરા રમે ભાલ.

સ્નિગ્ધ દીપ્ત વાંકડિયા વાળ વ્યવસ્થિત વળી ધારી માળ;
પીત વસન પહેર્યું તન પર, ચાલે ઢીંચણથી કે કર.

રૂપ વર્ણવે કેમ જ વેદ, કહી શકે કેમ કરી શેષ,
તે જ શકે સમજી જાણે સ્વપ્ને જે દેખે ધ્યાને.

(દોહરા)

સુખના સાગર મોહ પર જ્ઞાનગિરાગોતીત,
 શુચિ શિશુચરિત કરી રહ્યા લઈ લક્ષમાં પ્રીત.
 દશરથ કૌશલ્યાતણો જન્માંતરનો પ્રેમ,
 પ્રભુએ એથી વશ થઈ વરસાવેલી રેમ.

(આખ્યાન)

પિતૃ એમ જગના શ્રીરામ સૌને સુખ દેતા સુખધામ,
 અવધપુરીનાં અનુરાગી વાસી બન્યાં સૌ બડભાગી.

રામચરણની રતિ માણી તેની ગતિ ઉત્તમ જાણી,
 રઘુવરથી જે વિમુખ બને તેની દુર્ગતિ ના છાની.

રઘુપતિવિમુખ મનુષ્ય કરે યત્ન કરોડો પણ ન તરે,
 જીવ ચરાચર વશ જેને માયા છે વશ તે પ્રભુને.

ભ્રુકુટિવિલાસ નયાવે તેને; સુખ ને શાંતિ ગમે છે જેને,
 પ્રભુને છોડી કોને તે સ્મરે ભજે સ્વપ્નમહીંચે ?

છળને છોડી ભજન કરે મનક્રમવચને ધ્યાન ધરે,
 ભવસાગરને તે જ તરે પ્રભુ તેના પર કૃપા કરે.

(દોહરા)

દિવસરાત ક્યાં ચાલતાં પડતી ખબર નહીં,
 કૌશલ્યા પ્રેમે મગન સુખમાં રહ્યાં વહી.

રમાડતાં ખોળે લઈ પુત્રપ્રેમવશ માત,
ઝુલાવીને પારણે કૃતાર્થ કરતાં જાત.

*

(આખ્યાન)

એક વાર રઘુવરને સ્નાન કરાવતાં કરતાં શૃંગાર,
પારણાંમહીં પોઢાડી સત્વર સ્વલ્પ સમય કાઢી.

ઈષ્ટદેવ કુળના ભગવાન આરાધવા કરીને સ્નાન,
માતાએ નૈવેદ્ય ધર્યું, ભોજનખંડ પ્રયાણ કર્યું,

પાછા ફરતાં પૂજાસ્થાન પ્રગટ્યા હોયે શ્રીભગવાન,
આરોગતા નિહાળ્યા એમ ભોજન રઘુપતિને સપ્રેમ.

ભયભીત બની માત ગયાં, આશ્ચર્યચકિત ખૂબ થયાં,
પારણામહીં દૃષ્ટિ કરી, સૂતેલા સુત ત્યાંય વળી.

જોયા ભોજન કરતા રામ ફરી વાર મંગલ કૃતકામ;
કાળજામહીં કંપ થયો, ધૈર્યતણો ના બંધ રહ્યો.

બે બાળકને બે સ્થળમાં જોયા તે બુદ્ધિભ્રમ આ ?
કૌશલ્યાએ કર્યો વિચાર, રહસ્યનો ના પામ્યાં પાર.

(દોહરા)

વ્યગ્ર નિહાળી માતને હસી પડ્યા શ્રીરામ,
અદભૂત અખંડ રૂપને વદનમહીં સુખધામ.

જોયું ત્યારે એમના, રોમેરોમ વળી,
કોટિ કોટિ બ્રહ્માંડને નીરખ્યાં રહ્યાં ફરી.

વિરાટ એવા રૂપને વિલોકી તરત માત,
વિસ્મય પામી, ના શકી સમજી કોઈ વાત.

(આખ્યાન)

અનેક રવિશશિ ચતુરાનન, ગિરિવર સરિત સિંધુ મહી કાનન,
કાળ કર્મ ગુણ જ્ઞાન સ્વભાવ જોયું જે ન સુણેલ અગાઉ.
પ્રભુનો એવો પરમ પ્રભાવ.

જોઈ પ્રબળ અતિપ્રબળ માયા રહી એહની કંપી કાયા.
માયાથી જે નાચે નાચ તે જીવોને જોયા સાચ.
ભક્તિનુંય કર્યું દર્શન કરી કૃપાનું જે વર્ણન,
માયાથી મુક્ત કરે જીવ ધરે પ્રભુતણું મધુ સ્પર્શન.

રોમાંચ થયાં એ ભાળી, કુંઠિત બની સકળ વાણી;
લોચન સત્વર બંધ કરી શીશ રહી પ્રભુચરણ ધરી.

અવલોકી જનનીની એ આર્ત અવસ્થા શ્રીહરિએ,
બાલસ્વરૂપ ફરી ધાર્યું બની ગયા તરત જ ચારુ.

માતાથી સ્તુતિ પણ ન થઈ, મનમાં જાગી ભીતિ ગઈ,
જગતપિતાને સુત માન્યા મળ્યા છતાં પણ ન પ્રમાણ્યા;
હરિએ પણ સાંત્વન અર્પ્યું, સંતપ્ત હૃદય સંતર્પ્યું.

(દોહરા)

કૌશલ્યાએ પ્રાર્થના વારંવાર કરી,
હવે મને માયા કદી વ્યાપે નહીં જરી.

*

બાલચરિત રઘુનંદને બહુવિધ પછી કર્યા,
અંતર આનંદે સકળ સેવકતણાં ભર્યા.

અલ્પ સમયમાં બંધુ સૌ મોટા ગયા બની,
સ્વજનોને સુખ આપતાં લીલાથકી ઘણી.

મંડન સંસ્કારો કર્યા સૌને ગુરુવરે,
દક્ષિણા વળી મેળવી બહુવિધ વિપ્રવરે.

પરમ મનોહર બંધુ એ લીલાને કરતા,
લાગ્યા સઘળે વિહરવા સુખ અક્ષય ધરતા.

મન કર્મ અને વચનથી અગોચર કહ્યા જે,
દશરથના આંગણમહીં વિચરે પ્રભુજી તે.

ભોજનસમયે સ્નેહથી રાજા બોલાવે,
ત્યારે સુહૃદસમાજને છોડી ના આવે.

કૌશલ્યાને દેખતાં કયાંયે ચાલ્યા જાય,
ત્યારે માતા પકડવા સત્વર ઉત્સુક થાય.

વેદ નેતિ શબ્દે કહે, પામે શિવ ના અંત,
 પકડી કેમ શકાય એ, સમજી ન શકે સંત.
 એ જ ધૂલિધૂસર તને આવે પ્રેમથકી,
 બેસાડે નૃપ ખોળલે ત્યારે ધન્ય બની.

ભોજન કરતાં ચપલ મન અવસર અલ્પ મળ્યે,
 દહીંભાતવાળા મુખે દોડી હાસ્ય કરે.

*

(આખ્યાન)

બાલચરિત શુચિ સરળ સોહાય, શારદ શેષ શંભુ શ્રુતિ ગાય;
 એમનો નથી જેને રાગ માનો તે સૌને કમભાગ.

કૌમાર્યમાં પ્રવેશ કરી બ્રહ્મસૂત્રને રહ્યા ધરી;
 પછી પહોંચી ગુરુને ઘેર વિદ્યાને પામ્યા સૌ પેર.

ચાર વેદ છે જેના શ્વાસ તે પ્રભુને વિદ્યાની આશ,
 આશ્ચર્ય ખરે એ ભારે, કર્યો એમણે ગુરુકુળવાસ.

વિદ્યાવાન શીલ ગુણવાન નિપુણ બન્યા સર્વે વિદ્વાન;
 નૃપલીલામાં આપ્યું ધ્યાન જાણ્યું એનું પણ વિજ્ઞાન.

ધનુષબાણ હાથે સોહે, દેખી રૂપ જગત મોહે;
 બંધુ સર્વ જ્યાં જ્યાં રમતા મુગ્ધ સર્વને ત્યાં કરતા.

(દોહરા)

કોશલપુરવાસી નર વૃદ્ધ બાલ કે નાર,
પ્રિય પ્રાણથકી લાગતા સૌને રામ દયાળ.
મિત્ર બંધુ સાથે સદા વન મૃગયા રમતા,
પાવન મૃગને મારતાં સ્વૈરપણે ભમતા.

જે મૃગ મરતાં વાગતાં રામચંદ્રનાં બાણ,
સ્વર્ગલોકમાં શીઘ્ર તે કરતાં સર્વ પ્રયાણ.

નગરજનોના સુખતણા સંજોગો કરતા,
વેદપુરાણોને સુખી શિક્ષાને ધરતા.

અન્ય બંધુઓને વળી દેતા એ ઉપદેશ,
ધર્મતણી મર્યાદને ના તજતા લવલેશ.

પ્રભાતસમયે ઊઠતાં માત તાત ગુરુને
પ્રણામ કરતા પ્રેમથી માગી આશિષને.

સેવાનાં કરતા પછી જનહિતકેરાં કામ,
હર્ષ પ્રગટતો નૃપઉરે જોતાં એ અભિરામ.

વ્યાપક અકળ અનીહ અજ નિર્ગુણ શ્રીભગવાન
નામરૂપથી રહિત જે શરણાગતના પ્રાણ

ભક્તો માટે વિવિધ એ લીલાને કરતા,
શાશ્વત દૈવી પ્રેરણા જનમનને ધરતા.

*

૧૫. વિશ્વામિત્રની વાત

(આખ્યાન)

ચરિત રામનું એ મેં ગાયું, હવે કથા આગળની ગાઉં,
ધ્યાન દઈને સુણજો તે, નવીનવી ઘટનાને લાવું.
અભિનવ રસસરિતામાં ન્હાઉં, ભક્તિરસ પીઉં ને પાઉં.

વિશ્વામિત્ર મહામુનિ જ્ઞાની જંગલમાં અતિ મંગલ માની,
વસતા આશ્રમ કરતાં એક પરમાત્મામાં રાખી ટેક.

કરતા યોગ યજ્ઞ જપને સ્વાધ્યાય પ્રખરતમ તપને,
સુબાહુ રાક્ષસ ને મારીય બનાવતા બંને ભયભીત.

નિશાચરો દોડી આવી કરતા ઉપદ્રવ સતાવી,
થતો યજ્ઞનો એથી ભંગ ઉદ્વેગ થતો શોક અનંત.

ગાધિતનયમન ચિંતા વ્યાપી, હરિ વિણ મરે ન રાક્ષસ પાપી;
મુનિએ મનમાં કર્યો વિચાર પ્રગટ્યા હરિ હરવા ભૂમિભાર.

(દોહરા)

અવધપુરીમાં તો જઈ દર્શન દિવ્ય કરું,
ધર્મ યજ્ઞ રક્ષાર્થ હું નૃપને શીઘ્ર મળું.

(આખ્યાન)

જ્ઞાન વિરાગ સકળ ગુણધામ પ્રભુને મળી બનું કૃતકામ,
સકળ મનોરથ જહું બની નિહાળતાં રધુનંદન રામ.

(દોહરા)

કરતાં વિવિધ મનોરથો જતાં ન લાગી વાર,
સ્નાન કરી સરયૂજલે ગયા રાજદરબાર.

(આખ્યાન)

મુનિનું સુણી આગમન રાજ ચાલ્યા લેતાં વિપ્રસમાજ,
સન્માન કર્યું કરી પ્રણામ, લાલ્યા હર્ષ્યમહીં સુખધામ.

ચરણ પખાળી પૂજા કરી પોતાને અતિ ધન્ય ગણી,
ભોજન રસભરપૂર કરાવ્યું, રહ્યા મુદિત મુનિ ધન્ય બની.

સુત ચારેયે કર્યા પ્રણામ શોભાસાગર સુખના ધામ,
ભાન ભૂલ્યા દેખીને રામ મુનિવર નિર્મળ ને નિષ્કામ.

મુખમંડળની શોભા ઓર પૂર્ણચંદ્રને જુએ ચકોર,
સંમોહનવશ એમ થયા જોતાવેંત જ મગ્ન બન્યા.

પ્રસન્ન ને પરિતુષ્ટ બની દશરથ બોલ્યા મુગ્ધ થઈ,
કૃપા કરી ના આવી કદી, ધન્ય દિવસ આ ધન્ય ઘડી.

શુભાગમન સત્કર્મથકી સદા થાય છે સંતતણું,
શુભાગમનનો હેતુ કહો, અર્પું જે પણ તમે ચહો.

અસુરસમૂહ કરે હેરાન, મુનિવર વદ્યા શાંતિથી વાણ,

અંતરમાં રાખીને આશ કામના લઈ આવ્યો ખાસ,
અર્પો રામ અને લક્ષ્મણ અરણ્યમાં કરવા રક્ષણ.

(દોહરા)

નિશિચરનાશ કરાય તો મખ તપ સાધન થાય,
ઋષિમુનિ નિર્ભય સૌ વસે ચિંતા સૌની જાય.

અજ્ઞાન અને મોહને ત્યાગી હર્ષ ધરી,
કામના વિરલ આજ દો મારી પૂર્ણ કરી.

ધર્મ સુયશ સત્કર્મની પ્રાપ્તિ તો કરશો,
જીવન લક્ષ્મણ રામનાં મંગલથી ભરશો.

(આખ્યાન)

અતિ અપ્રિય એ સુણતાં વાત કંપ્યુ અંતર, પડતાં રાત,
ધૃતિ હણાય સૌ દિવસતણી મુખ તેમ ગયું મ્લાન બની.

વાર્ધક્યમહીં પામ્યો પુત્ર સાચવવા કુળકેરું સૂત્ર,
વિચાર્યું તમે તે ન જરી, વદી વચનને શાંતિ હરી.

(રાગ - ભવે પ્રગટ કૃપાલા)

મુનિવર, ધરતી ધેનુ ધનતણો ભંડાર ભલે માગો,
સર્વસ્વ ધરું સહર્ષ આજે દેહપ્રાણ પણ માગો.

વિપળ માત્રમાં અર્પું સઘળું છોડીને અનુરાગો,
જ્ઞાની પરમપ્રાજ્ઞ કહેવાઓ વિવેકજગમાં જાગો.

(આખ્યાન)

પુત્રો સૌ પ્રિય પ્રાણસમાન, રામ પ્રાણકેરા પણ પ્રાણ,
 અર્પી કેમ શકાય કહો કૌમાર્યે સપ્રેમ અહો.
 નિશાયરો ક્યાં ધોર કઠોર ક્યાં ને સુંદર પરમકિશોર,
 પ્રેમરસભરી વાણી સુણી પામ્યા હર્ષ પ્રશાંત મુનિ.
 વશિષ્ઠમુનિએ વચન કહ્યાં રાજા ગતસંદેહ થયા.

બોલાવી સુતને સપ્રેમ ઉપદેશ ધર્યો કરવા ક્ષેમ;
 મુનિવર આ છે મારા પ્રાણ, સદા રાખજો વનમાં ધ્યાન.

પિતા ઉભયના હવે તમે જનક ભલેને થયા અમે.
 પ્રાણથકી પણ ગણજો પ્રિય, સ્વપ્ને ના કરશો અપ્રિય.

(દોહરા)

આશિષ આપીને નૃપે સોંપ્યા સુત ઋષિને.
 જનનીભવન જઈ ઉભય ચાલ્યા પ્રણમીને.

પુરુષસિંહ બે વીર એ મુનિભયને હરનાર
 કૃપાસિંધુ સ્થિરબુદ્ધિના મુનિને સુખ ધરનાર

જગના કારણનાય એ કારણ, મુનિ સાથે
 ચાલ્યા પ્રસન્ન ચિત્તથી ધનુષ લઈ હાથે.

(આખ્યાન)

લાલ નેત્ર ઉર બાહુ વિશાળ, નીલકમળ તન શ્યામ તમાલ,
 કટિ પર પીતાંબર સોહે, ધનુષબાણથી મન મોહે.

શ્યામગૌર સુંદર બે ભ્રાત, વિશ્વામિત્ર વળી સંગાથ,
મુનિને મહાનિધિજ મળી, તીવ્ર તપસ્યા સર્વ ફળી.

તાડકા જતી માર્ગમહીં, ભય એને લવલેશ નહીં,
દોડી આવી સરોષ ત્યાં શબ્દ સાંભળીને ક્ષણમાં.

એક જ બાણે પ્રાણ હર્યો રામે એને મોક્ષ ધર્યો.
જોઈને મુનિ થયા પ્રસન્ન દિવ્ય ભાવમાં બન્યા મગન.

ઋષિએ નાથ પરમ જાણી વિદ્યાનિધિ સરખા માની,
વિદ્યા આપી કૃપા કરી રઘુનંદનને શાંતિ ધરી.

ક્ષુધાતૃષા ન કદી લાગે, નવજીવન નિશદિન જાગે,
એ વિદ્યાથી કરે નિવાસ તનમાં અતુલિત વીર્યપ્રકાશ.

(દોહરા)

આયુધ અર્પીને સકળ આશ્રમમાં લાવ્યા,
ભક્તોના પ્રિય સમજતાં દર્શાવી માયા

કંદમૂળ ફળને ધર્યા ભાવભક્તિ સાથે,
સ્વીકાર્યા સૌ સ્નેહથી ભક્તોના નાથે.

*

(આખ્યાન)

પ્રભાતકાળ થતાં શ્રીરામ બોલ્યા મુનિવર હે નિષ્કામ,
નિર્ભય બનતાં યજ્ઞ કરો, ચિંતા સઘળી હવે હરો.

ઋષિમુનિઓનો યજ્ઞ થયો, રામે રક્ષણભાર ગ્રહ્યો,
મારીય મિત્રમંડળીસંગ યજ્ઞતણો કરવાને ભંગ.

સમાચાર સુણતાં આવ્યો, પરંતુ લેશ ન એ ફાવ્યો;
અસુરશ્રેષ્ઠ મુનિદ્રોહી એ આવ્યો તરત જ દોડીને,
રામે એને લક્ષ્ય કરી બળ દર્શાવ્યું દિવ્ય ફરી.

ફળા વિનાનું માર્યું બાણ સો યોજન સાગરની પાર,
એથી રાક્ષસ દૂર પડ્યો, કાળયોગ પ્રતિફળ નડ્યો.

સુબાહુને પણ પાવક બાણ માર્યું હણવા માટે પ્રાણ.
અસુરસૈન્ય સંહાર કર્યો, વીર લક્ષમણે ગર્વ હર્યો.

નિશાચર બધા મારી એમ કર્યું મુનિ ને દ્વિજનું ક્ષેમ,
નિર્ભયતા સહુનેય ધરી, અશાંતિ સૌની સફળ હરી.

રહ્યા દિવસ ત્યાં કેં શ્રીરામ કરવા દીનજનોનાં કામ;
ઋષિમુનિઓએ કહી કથા પુરાણની વિસ્મરી વ્યથા.

કાળે ક્રીડા એમ કરી, પ્રારબ્ધ રહ્યું શીઘ્ર ફરી.
વિશ્વામિત્રે એક સવાર કહ્યું રામને દીનદયાળ,
ધનુષયજ્ઞ જ્યાં જનક કરે પધારવું ત્યાં ઘટે ખરે.

સમાચાર એ સુણતાં રામ ચાલ્યા મુનિ સાથે કૃતકામ,
લીલાતનુ ધાર્યું તેને લીલા કરવી રહે તમામ.

માર્ગમહીં આશ્રમ જોયો, આતમ અવલોકી મોહ્યો;
ખગ મૃગ જીવજંતુ ના ત્યાં, માનવની તો વાત જ ક્યાં.

શિલા નિહાળી પ્રશ્ન કર્યો, મુનિએ ઉત્તર તરત ધર્યો,
સવિસ્તર બધી કથા કહી, અશ્રુ આંખથી રહ્યાં વહી.

(દોહરા)

ગૌતમનારી શાપવશ પથ્થર તન ધારી,
ચરણકમળરજ ચાહતી સંકટની મારી.

કૃપા કરી રઘુનાથ તો સદગતિને આપો,
હર્ષ અહલ્યાને ધરો કષ્ટ કઠિન કાપો.

*

૧૬. અહલ્યાનો ઉદ્ધાર

(રાગ-ભયે પ્રગટ કૃપાલા)

પદસ્પર્શે પાવન શોકનસાવન તપોમૂર્તિ તરત જ પ્રગટી,
દેખી રઘુનાયક જનસુખદાયક કર જોડી સપ્રેમ રહી;

અતિપ્રેમ થવાથી અધીર બની ને રોમાંચિત તન છેક થયું,
મુખમાંથી શબ્દ શક્યા ના પ્રગટી, મનડું ભાવવિભોર બન્યું.

અતિશય બડભાગી જેવી જાગી ચરણોમાં પ્રણિપાત કર્યા,
એ સાધ્વીનાં નેત્રદ્વયમાંથી આહલાદતણાં અશ્રુ સર્યાં.

ધીરજને ધારી પ્રભુને જાણી રામકૃપાવૃષ્ટિ પામી,
નિર્મળ વાણીથી કરી પ્રશસ્તિ જ્ઞાનગમ્ય જય બહુનામી,

હે જગપાવન પ્રભુ મનભાવન રાવણરિપુ ભક્તનસુખ હે,
રાજીવલોચન ભવભયમોચન પાહિ પાહિ આવી શરણે.

મને શાપ મળ્યો જે સુખદ થયો તે, અનુગ્રહ જાણ્યો એને,
ભવભયમોચન શ્રીહરિને જોયા એથી નિર્મળ નેને;

છે એક પ્રાર્થના, અધિક જ્ઞાન ના, વર માગું બસ એક,
પદપદ્મપ્રેમરસપાન કરે મનમધુપ સદા સવિવેક.

જેથી સુરસરિતા પરમ પવિત્રા પ્રગટી, શિર પર શિવે ધરી,
જે પાવન ચરણકમળને પૂજે બ્રહ્મા ઉર અનુરાગ ભરી,

તે ચારુ ચરણનું દર્શન સ્પર્શન વંદન મુજને મળી ગયું,
સૌભાગ્યશાલિની બની એ થકી દુર્દેન્ય બધું આજ ટળ્યું.

સ્તુતિ એવી કરતાં પ્રભુપદ પડતાં વારંવાર અહલ્યા એ,
ઈપ્સિત વર પામી શાંતિ સદાની ગઈ દિવ્યલોકે હર્ષે.

(દોહરા)

દીનબંધુ પ્રભુ રામ છે કારણરહિત કૃપાલ,
તુલસી શઠ ભજ એમને તજી કપટ જંજાળ.

*

૧૭.જનકપુરમાં

(ચોપાઈ)

ચાલ્યા રામલક્ષ્મણ મુનિસંગ ગયા જ્યાં જગપાવની ગંગા,
કરી દર્શન આનંદ પામ્યા, તાપ તન ને મનના શમ્યા.

ગાધિપુત્રે કથા સંભળાવી ગંગા કેવી રીતે જગે આવી;
રામે ઋષિઓ સાથે કર્યું સ્નાન આપ્યું દાન ધર્યું ને ધ્યાન.

પછી ચાલ્યા મુનિવૃંદ સાથે આવ્યા જનકપુરની વાટે,
દેખી સુંદરતા પુરકેરી વાગી હર્ષતણી જાણે ભેરી.

વાવ ફૂપ નદીસર કેવાં, જળ એમનાં અમૃત જેવાં,
મણિમંડિત સોપાન દીસે, ગુંજે ભ્રમર પુષ્પે અતીશે.

ફૂજે વિવિધ રંગનાં વિહંગ કીડા કરે જાણે કે અનંગ.
ભાતભાતનાં પ્રગટ્યા પદ્મ રાખ્યું એમણે કાંઈ ન છદ્મ.

મંદ શીતળ સૌરભવાળો વાય વાયુ સુખેભર ન્યારો
લઈ લહરીને રમે સંગ એનો રસનો થાયે ના ભંગ.

(દોહરા)

સુમનવાટિકા બાગ વન વિપુલ વિહંગ નિવાસ,
ફૂલે ફાલે પલ્લવિત સોહે ચારે પાસ.

(ચોપાઈ)

પુરસૌન્દર્ય એવું સોહાય મન જોઈ જોઈને મોહાય,
એનું વર્ણન કેમ કરાય, જડ લોચન તોય લોભાય.

જ્યાં ત્યાં ચારુ બજાર અટારી મણિમય ને અદ્ભુત ન્યારી,
હોય બ્રહ્માએ પોતે બનાવી જાણે સુંદરતાથી સજાવી.

હોય જાણે કુબેર ધનિક બેઠા સંપત્તિવાળા વણિક,
શેરી સોહામણી ચૌટાં ચારુ, છાંટ્યું દ્રવ્ય સુવાસિત ન્યારું.

(આખ્યાન)

ધર સુંદર મંગલ કેવાં ચીતર્યાં રતિનાથે એવાં,
અર્પે આહલાદ આકર્ષક મન આત્માને સંતર્પક.

પુરનાં નરનારી પવિત્ર શીલ સુંદરતાજ સચિત્ર;
ધર્મવાન જ્ઞાની ગુણવંત, નવ ઉદાત્તતાનો અંત.

(ચોપાઈ)

અતિ અનુપમ જનકનિવાસ ત્યાંના આહલાદ શ્રેષ્ઠ વિલાસ,
દેખી દેવને વિસ્મય થાય બુદ્ધિ પંડિતનીય ડઘાય.

રમ્ય રાજપ્રાસાદનો કોટ એની શોભાતણી ના ખોટ,
ત્રિભુવનની સુંદરતા જાણે બની કેન્દ્રિત એના પ્રાણે.

(દોહરા)

સુવર્ણમય મણિજડિત છે પડદા હર્મ્યમહીં,
ધવલ ધામ સમતા કરે કોઈ ધામ નહીં.

સીતાનું સુંદર સદન પ્રાસાદ પુનિત તે,
શોભે સર્વથકી અધિક, વર્ણવી શકું શે?

(ચોપાઈ)

રમ્ય પ્રાસાદકેરાં દ્વાર, વજ્ર જેવાં કઠોર કમાડ;
નૃપ ભાટ નટોની ભીડ માગધોની શમે ત્યાં પીડ.

અશ્વશાળા અને ગજશાળા મન મુગ્ધ કરે છે વિશાળા,
અશ્વ હસ્તિ ને રથે ભરેલી રહે સર્વકાળે ઉભરેલી.

શૂર સેનાપતિ ને સચિવ સૌનાં ધામ સુરમ્ય અતીવ,
સોહે રાજપ્રાસાદના જેવાં સાપડે સ્વર્ગમાંય ના એવાં.

ભાળી આંબાવાડી એક ન્યારી, આજ્ઞા કૌશિકની શિવ ધારી,
મુનિવૃંદ સાથે રહ્યા રામ રઘુનાથ કૃપાકેરા ધામ.

(દોહરા)

મહર્ષિ વિશ્વામિત્રના સુણી આગમનને,
પ્રબંધ સ્વાગતનો કર્યો પ્રિય મિથિલાપતિએ.

શતાનંદ ગુરુ સચિવ ને શુચિ શૂર લઈ સંગ,
વળી શ્રેષ્ઠ ભૂદેવને ધારી દિવ્ય ઉમંગ

મિથિલાપતિ મળવા ગયા સાદર મુનિવરને,
મનાવી રહ્યું પુર સકળ મંગલ ઉત્સવને.

(ત્રીપાઈ)

મુનિપદમાં મૂકી શીશ પામ્યા મિથિલાપતિ આશિષ,
કર્યા વિપ્રવૃંદેય પ્રણામ, થયા પુલકિત નૃપના પ્રાણ.

વારંવાર પૂછ્યા સમાચાર, નૃપે ઉત્તર આપ્યા સાભાર;
ફૂલવાડીને પેખીને પ્યારે આવ્યા રામ ને લક્ષ્મણ ત્યારે.

શ્યામ ગૌર શરીર કિશોર સુકુમાર એ ચિત્તના ચોર,
સુખ લોચનને ધરનારા શાંતિ આનંદને ભરનારા.

વિશ્વામિત્રની પાસે વિરાજ્યા, સર્વે સુખી બન્યા વણમાગ્યા,
આંખે અશ્રુબિંદુ ઉભરાયા, તન રોમાંચિત થયાં સારાં.

મનોહર મધુરવી મૂર્તિ પામ્યા જોઈને નૂતન સ્ફુર્તિ,
થયા વિદેહ જનક વિદેહી થતાં ભાવનાકેરી પૂર્તિ.

(દોહરા)

પ્રેમમગન મન જાણતાં વિવેક ઘૈર્ય ધરી,
જનકે ગદગદ સ્વરે કહ્યું પુનઃ પ્રણામ કરી.

(આખ્યાન)

કહો કોણ આ સુંદર બાળ, મુનિકુળતિલક કે નૃપકુળપાળ,
નેતિનેતિ જે નિગમ કહે, મુનિવર જેનો મર્મ લહે,

તે જ તત્ત્વ આ ઉભયતણું સ્વરૂપ ધારી મૂર્ત બન્યું,
પરબ્રહ્મ સ્વયં પ્રગટ થયા ભક્તોકાજ કૃપાળુ બન્યા ?

સહજ વિરાગરૂપ મુજ મન મુગ્ધ બનીને વિસરે તન,
ચકિત ચંદ્રથી બને ચકોર એમ અનુભવે રસને ઓર.

ગુણજ્ઞ ભાવે પ્રશ્ન કરું, જિજ્ઞાસાને સત્ય ધરું,
સત્ય સ્વરૂપ કહો મુજને ઉભય કિશોરોનું પ્રણયે.

જોતાંવેંત જ અતિ અનુરાગ અનુભવી બને મન બડભાગ,
પરમ બ્રહ્મસુખને ત્યાગે મૂર્તિ મધુર જોવા માગે.

વિશ્વામિત્રે કહ્યું સપ્રેમ તમે યથાર્થ જણાવ્યું એમ,
વચન અસત્ય તમારાં ના, તમે મર્મ ના સમજો કાં ?

પ્રિય છે સૌને આ જગમાં, સૌની રમી રહ્યા રગમાં,
રામ સુણીને મંદ હસ્યા પરંતુ શબ્દ કહ્યા ન કશા.

રઘુકુળમણિ દશરથના પુત્ર, મુનિએ બદલ્યું વાર્તાસૂત્ર,
મુનિહિત માટે વન આવ્યા, નૃપતિએ સસ્નેહ વળાવ્યા.

(દોહરા)

રૂપ શીલ બલ ધામ બે બાંધવ લક્ષ્મણ રામ;
રક્ષા યજ્ઞતણી કરી હતી અસુર સંગ્રામ.

પરાક્રમ જગત એમનું પૂર્ણપણે જાણે,
દાનવ દેવો એમના પ્રભાવને માને.

મુનિવર, દર્શન ચરણનું આજ મળ્યું મુજને,
પુણ્યપ્રભાવ અનંત એ પ્રગટ્યો પૂર્ણપણે.

શ્યામ ગૌર બે બંધુવર આકર્ષક કેવા,
હર્ષ અર્પતા હર્ષને સ્વયં દિવ્ય એવાં.

પ્રીતિ પરસ્પર એમની પાવન મનભાવન,
વાણી ન શકે વર્ણવી કરતાં અવગાહન.

સ્નેહ એમનો સહજ છે જીવબ્રહ્મની જેમ,
પ્રસન્ન મન રાજા વદ્યા વળી વચનને એમ.

વારંવાર જુએ રસે જનક રામને એ,
રોમાંચિત કાયા થઈ હર્ષ વધ્યો હૃદયે.

મુનિને બડભાગી ગણી કરી પ્રશસ્તિ તેમ
લાવ્યા સૌને નગરમાં જનક પછી સપ્તેમ.

સર્વ સમય માટે સુખદ પ્રાસાદ હતો એક,
નિવાસ આપ્યો ત્યાં નૃપે સંતોષથકી છેક.

ઋષિ સાથે રઘુવંશમણિ જમી કરી વિશ્રામ
બેઠા મધ્યાહનોત્તર સમયે આત્મારામ.

*

૧૮. નગરદર્શન

(આખ્યાન)

લક્ષ્મણના અંતરમાં ખાસ મિથિલાને જોવા અભિલાષ,
ભય કિન્તુ હતો રામતણો મુનિકેરો સંકોચ ઘણો.
તેથી વાત શક્યા ન કહી, મનની તે મનમાં જ રહી.

અંતર્યામી પણ શ્રીરામ કરનારા શરણાગત કામ,
જાણી એનો ભાવ ગયા, વચનો હસતાં મધુર કહ્યાં.

ઈચ્છે પુર જોવા લક્ષ્મણ, પામે સંકોચ તપોધન,
આપો આદેશ મને જો નગર બતાવી આવું તો.

મુનીશ્વર વદ્યા નીતિ રામ જાણો રક્ષો તમે તમામ;
ધર્મસેતુના પાલક છો સજ્જનના સુખદાતા છો
સદા પ્રેમથી વશ બનતા, અભય આર્તજનને ધરતા.

(દોહરા)

ઉભય ભ્રાત સુખધામશા નગરમહીં વિહરો,
મધુર મુખાકૃતિ દર્શને લોચન સફળ કરો.

નગરજનોને ધન્યતા દર્શનથી અર્પી
પાછા આવો સ્નેહથી સૌને સંતર્પી.

(આખ્યાન)

મુનિના પદમાં કરી પ્રણામ, ચાલ્યા અભય ભ્રાત રસધામ,
લોચનને શુચિ સુખ દેતા, મનને લુબ્ધ કરી લેતા;
બાલવૃંદ સુરતા ખોઈ ચાલ્યાં સુંદરતા જોઈ.

પીતવસ્ત્ર કટિ પર ભાથુ કરમાં ધનુષબાણ ચારુ,
ચંદનલેપન સ્નિગ્ધ શરીર, શ્યામ ગૌર જોડી રણધીર.

સિંહસમી ગ્રીવા અતિપુષ્ટ, બાહુ વિશાળ લોચનો તુષ્ટ,
રક્તકમળશાં રસભરપૂર, મુખ પર શશાંક સરખું નૂર.

વદન વિલોકી શાંતિ મળે, અભિનવ રસની ધાર ઢળે,
છાતી પર ગજમુક્તામાળ વચનો સુમધુર શાંત રસાળ.

શ્રવણે સુવર્ણકેરાં ફૂલ ચિત્ત બને દેખી મશગૂલ,
ચારુ ભુકુટિ દ્રષ્ટિ ન્યારી મંગલ મનહર ને પ્યારી.

તિલક-રેખ કેરું દર્શન જગવે સત્વર આકર્ષણ,
મહોર શોભા પર મારી એવી એ દીસે ન્યારી.

(દોહરા)

ટોપી સુંદર શોભતી શિર પર કુંચિત કેશ,
સર્વાંગ ઉભય સુંદર, કુરૂપતા ના લેશ.

જાણ્યું નગરજને ઉભય આવ્યા રાજકુમાર,
નિહાળવા મિથિલાપુરી સુંદરતા અવતાર.

ગૃહકાર્યોને ત્યાગતાં દોડ્યાં સૌ ત્યારે,
દોડે જન્મદરિદ્ર જ્યમ સુવર્ણનિધિ માટે.

(આખ્યાન)

સુંદર સુમધુર ભાળી ભ્રાત લોચનફળ પાખ્યાં સાક્ષાત,
યુવતી ભવનઝરૂખે આવી રામરૂપ જોતી અનુરાગી.

વદે પરસ્પર વચન સપ્રેમ કોટિ કામની કાંતિ જ જેમ,
પ્રગટ થઈ આ બની યુવાન, મુગ્ધ બને છે જોતાં પ્રાણ.

સુરનર અસુર નાગમુનિ કયાંય સૌન્દર્યની ન આવી છાંય,
સાંભળવામાં આવું રૂપ આવ્યું ક્યાંયે નથી અનૂપ.

વિષ્ણુ ચતુર્ભુજ શિવનો વેશ અમંગલ જણાયે હંમેશ,
બ્રહ્માનાં મુખ ચાર કહ્યાં, અન્ય દેવ કોઈ ન મહા,
સમતા જેની સાથ કરાય, સુંદરતા આ અધિક મનાય.

(દોહરા)

કિશોરવય સૌન્દર્યમય શ્યામ-ગૌર સુખધામ,
વારી રૂપ ઉપર ભલે જાય કોટિ શત કામ.

(આખ્યાન)

એવો માનવ કોણ સખી, રૂપ ન રાખે હૃદય લખી,
રૂપ નિહાળી ના મોહાય આશ્ચર્યચકિત જે ના થાય.

સખી સસ્નેહ અન્ય બોલી, રહસ્યને નાખું ખોલી,
રાજા દશરથના સુત બે સાંભળવામાં આવ્યું એ;

યુગ્મ મરાલ બાલ જેવું જોયું ના ત્રિભુવન એવું.
મુનિ કૌશિકને અભય કર્યા, યુદ્ધે અગણિત અસુર હણ્યા.

શરીર ચિત્તાકર્ષક શ્યામ, લોચન લોલ ધરે આરામ,
સુબાહુ મારીય મદ મોચન રઘુકુળને કરતા રોશન.

ધનુષબાણ કર સુખની ખાણ દર્શકને દે રસની લહાણ,
કૌશલ્યાસુત એ અભિરામ રામ એમનું રસમય નામ.

ગૌર વર્ણના પાછળ જે કિશોર વયના સુંદર છે,
ઉત્તમ વેશ કર્યો ધારણ, ધનુષબાણ રક્ષાકારણ
અનુજ રામના લક્ષ્મણ એ જનની ધન્ય સુમિત્રાને.

(દોહરા)

મુનિનું કાર્ય કરી કરી ઋષિપત્ની ઉદ્ધાર,
ધનુષયજ્ઞ જોવા ઉભય આવ્યા સુકુમાર.

સદગતિ સૌને અર્પતા કરી ક્લેશથી પાર,
સુણતાં હર્ષાન્વિત બની ગુણજ્ઞ સઘળી નાર

*

(ચોપાઈ)

દેખી રામના મુખની કાંતિ પામી સુંદરી કોઈક શાંતિ,
બોલી યોગ્ય વૈદેહી માટે વર મોકલ્યા વિશ્વના નાથે.

મિથિલેશ જો આને નિહાળે પણ પોતાનું તો ના પાળે,
હટપૂર્વક કરે વિવાહ, છોડે અન્ય અંતરની ચાહ.

કહ્યું કોઈએ, આમને જાણ્યા નૃપે ક્યારના પૂર્ણ પ્રમાણ્યા,
મુનિસાથ કર્યું સન્માન આપી સૌથી વધારે ધ્યાન.

કિન્તુ ત્યાગી પ્રતિજ્ઞા હજુ ના, અવિવેકની વૃત્તિ હઠી ના,
તોય પામશે સીતા સુફળ વિધાતાની કૃપાથી આ વર.

દૈવ સંયોગ એવો કરે જો પ્રજા સઘળી કૃતાર્થ બને તો,
પછી રામ કદી અહીં આવે, મને કલ્પના એ બહુ ભાવે.

(દોહરા)

દર્શન દુર્લભ ઉભયનું દેવોનેય ગણાય,
પુણ્ય પૂર્વનાં હોય તો એવો યોગ પમાય.

(ચોપાઈ)

બોલી અન્ય કહ્યું તે ઠીક, લગ્ન સર્વનું સાધશે હિત.
વળી કોઈએ એવું જણાવ્યું, ધનુ શંકરકેરું રૂપાળું,
ક્યાં એ કુલિશથીય કઠોર ક્યાં આ કોમળ શ્યામ કિશોર.

મને દીસે ના શક્યતા કોઈ, ત્યારે સન્નારી બીજી બોલી,
ભલે દેખાવે હોય કિશોર સુણ્યો મેં તો પ્રભાવને ઓર.

જેના ચરણકમળની રજ પામી સત્વર બનતાં અનધ
કરી ઉદ્ધાર શકી અહલ્યા, ધનુ શંભુનું તોડશે તે ના ?

જે બ્રહ્માએ છે સરજી સીતા અતિસુંદર શાંત પુનિતા,
તેણે સરજી રાખ્યો વર શ્યામ, કહ્યું સૌએ જય શ્રીરામ.

(દોહરા)

સુલોચના હર્ષિત બની નારી વિધુવદના,
સુમનોને વરસી રહી સ્નેહે સ્વાગતનાં.

ઉભય બંધુ જ્યાં જ્યાં જતાં, ત્યાં ત્યાં પરમાનંદ,
પ્રસરતો બધે સર્વને મળતી શાંતિ અનંત.

*

(આખ્યાન)

પૂર્વદિશામાં ઉભય ગયા, ધનુષ્યયજ્ઞનું સ્થાન મહા,
નિર્મિત આકર્ષક જોયું, સ્થાપત્યથકી મન મોહ્યું.

ઢાળી ત્યાં શુભ છત સુવિશાળ વેદિકા વળી શ્રેષ્ઠ રસાળ.
અવલોકી એ સર્વ રહ્યા, પ્રશસ્તિકેરાં વચન કહ્યાં.

ચોદિશ કંચનમંચ વિશાળ વિરાજવાના જ્યાં મહિપાલ,
તેની પાછળ ચારે કોર મંચસમૂહ સોહતા ઓર.

નગરજનોને માટે ખાસ આસન રાખ્યાં ત્યાં ચોપાસ;
વિશાળ ઉજ્જવળ ઉત્તમ ધામ વિવિધ રંગના શોભાઠામ
સ્વતંત્ર સ્ત્રીઓકાજ કર્યાં સ્વર્ગથકી વધુ સુખદ તમામ.

(દોહરા)

મિથિલાનાં શિશુએ સરસ સ્થાન બતાવ્યું એ,
પાખ્યાં હર્ષ નિહાળતાં બંને બાંધવને.

સ્નેહ સમજતાં સર્વનો, રામે કર્યાં વખાણ,
યજ્ઞસ્થાનનાં, સર્વનું કરવાને કલ્યાણ.

રામે લક્ષ્મણને કરી પ્રશસ્તિ સ્થાનતણી,
લક્ષ્મણનું અંતર રહ્યું ભાવવિભોર બની.

નિમિષમાત્રમાં જેમનો પામીને આદેશ,
 માયા ત્રિભુવનને રચે પરિશ્રમ વિના લેશ
 માયાપતિ શ્રીરામ તે ચક્રિત બની જોતા,
 ધનુષયજ્ઞના સ્થાનને દેહભાન ખોતાં.

ભક્તોના હિતકાજ તે લીલા એમ કરે,
 દીનબંધુ દીનોતણી અશાંતિ ભીતિ હરે.

અદભુત રચના દેખતાં મુનિ પાસે આવ્યા,
 વિલંબ ખૂબ થઈ જતાં ભય થોડો પામ્યા.

જેમના ભયે સર્વદા ભય ભયને પણ થાય,
 સ્મરણ કર્યાનું જેમનું ભય ભક્તોતણો જાય

તે પ્રભુ દર્શાવી રહ્યા ભયથી ભજનપ્રભાવ;
 મૃદુ મધુ શબ્દે એમણે શિશુને કર્યા વિદાય.

વિનય પ્રેમ ભય ધારતાં સંકોચ સહિત બે,
 પ્રણમ્યા મુનિને સાદર છેવટ બાંધવ એ.

(ચોપાઈ)

મુનિઆજ્ઞા થતાં સંધ્યાસમયે કર્યું સંધ્યાવંદન ઉભયે.
 કથા ઈતિહાસ તેમ કહેતાં વીતી રાત ઘણી રસ લેતાં.

જ્યારે શયન મુનિવરે કીધું સેવાકાર્યને આરંભી દીધું,
પ્રેમે પાયને દાબવા લાગ્યા બની ભક્ત ગયા વણમાગ્યા.

તપયોગ કરે વૈરાગી જેના ચરણતણા અનુરાગી
તે જ મુનિના ચરણને સેવે ગણી જીવનને બડભાગી.

ધર્મમર્યાદાને જે સ્થાપે ધર્મમર્યાદ તે ન ઉથાપે.
વિશ્વામિત્રે કહ્યું વારંવાર ત્યારે પ્રસન્નતાથી અપાર,
કર્યું શ્રીરઘુનાથે શયન, બન્યું છેક સમાહિત મન.

લક્ષ્મણે પગ દાબ્યા ત્યારે રઘુનાથના ભાવથી ભારે,
આપ્યો આદેશ સૂવા માટે ત્યારે સૂતા જઈને નિરાંતે.

(દોહરા)

ઉરમાં ધારી ચરણને સૂતા લક્ષ્મણ એ;
જાગ્યા બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં યોગી જેમ જ ને.

જગન્નાથ શ્રીરામ પણ મુનિ પહેલાં જાગ્યા,
સર્વભાવથી સાદર પ્રથમ પગે લાગ્યા.

સ્નાનાદિ કરી મુનિપદે પ્રેમે કરી પ્રણામ,
ચાલ્યા પૂજાપુષ્પને માટે લક્ષ્મણ રામ.

જોયો વિશાળ એમણે નૃપનો સુંદર બાગ,
વસંતઋતુ ત્યાં વિહરતી કરી અમર અનુરાગ.

નવપલ્લવ ફળફૂલથી શોભિત સુરદ્રુમશાં,
મનમોહન વૃક્ષો વિવિધ લતામંડપો ત્યાં

જોયાં પોપટ ચાતક કોયલ વળી ચકોર,
સુમધુર સ્વરથી નર્તતા વિહરતા વળી મોર.

મધ્યભાગમાં શોભતું સરોવર સુખદ એક,
મણિનાં મધુ સોપાન ત્યાં નિર્મલ નીરે છેક.

સરસિજ બહુરંગી સરસ, કુજે વારિવિહંગ,
ગૂંજે ભ્રમર પ્રસન્નતા પ્રગટાવી નવરંગ.

પ્રસન્ન નીરખીને બન્યા પરમ રમ્ય એ બાગ,
રામના હૃદયમાં થયો અકલ્પ્ય અદ્ભુત રાગ.

(આખ્યાન)

કરી પ્રસન્ન સકળ માળીગણ, લેવા લાગ્યા ફૂલ મુદિતમન,
સીતા તે સમયે ત્યાં આવી સ્વર્ણપાત્ર પૂજાનું લાવી.

સંગ સખી સૌ સુંદર શાંત ગાતી સુમધુર સ્વરથી ગાન;
સરોવરમાંહી સ્નાન કર્યું તનમનઅંતર એથી ઠર્યું.

સરવરની છેક હતું પાસ પાર્વતીતણું મંદિર ખાસ,
વર્ણન એનું કેમ કરાય, જોતાંવેંત જ ચિત્ત ધરાય.

પ્રસન્ન મનથી મંદિરમાં પૂજા કરી પ્રણયથી ત્યાં
નિજ અનુરૂપ સુભગ ગુણવાન પતિની કરી કામના પ્રાણ.

સખી એક સૌને ત્યાગી બનતાં જાણે બડભાગી,
પુષ્પવાટિકા તરફ ગઈ જોતાંવેંત જ મુગ્ધ થઈ.

જોયાં લક્ષ્મણ તેમજ રામ એક ગૌર ને બીજા શ્યામ,
સીતા પાસે સત્વર આવી સુખમય સમાચાર લાવી.

(દોહરા)

રોમાંચ તને નેત્રમાં જોયું સૌએ નીર;
કારણ એના હર્ષનું સમજાયું ન લગીર.

પૂછ્યું કારણ એહની દશા અકળ જોઈ,
ત્યારે એણે ભાવથી કહ્યું અશ્રુ લોઈ.

(આખ્યાન)

જોવા આવ્યા બાગ કુમાર, કિશોર વય સૌન્દર્ય અપાર,
કેમ કરીને કરું વખાણ, લોચનને ના વદવા વાણ.

તેથી તે શકતાં ન કહી; વાણી લોચન વિના રહી
તેથી તેણે ના નીરખ્યા, કેમ શકે તે પૂર્ણ કહી ?

હરખી સખી સુણીને વાણી, સીતાની જિજ્ઞાસા જાણી
કોઈ વદી એ રાજકુમાર મુનિની સાથે આવ્યા કાલ.

રૂપમોહિની નાખી એવી પ્રજા બની છે પાગલ જેવી,
એમની જ સૌ કથા કરે સ્વરૂપકેરું ધ્યાન ધરે.

દર્શન કરવા યોગ્ય કુમાર, પામે કો મહિમાનો પાર;
સીતાને એ વચન ગમ્યાં, લોચન આતુર છેક બન્યાં.
પ્રીત પૂર્વની કોણ કળે, અજ્ઞાત છતાં માર્ગ કરે.

(દોહરા)

વચનો નારદનાં સ્મરી ઊપજી પ્રીત પુનિત,
ચકિત ચતુર્દિશ દેખતી મૃગલી જેમ સભીત.

સીતા ચાલી અનુસરણ સખીતણું કરતાં;
લોલ લોચનો બાગમાં બધે રહ્યાં ફરતાં.

*

૧૯. સીતાનું દર્શન

(આખ્યાન)

કડાં ધૂધરી નૂપુરસ્વર સુણી વદ્યા રસભર રઘુવર,
લક્ષ્મણ મુજને લાગે એમ વિશ્વવિજયનો મનથી જેમ,
કંદર્પે સંકલ્પ કર્યો પ્રભાવ એનો પરમ ફર્યો.

એમ કહી રામે જોયું મુખમંડળ મધુરું જોયું,
સીતાનું મુખમંડળ ઓર ચંદ્ર લોચનો બન્યાં ચકોર.

લોચન લોલ સુસ્થિર થયાં, સમાધિસુખમાં સરી રહ્યાં,
પલકાર બધા બંધ પડ્યા, અંતરને સંસ્કાર અડ્યા.

શોભાથી સુખ પામ્યા રામ બની રહ્યું અંતર કૃતકામ.
પ્રશંસા કરી પ્રીત રહી, વચન ન આવ્યું વદનમહીં.

બ્રહ્માએ સૌન્દર્યતણી હોય નિપુણતા પ્રગટ કરી
મૂર્તિમંત સીતા એવી અનુપમ રસેશ્વરી જેવી.

સુંદર વધુ સૌન્દર્ય કરે, રસને પણ રસ અધિક ધરે,
સુંદરતાના સદનમહીં દીપકશિખા જ હોય જલી,
દીઠું અદભુત એવું રૂપ સીતાનું સુખસભર સ્વરૂપ.

ઉપમા કેમ કરી આપું, કયા અલંકારે માપું,
ઉપમા કવિજનતણી અપૂર્ણ વર્ણન કરી શકે ના પૂર્ણ.

(દોહરા)

સીતાના સૌન્દર્યનું વર્ણન ઉરે કરી,
રામે પોતાની દશા રસમય ધ્યાન ધરી.

પવિત્ર મનથી અનુજને ઉદ્દેશી વચનો
વખતને વિચારી કહ્યાં હરતાં ભ્રમ મનનો.

સીતા આ છે જનકની ધનુષયજ્ઞ કારણ,
ગૌરીપૂજન કાજ છે આવી મનભાવન.

પુષ્પવાટિકામાં ફરી કરતી દિવ્ય પ્રકાશ,
રેલે રસને હૃદયમાં રેલી બધે સુહાસ.

અલૌકિક નિહાળી ખરે સુંદરતા એની,
સહજ પુનિત મુજ પ્રાણમાં ક્ષોભ થયો ગેબી.

કારણ એનું સત્ય તો વિઘાતા જ સમજે,
સુખકારક શુંભ અંગ પણ મારું આ ફરકે.

રઘુવંશીનો સહજ છે પ્રસિદ્ધ શુદ્ધ સ્વભાવ,
મનમાં એના હોય છે પાપવિચાર અભાવ.

કદી કુમાર્ગો ના કરે પ્રયાણ મન એનું,
આસક્ત કુકર્મે બને જીવન તો શેનું ?

મારા મનનો છે મને પૂર્ણ ખરે વિશ્વાસ,
સ્વપ્ને પણ પરનારની કરી ન એણે આશ.

શત્રુ જેમની પીઠને રણમાં જુએ નહીં,
પરસ્ત્રી આકર્ષી શકે જેને નહીં કહીં;

નિરાશ યાચકને કદી જે ન કરી શકતા,
એવા નરપુંગવ મળે અધિક નહીં જગમાં.

વાત રામ કરતા છતાં મોહાયેલું મન,
સીતાનું ન તજી શક્યું ક્ષણને માટે તન.

મુખસરોજ મકરંદનું કરે મધુપ સમ પાન,
પુલકિત બનતો એ થકી પવિત્ર પ્રેમળ પ્રાણ.

*

(આખ્યાન)

ચતુર્દિશ જુએ ચકિત થઈ ચિંતન સીતા એ જ કરી
શોધે લોચન ઉભય કિશોર ચાલ્યા ક્યાં ચિત્તણા ચોર.
પેખે જ્યાં મૃગશાવક નેન દેખે શ્વેતકમળ સપ્રેમ.

લતા ઓથમાં ઉભય કુમાર જોયા ત્યાં સુંદર સુકુમાર;
લલચાયાં લોચન કૃતકામ જોઈ રૂપ અકળ અભિરામ.

દિવ્ય ખજાનો ગયો મળી ઓળખ એની તરત થઈ,
અનુભવી રહ્યું અંતર એમ, હરખાયાં નયનો મધુ તેમ.

મુગ્ધ થઈ સ્તબ્ધ બની આંખ, ફૂટી પંખીને હો પાંખ,
નીરખી એવો થયો ઉમંગ, ચાલ્યું ચિત્ત રામની સંગ.

તજ્યા પાંપણોએ પલકાર, મળ્યો એમને રસનો સાર;
ભાવે તનમન બન્યાં વિભોર, જુએ શરદનો ચંદ્ર ચકોર
સીતા એમ નિહાળી રહી રઘુનંદનને ભાવભરી.

હૃદયે ધારી રામ રસાળ બંધ કર્યાં પાપણનાં દ્વાર;
સીતાએ ના કશું કહ્યું, જીવનનું સુખ શ્રેષ્ઠ લહ્યું.

જાણી એને ભાવવિભોર સંકોચ થયો સત્વર ઓર
સખી છતાં ના કશું વદી જોતા રસની મૂર્તિ ઘડી.

(દોહરા)

ત્યાં જ લતામંડપ થકી પ્રગટ્યા બંને ભ્રાત,
પ્રગટે નિર્મળ ચંદ્ર બે જેવા એકીસાથ.

વાદળસમૂહને કરી દૂર એમ લાગ્યા,
પ્રકૃતિ પ્રાણે અવનવાં કામણ મધુ જાગ્યા.

*

(ચોપાઈ)

શોભાધામ હતા બંને વીર, કાંતિ કમળશી પીત ને નીલ.
મોરપંખ શિરે ચારુ સોહે, વચ્ચે કુસુમકળી મન મોહે.

ભાલે તિલક ને પ્રસ્વેદબિંદુ, કર્ણે ભૂષણ શોભાસિંધુ.
વક્ર ભ્રમર ને વાંકા કેશ, લાલ નૂતન કમળશાં નેત્ર.

ચારુ નાસિકા ચિબુક કપોલ, હરે હાસ હૈયાને લોલ;
શોભા મુખની કહી ના જાય, જોઈ કામ અનેક લજાય.

હૈયે સોહે મણિની માળ, ગ્રીવા શંખ સમાન રસાળ;
ભુજા સંમોહન શક્તિશાળી, વામ કરમાં ફૂલો માળ ન્યારી.

(દોહરા)

કટિ તનુ સિંહસમી વળી પીતાંબરધારી,
શ્રીગુણના ભંડારશા મધુ મંગલકારી

રઘુકુળભૂષણ રામને જોતાંવેત સખી,
પોતાને ભૂલી ગઈ બનતાં મુગ્ધ ઘડી.

(ચોપાઈ)

સખી ચતુર ધીરજ ધરીને લાગી સીતાને કહેવા ફરીને,
ધરો પાર્વતીનું પછી ધ્યાન; શીલ સૌંદર્યકેરા પ્રાણ

કોટિ કામને કરતા અસાર જરી જુઓ એ રાજકુમાર.
આંખ ખોલી સીતાએ ત્યારે, પેખ્યા રાજકુમારોને પ્યારે
નખશીશ જોઈ રામશોભા, કિન્તુ સ્મરતાં પિતાની પ્રતિજ્ઞા,
મન પામ્યું એનું અતિ ક્ષોભ, થયો કેમે નહીં સંતોષ.

સ્નેહવશ સીતાને જોઈ સખી બોલી મોહિની ખોઈ,
જવું યોગ્ય છે આપણે આજે, કાલે આવીશું આ મધુબાગે.

ગૂઢ શબ્દો સુણીને સીતા પામી સંકોચ સહજપુનિતા.
ધરી ધીરજ છેવટે ચાલી મૂર્તિ રામની હૃદય ધારી.

(દોહરા)

વિલંબ ખૂબ થયો છતાં મન ના હજુ માન્યું,
ભાગ્ય અધિક અનુકુળ ના પોતાનું જાણ્યું.

વિહગ વૃક્ષ મૃગ બાગનાં જોવાને બહાને,
જોતી પાછળ જાનકી પ્રેમ ભરી પ્રાણે.

રૂપ રામનું નીરખતાં વધતો પ્રતિપળ પ્રેમ,
સંસ્કારો આત્માતણા કામ કરે ના કેમ ?

(ચોપાઈ)

શિવધનુને ભારે જાણી કલ્પના કરીને મનમાની
રઘુનંદન હૃદયે ધારી ચાલી સીતા પ્રાણને વાળી.

સુખ સ્નેહ શોભા ગુણખાણ થઈ રામને જ્યારે જાણ,
ચાલી બાગથી કે સુકુમારી અનુભૂતિ કરાવી ન્યારી.

સ્નેહશાહી બનાવી ત્યારે મૃદુ પ્રાણના ચારુ ચિતારે,
ધારી ભાવથી એને ભાલે કરી ચિત્રિત ચિત્તદીવાલે.

સીતા માત ભવાની મંદિરે આવી ભાવથી પગલે ધીરે,
વંદી ચરણકમળમાં માનાં કર્યા ભાવને વ્યક્ત મજાના.

(રાગ - જય દેવી જય દેવી)

જય જય ગિરિવરરાજકિશોરી, જય મહેશમુખચંદ્રચક્રોરી,
જય ગણપતિ-કાર્તિકની માત જગજનની વિદ્યુત ધૃતિ માત્ર.

આદિ મધ્ય તવ ના અવસાન, પ્રભાવથી સૌ વેદ અજાણ;
ભવભવ સ્થિતિ કરતી સંહાર વિશ્વમોહન સ્વૈરવિહાર.

(દોહરા)

સતી સ્ત્રીઓમાં માત તુજ થતી પ્રથમ ગણના,
સહસ્ર શેષ સરસ્વતી સમજે ના મહિમા.

અનંત મહિમાને શકે વર્ણવી નહીં તે,
માનવ યત્ન કરે છતાં વર્ણવી શકે શે ?

(આખ્યાન)

સેવ્યાથી સ્નેહે તુજને શ્રદ્ધાથી ભરપૂર મને,
સુલભ થાય છે ચારે ફળ, બની જાય જીવન ઉજ્જવળ.

ભજીને તારાં ચરણકમળ માનવ દેવ તથા મુનિવર,
સુખી શાંત ને ધન્ય બને પુરારિપ્રિય વરદાયિની હે!

જાણે માત મનોરથ મારા, વસે સર્વ ઉરનગરે ન્યારા;
પ્રગટ કર્યાં ના એથી મેં, વદી જાનકી વંદીને.

વિનય પ્રેમવશ માત થઈ, કંઠે સરકી માળ રહી,
મંદ મધુર એ મૂર્તિ હસી આશિષને અર્પવા કશી.

માન્યો એને મહાપ્રસાદ કૃપાતણો મંગલ વરસાદ;
વચનને સુણી માતતણાં શમી ગયો સઘળો અવસાદ.

સીતા અર્પું આશીર્વાદ, મિથ્યા થશે ન મારી વાત,
મનોકામના પૂર્ણ થશે, નારદવચન સત્ય બનશે,
મન લાગ્યું જેમાં પ્રતિપળ મળશે શ્રેષ્ઠ તને તે વર.

(દોહરા)

મન જેમાં લાગી ગયું જેમાં સ્નેહ કરી,
સ્વભાવસુંદર શ્યામ વર રહેશે તને મળી.

કૃપાસિંધુ સર્વજ્ઞ તે સ્નેહ શીલ જાણે,
સ્વલ્પ સમર્પણ સ્નેહનું અધિક કરી માને.

સખી સાથ સીતા પરમ પામી આશીર્વાદ,
હરખી મંગલ વરસતાં અનુગ્રહનો વરસાદ.

પૂજી ગૌરીને પછી પ્રેમે વારંવાર,
સીતા પ્રસન્ન ચિત્તથી ચાલી તરત બહાર.
સમજી સર્વપ્રકાર એ ગૌરીને અનુકૂળ,
પ્રગટયું સીતાના ઉરે ઉલ્લાસ તણું પૂર.

વામ અંગ ફરકી રહ્યું મંજુલ મંગલમૂળ,
ચિત્ત થયું સાર્થક થઈ ચાહમહીં ચકચૂર.

*

(ચોપાઈ)

કરતા સીતાશોભા વખાણ ગુરુપાસ ગયા પ્રેમપ્રાણ;
રામે કૌશિકને બધું કહ્યું, સ્રોત સ્વાભાવિક રીતે વહ્યું.

હતો એમનો સરળ સ્વભાવ, વિશ્વામિત્રનો ગાઢ પ્રભાવ,
છળ સ્પર્શી શકતું ના કેમે, હતો અવિશ્વાસનો અભાવ.

પુષ્પો પામી કરીને પૂજા, હતા દેવ કોઈ ના દૂજા,
શુભાશીર્વાદ અર્પ્યા સ્નેહે જાણે કરુણા કરી હો મેહે.

મનોરથ સફળ સૌ થાવ, ગીત જીવનનું સુખે ગાવ;
રામ-લક્ષ્મણ આનંદ પામ્યા પામી શ્રેષ્ઠ એવો શિરપાવ.

કરી ભોજન મુનિવર જ્ઞાની લાગ્યા કહેવા કથાને પુરાણી;
થતાં શાંત ત્યાં સંધ્યાકાળ છૂટા પડ્યા બે રાજકુમાર.

પૂર્વે પ્રગટ્યો ચારુ ચંદ્ર એવો પ્રગટ્યો સીતામુખચંદ્ર,
રામ પેખી એને સુખ પામ્યા, શેષ સંકલ્પ સત્વર શામ્યા.
કર્યો મનમાં એમ વિચાર ચંદ્ર ચારુતાનો અવતાર,
તોય સીતાના મુખના જેવો એને કેમ કરીને કહેવો !

(દોહરા)

જન્મ સિંધુમાં બંધુ વિષ મંદ દિને સકલંક,
સીતામુખ સમતા કરે ચંદ્ર કેમ આ રંક?

(ચોપાઈ)

વધે ઘટે વિરહીને બાળે, દુઃખ અંતરને દે અકાળે,
રાહુ એને ગ્રસે ગ્રસે એમ પ્રેમી પ્રાણને અજ્ઞાની જેમ.

ચક્રવાકને શોક કરાવે, કમળોને દ્રોહથી ડરાવે,
ઘણા અવગુણ એનામાં એમ, જેમ સુગંધ વિનાનું હેમ,
પરિપૂર્ણ કહેવાય કેમ?

વૈદેહીના વદનની ઉપમા આપું ચંદ્ર તને કવિતામાં,
અનુચિત કર્યાનો તો દોષ દીસે મુજને, કરીશ ન રોષ.

સીતાવદનની વર્ણવી કાંતિ આવી ગુરુ પાસે પામ્યા શાંતિ;
મુનિચરણે કરીને પ્રણામ આજ્ઞા પામી કર્યો વિશ્રામ.

જાગી ગયા પ્રગટતાં પ્રભાત, કહ્યું પ્રેમથી લક્ષ્મણ ભ્રાત,
ઊગ્યો પ્રાચીમાં પેલો અરુણ દેતો પદ્મને લોકને સુખ.

ચક્રવાકને જીવન દેતો, વ્યથા વિયોગની હરી લેતો;
ત્યારે લક્ષ્મણે કોમળ વાણ કહી સાંભળો આપીને ધ્યાન.

(દોહરા)

અરુણોદયથી કુમુદ સૌ પામ્યાં આ સંકોચ,
તારાગણના તેજનો ખૂટ્યો સઘળો કોશ.

એમ આગમનથી થયા રાજા સૌ ભયભીત,
તમારા ઉદયથી બન્યા નિર્બળ ને ચિંતીત.

(ચોપાઈ)

નૃપનક્ષત્ર દે અજવાળું પણ ધનુનું ના ટાળે અંધારું;
રાત વીતતાં ચક્રવાક પદ્મ મધુકર પામે ઉલ્લાસ

ભક્ત પ્રેમી તમારા તેમ ધનુ તૂટતાં પામશે ક્ષેમ,
સુખસાગરે સ્નાન કરીને થશે ધન્ય છેવટે સપ્રેમ

સૂર્ય ઊગ્યો ટળ્યો અંધકાર, શ્રમ વિના પ્રગટ્યો પ્રકાશ,
ઉડુગણો અદૃશ્ય થયા છે, નભ નવું નવીન હવા છે.

સૂર્યે પ્રગટ બનીને તમારા દર્શાવ્યો છે પ્રતાપને ન્યારા;
મહિમા અન્ય રાજાને બતાવ્યો, વીરતાનો વિવાદ શમાવ્યો.

ધનુ તોડવાની પ્રક્રિયા તો માત્ર અભિનય છે મહિમાનો,
જેથી જગત તમોને જાણે સર્વશ્રેષ્ઠ બલિષ્ઠ પ્રમાણે.

સુણી લક્ષ્મણનાં વચનો એ કર્યું મંગલ મધુ સ્મિત રામે,
કરી સ્નાન ગુરુ પાસે આવ્યા, લાગ્યા આજ્ઞા પ્રમાણે કામે.
જનકે શતાનંદને ત્યારે મોકલ્યા મુનિ પાસે પ્યારે,
સુણી સંદેશ પામ્યા આનંદ વિશ્વામિત્ર તપસ્વીવંદ્ય.

(દોહરા)

શતાનંદના ચરણમાં રામે કર્યા પ્રણામ,
મુનિએ ત્યારે જનકનાં વચનો કહ્યાં તમામ.

*

૨૦. સીતાના સ્વયંવરમાં

(દોહરા)

વિશ્વામિત્રે જનકના આમંત્રણ અનુસાર,
ધનુષયજ્ઞ જોવા કર્યા રઘુવરને તૈયાર.

કહ્યું લક્ષ્મણે આપનો અનુગ્રહ જેના પર,
તેને યશ શકશે મળી ભલે હો સ્વયંવર.

મુનિઓ પામી હર્ષ સૌ આપી આશીર્વાદ,
રામસાથ ચાલ્યા પછી જોવા કૃપાપ્રસાદ.

રંગભૂમિ પર રામ ને લક્ષ્મણને લાવ્યા,
મળતાં એવી માહિતી નગરજનો આવ્યા.

ગૌણ ગણી ગૃહકાર્યને જોવા લક્ષ્મણ રામ,
આબાલવૃદ્ધ ઊમટયાં નેહથકી નિષ્કામ.

દેખી ભારે ભીડને શુચિ સેવક જનકે,
કહ્યા પ્રમાણે આપવા લાગ્યા આસનને.

મૃદુ વિનીત વચનો વિવિધ પરિચારકે વદી,
સમુચિત સ્થાને સર્વનો કર્યો પ્રબંધ પછી.

(આખ્યાન)

આવ્યા બંને રાજકુમાર રૂપ તેમ ગુણના ભંડાર,
મનોહર હતાં ખૂબ શરીર, સુદર્શન હતા બંને વીર.

તારામંડળ વચ્ચે બે પૂર્ણ ચંદ્ર પ્રગટેલ નભે,
સોહી સુંદર એમ રહ્યા નૃપતિમંડળની મધ્યે.
જેની રહી ભાવના જેમ પ્રભુમૂર્તિ દેખાઈ તેમ.

જોયું નૃપે મહારણધીર વીરરસે કે ધર્યું શરીર,
ડર્યા કુટિલ નૃપ દેખી રામ, મૂર્તિ ભયાનક લાગી શ્યામ.

અસુરો છળથી વેશ ધરી નૃપતિતણો જે રહ્યા ભળી,
પ્રગટ તેમને કાળસમા દેખાયા રઘુવીર મહા.

નગરજનોએ માનવજાત અલંકારશા બંને ભ્રાત,
વરસાવી સુખશાંતિ રહ્યા જોયા ભવ્ય સ્વયંવરમાં.

(દોહરા)

નારી હર્ષાન્વિત બની નિજ મતિ રુચિ અનુસાર,
જોવા લાગી મૂર્તિમાં પ્રગટેલો શૃંગાર.

અનુપમ સોહી હો રહ્યો એવો કરી વિચાર;
દૃષ્ટિથી પામી નહીં માધુર્યતણો પાર.

(આખ્યાન)

વિદ્વાનોએ વિરાટરૂપ પ્રભુને પેખ્યા દિવ્યસ્વરૂપ,
બહુ મુખ કર પગ લોચન શીશ વર્ણવેલ વેદમહીં ઈશ.
જનકતણા પરિવારે તેમ પ્રિય કોઈક સ્વજનની જેમ.

જનકસહિત જોતી રાણી નિજ શિશુની જેમ જ શાણી.
પ્રીતિ વખાણી જાય નહીં, રાગે હૃદય રહેલું વહી.
રીતિ કથાય ન પ્રીતિતણી પ્રાણમહીં જે હોય વણી.

પરમ તત્ત્વમય સહજ પ્રકાશ શાંત શુદ્ધ સમ દિવ્ય અગાધ,
યોગીજને નિહાળ્યા એમ મૂલાધાર જગતના જેમ.

હરિભક્તોએ ઈષ્ટ સ્વરૂપ જોયું સુખદ પ્રશાંત અનૂપ,
સીતાનો સુખસ્નેહભર્યો ભાવ જાય કેમ ન કહ્યો.

અનુભવે છતાં કેમ કહે; કવિજન રહસ્ય કેમ લહે.
અવર્ણનીય અગોચર જે સ્વરમાં કોણ સમાવે તે ?

હતો જેમનો જેવો ભાવ પેખ્યા એવા કોશલરાવ.
દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ કહી, બની વાત એ સત્ય રહી.

(દોહરા)

રાજ્યા રાજસમાજમાં કોશલરાજ કિશોર,
સુંદર શ્યામલ ગૌર તન, વિશ્વલોચન ચોર.

(આખ્યાન)

સહજ મનોહર મૂર્તિ બે, કોટિ કામની ઉપમા દે,
તોપણ લાગે તુચ્છ ખરે એવા લાવણ્યભર્યા એ.

શરદપૂનમના ચંદ્રથકી વદન ચારુ રસપૂર્ણ અતિ;
નીરજ નયન ગમે મનને, સમતા કરી શકે ન મતિ.

દૃષ્ટિ દિવ્ય ને મધુર ખરે કામદેવનું હૈયું હરે,
હૃદયને રુચે શાંતિ ધરે, વર્ણન એનું કોણ કરે?

મૃદુ કપોલ શ્રુતિ કુંડલ લોલ, ચિબુક અધર સુંદર મધુ બોલ.
ચારુ ચંદ્રકિરણોથી હાસ, ભ્રમર નાસિકા મનહર ખાસ.
તિલક કળાત્મક ભાલ વિશાળ, આકર્ષક અભિગણથી વાળ.

મુકુટ મસ્તકે પુષ્પકળી એની વચ્ચે સરસ ધરી;
ગરદન પર ત્રણ રેખ જણાય, ત્રિભુવનનું સૌન્દર્ય પમાય.

(દોહરા)

કંઠે મૌક્તિક માળ ને સોહે તુલસી હાર,
સિંહસમા ઊભા રહ્યા બલનિધિ બાહુ વિશાળ.

(આખ્યાન)

પીતાંબર કટિ પર ભાથું કરમાં બાણધનુષ પાછું;
નખથી શિખા સુધી સૌ અંગ સુંદર ધારે ઓર જ રંગ.

જનતા જોઈ સુખી થઈ, એકાગ્ર બની આંખ ગઈ;
થયો જનકને હર્ષ અપાર, મુનિપદ ગ્રહ્યા પુનિત તત્કાળ.
સવિનય કથા સમસ્ત કહી રાજાએ પરિતોષ લહી,
રંગભૂમિ પ્રતિ કર્યું પ્રયાણ રામ-લક્ષ્મણે ખેચ્યું ધ્યાન.

મુનિને સ્થાન બતાવ્યું સમસ્ત, બન્યા લોક જોવામાં વ્યસ્ત,
જ્યાં પણ જતા બે રાજકુમાર વિસ્મય સૌને થતો અપાર.

અભિમુખ સૌએ જોયા રામ મર્મ ન સમજ્યા કિન્તુ તમામ.
રંગભૂમિની રચના રમ્ય, આનંદ કર્યો પ્રગટ અદમ્ય
વિશ્વામિત્રે વદતાં એમ, માન્યું જનકે સુણતાં ક્ષેમ.

(દોહરા)

સર્વ મંચથી સુંદર ઉજ્જવળ મંચ વિશાળ,
બેસાડ્યા ત્યાં બંધુને મહિપાલે મુનિ સાથ.

*

(ચોપાઈ)

પ્રભુ પેખી બધા નૃપ હાર્યા જેમ પૂર્ણેન્દુ પ્રગટયે તારા;
સૌના મનમાં થયો વિશ્વાસ થશે સફળ ન આપણી આશ,
ધનુ તોડશે રાઘવ સાચે, ચિત્ત ભ્રમણામાં ના રાચે.

રઘુનંદન કંઠમાં માળા સીતા સ્નેહે આરોપશે ન્યારા,
શિવધનુષ તૂટયા પહેલાં, માનો મારાં વચનો કહેલાં.

યશ વીર્ય ને તેજ પ્રતાપ ખોઈ ભોગવતાં અભિશાપ,
લઈ મનના મનોરથ મનમાં ચાલો પોત પોતાના ધરમાં.

અવિવેકી અજ્ઞાની માની હસી બોલ્યા બીજા નૃપ વાણી,
ધનુ તોડે કોઈ કરી ચાહ તોય કઠિન ખરે જ વિવાહ,
ધનુ તોડયા વિના સુકુમારી પામી કોણ શકે તો ન્યારી.

હોય કાળ ન કેમ કરાળ સીતા માટે કરીશું ના વાર,
યુદ્ધે જીતી લઈશું એને સુકુમારી વરીશું કેમે.

ધર્મપ્રેમી પ્રભુભક્ત શાણા, સુણી શબ્દોના તાણાવાણા,
લાગ્યા હસવા રાજવી અન્ય બોલી વચનો ધન્ય ધન્ય.

(દોહરા)

દર્પ દૂર નૃપનો કરી કરશે રામ વિવાહ,
દશરથસુતને જીતવા કોનામાં ઉત્સાહ.

(ચોપાઈ)

આત્મશ્લાઘામાં મિથ્યા મરો મા, સ્ત્રી સીતાને સામાન્ય ગણો ના;
મનના મોલકે ભૂખ ના ભાગે, ઘટે પાણી પીવું તૃષ્ણા જાગ્યે.

જગદંબા જાનકીને જાણો, રામ જગતપિતા પરમાણો,
ભરી લોચન નેહે નિહાળો, ભ્રમ ક્લેશ અશાંતિને ટાળો.

બંધુ સુખદ સદગુણભંડાર બંને શિવના ઉરે વસનાર;
વાળ વાંકો શકે કોણ કરી, ભાગ્ય એમને ગયું વરી.

છોડી સુધાસમુદ્ર સમીપ કરી મૃગ મરીચિકા પ્રીત,
દોડી શાને મરો જલ કાજે, બુદ્ધિમાનને એવું ના છાજે.

અમે જીવનનું ફળ પામ્યા, ક્લેશ દર્શનથી સર્વ શામ્યા;
અનુરાગભર્યા ભૂપ એમ બોલી જોવાને લાગ્યા સપ્તેમ
રઘુનંદનરૂપ અનૂપ તૃપ્તિ પામ્યા ના દેખી સ્વરૂપ.

દેવ વિરાજી વ્યોમ વિમાને જોતાં વારીવારીને જાણે
ગીત ગાઈ કરે પુષ્પવૃષ્ટિ; દીસે સાર્થક સઘળી સૃષ્ટિ.

(દોહરા)

સુયોગ્ય અવસર સમજતાં સીતાને જનકે,
તેડી સાદર લાવવા કહ્યું પ્રસન્ન મને.

(ચોપાઈ)

સીતાશોભા ન જાય વખાણી, લાગે સીમિત વૈખરી વાણી,
દિવ્ય રૂપ ને ગુણની ખાણ જગદંબિકા એ જગપ્રાણ.

ઉપમા સર્વ મને લઘુ લાગે પ્રાકૃત સ્ત્રીને અપાતી રાગે,
અંગને જ મહત્વનું માને જે ના આતમને પણ જાણે.

એવી સીતાને આપી ઉપમા પડે કુકવિ કો અપયશમાં;
કયી યુવતી સુંદર એવી જેને ઉપમા સીતાની દેવી ?

સરસ્વતીદેવી છે વાચાળ, પાર્વતી છે સુંદરતા સાર,
કિન્તુ એમનું અર્ધ શરીર અર્ધ શરીરમાં વસે શિવ.

રતિ પતિને તનુ વિણ જાણી કહે દુઃખી મહાહાનિ માની;
વિપ્ર વારુણી બાંધવ જેના સુખી દીસે રમા મને તે ના;
એને વૈદેહી જેવી ના જાણું કેવી રીતે અધિક તો માનું ?

સૌન્દર્યની સુધાનો હો સિંધુ, ફૂર્મ પરમ સુંદર હો વિષ્ણુ,
મંદરાચલ હોય શૃંગાર રજ્જુ સૌન્દર્યનું કદીકાળ.

કરે કંદર્પ મંથન પોતે, બધી શક્તિઓ દૈવી જોતે,
એથી પ્રગટે લક્ષ્મીદેવી સુખસૌન્દર્યના મૂળ જેવી.

(દોહરા)

તોપણ કવિ સીતાસમી એને ના કહેશે,
સીતા વિશેષ સુંદરી એનાથી રહેશે.

(ચોપાઈ)

સીતા સાથ સખીરી શાણી ચાલી મનહર વદતી વાણી;
સુંદર સાડી સુભગ શરીરે, જગજનની ચાલે ધીરે.

શોભા અતુલિત અનુપમ એવી પૃથ્વીપટ પર પ્રગટી દેવી;
અંગપ્રત્યંગે આભૂષણ, નવ દેખાય કોઈ દૂષણ.

રંગભૂમિમાં સીતા પધારી, જોઈ રૂપ મોહ્યાં નરનારી;
બન્યાં દર્શનમાત્રથી મુગ્ધ, બન્યાં કોઈક શુદ્ધ પ્રબુદ્ધ.

દેવતાએ વાદોને વગાડ્યાં, ગીત અપ્સરાઓએ જગાડ્યા;
પુષ્પવૃષ્ટિ કરીને પ્રેમે ભક્તિભાવ દર્શાવ્યો કેમે.

સોહે હાથમહીં જયમાળા આંખે ગંગાયમુનાની ધારા;
જોવા લાગ્યા બનીને ચક્રિત, સૌએ વિચાર્યું સૌને ઘટિત.

સીતા ચક્રિતચિત્તે લાગી જોવા રામને જોઈને ભાન ખોવા;
મુનિ પાસ વિરાજેલા જોયા, ભાવો પ્રેમરસે બધા ધોયા.
જૂનો જાણે ખજાનો લાઘ્યો, સ્થિર નેત્ર થયાં, સ્નેહ વાઘ્યો.

(દોહરા)

ગુરુની ઉપસ્થિતિ વળી જનસમાજ સુવિશાળ,
જોઈ સીતાને થયો પણ સંકોચ લગાર.

રઘુવરને રાખી હૃદય સખી તરફ જોયું,
લાગ્યું સીતાને કશું જાણે કે ખોયું.

રઘુનંદનનું રૂપ ને સીતાનું લાવણ્ય,
સ્તબ્ધ બની પેખી રહ્યાં નરનારી સૌ ધન્ય.

વિચારે છતાં ભાવને કથતાં સંકોચાય,
વિનય વિધાતાને કરે માની એ જ ઉપાય.

વિધિ, તમે જ જલદી હરો જડતા જનકતણી,
અર્પો સન્મતિ એમને અનુગ્રહથકી ઘણી

વિચાર્યા વિના જે થકી તજે પ્રતિજ્ઞા રાજ,
વિવાહ સીતા-રામનો કરે ઉમંગે આજ.

વખાણશે સર્વે વળી સૌને એ ગમશે,
હઠાગ્રહ કર્યાથી હૃદય વ્યર્થ સદા બળશે.

પ્રતીતિ સૌને છે થઈ સુયોગ્ય વર છે આ,
રામ શ્યામસુંદર વિના કોઈ ઉત્તમ ના.

બોલાવ્યા બંદીજનો જનકે પછી સપ્રેમ,
પ્રતિજ્ઞા કરી યાદ ને યાદ કરાવ્યો નેમ.

બંદીજન બોલ્યા વચન સુણો સકળ મહિપાલ,
પ્રતિજ્ઞા કહીએ અમે ભુજા પ્રસારી વિશાળ.

*

(ચોપાઈ)

નૃપભુજબળ ચંદ્ર છે ચારુ, ધનુ શંકરકેરું રાહુ,
એ છે ભારે પ્રબળ કઠોર, જામે દર્શક ચારે કોર.

રાવણ બાણાસુર સમા વીર આવ્યા ધનુષ પાસે અધીર,
જોતાંવેંત એને ગયા પાછા સ્પર્શવાની કરી ના આશા.

શિવધનુષ્ય આજે કઠોર તોડી દેશે કરીને શોર,
ત્રિભુવનના વિજયી એને સીતા વરશે સત્વર સ્નેહે.

વીરતાના અભિમાની ભૂપ સુણી શબ્દો રહ્યા ના ચૂપ;
ઉઠ્યા કમર કસી અકળાઈ ઈષ્ટદેવને શીશ નમાવી.

આવી આવેશમાં ધનુ જોયું એને ઉઠાવવા બળ ખોયું,
તોય હાલી શક્યું ના અલ્પ, એની શક્તિ હતી ના સ્વલ્પ.

(દોહરા)

વિવેકવાન ગયા નહીં ધનુષ્યની પાસે;
શરમાઈ ચાલ્યા ગયા આવેલા આશે.

વીરોનું બળ પામતાં અધિકાધિક ભારે
થતું ગયું ધનુ શંભુનું, કોણ કહો ધારે?

(ચોપાઈ)

દસ સહસ્ર લાગ્યા ભૂપ એકસાથ ઉચકવા ધનુષ,
તોય હાલી શક્યું ના એમ કામી વચને સતી મન જેમ.

સર્વે નૃપનો થયો ઉપહાસ જેમ વૈરાગ્ય વગર સંન્યાસ,
કીર્તિ વીરતા ને જય ભારી ગયા ધનુષના હાથે હારી

થયા નિસ્તેજ હારેલા રાજ બેઠા પોતપોતાને સમાજ;
દેખી સૌને જનક અકળાયા, મુખે નૈરાશ્યના શબ્દ આવ્યા.

દ્વીપ દ્વીપના ભૂપતિ આવ્યા સુણી મારી પવિત્ર પ્રતિજ્ઞા,
આવ્યા દેવ ને દાનવ ધરી તન માનવનાં વીર વળી.

(દોહરા)

તોય ધનુષને તોડતાં વિજયશ્રી વરતાં,
રાજકુમારી કીર્તિને મનપસંદ વરતાં.

સાર્થક જીવન શૌર્યથી કરવાને કોઈ,
વિરંચિએ જાણે ઘડ્યો વીર નથી જોઈ.

લાભ ગમે કોને નહીં આવો મેળવવો,
તોય કરે સંધાન ના એવો વીર મળ્યો.

તોડવાતણી વાત તો ધનુને દૂર રહી,
હઠાવી શક્યું ભૂમિથી કો તિલમાત્ર નહીં.

અભિમાની કોઈ બની હવે ન કરશો ક્રોધ,
વીરહીન પૃથ્વી થઈ થયો છે મને બોધ.

આશાને છોડી હવે ગૃહપતિ થાવ વિદાય,
લખ્યો વિધાતાએ નથી સીતાતણો વિવાહ.

પ્રતિજ્ઞા તજું તો પછી થાય સુકૃતનો નાશ,
વૈદેહી અવિવાહિતા રહે એ જ છે આશ.

પ્રતિજ્ઞા કરી પ્રથમથી હાંસીપાત્ર ના થાત,
વીરહીન ધરતી બની જો હું જાણી જાત.

શબ્દ જનકના સાંભળી દુઃખી બન્યાં નરનાર;
લક્ષ્મણના મનમાં રહ્યો રોષતણો ના પાર.

ભૂકુટિ બની વાંકી થયાં લોચન ક્રોધે લાલ,
હોઠ રહ્યા ફરકી ઉભય નીરખીને મહિપાલ.

રઘુનંદનની ભીતિથી શાંત પડેલી વાણ,
વાગ્યાં વચન પરંતુ એ સુતીક્ષણ જાણે બાણ.

રઘુનંદનના ચરણમાં મસ્તકને નામી,
બોલ્યા લક્ષ્મણ વીરતાભર નિર્ભય વાણી.

(ચોપાઈ)

રઘુવંશી સભામાં જે હોય એમાં આવું કહે ના કોય;
રઘુકુળમણિ રામને જાણી વદ્યા જનક અનુચિત વાણી.

સુણો રઘુકુળપંકજભાણ, કહું સહજ છોડી અભિમાન,
અનુશાસન હોય તમારું જગ કંદુક જેમ ઉઠાવું.

ફોડી નાખું કાયા ઘટ જેમ, મેરુગિરિને તોડું તુરી જેમ,
પ્રભુ તમારા પ્રતાપની પાસ જીર્ણ પિનાકનો શો હિસાબ.

આપો આદેશ કરું કૌતુક એમાં થાય કશી ના ચૂક,
પદ્મનાભની પેઠે ચઢાવી દોડું ચાપને આજ ઉઠાવી.

(દોહરા)

તમારી કૃપાથી જઉં સો યોજનપર્યંત,
બિલાડીટોપ સમાન ને ધનુ તોડું ભગવંત.

એમ કરું ના તો કહું શપથ લઈને હું,
ધનુષબાણને હાથમાં સ્વપ્ને પણ ન ગ્રહું.

(ચોપાઈ)

બોલ્યા લક્ષ્મણ સકોપ વાણ, કંપ્યો પૃથ્વીતણો એથી પ્રાણ,
ડોલ્યા દિગ્ગજ, સઘળા લોક બન્યા ભયભીત ધારતાં શોક.

સીતા હર્ષ પામી નવ આશે, મિથિલાપતિ ન્હાયા હુલાસે,
થયો એમને સહજ સંકોચ, શક્યા સમજી લક્ષ્મણનો રોષ.

વિશ્વામિત્ર ઋષિમુનિ રામ થયા પ્રસન્ન આત્મારામ;
રામે લક્ષ્મણને સંકેતે શાંત પાડી બેસાડ્યા પ્રેમે.

વિશ્વામિત્રે સમય શુભ જાણી કહી સ્નેહછલેલી વાણી,
રામ ઊઠો ને તોડો ચાપ હરો જનકનો સંતાપ.

ગુરુવચન સુણીને રામ ઊઠી સાદર કરતાં પ્રણામ,
હર્ષશોક ઉભયથી મુક્ત ચાલ્યા સિંહસમાન સતૃપ્ત.

(દોહરા)

મંચરૂપી ઉદયાચલે પ્રગટ્યા સૂરજ રામ,
વિકસ્યાં સંતસરોજ, અલિ બન્યાં નેત્ર કૃતકામ.

૨૧. ધનુષ્યનો વિજય

(ચોપાઈ)

ગઈ નૃપની આશાનિશા નાસી, શક્યા શબ્દતારા ના પ્રકાશી;
માની મહિપકુમુદ કરમાયાં, શઠ ભૂપ ઉલૂક લપાયાં.

થયા શોકરહિત મુનિ દેવ ચક્રવાકસમા કરી સેવ,
પુષ્પોને વરસાવી પ્રેમે, રાગ રોકી શકાયો ના કેમે.

ગુરુચરણોમાં પ્રણમી પ્રેમે ધનુ તોડવાની પછી નેમે,
રામે માગ્યો મુનિઓનો આદેશ, ચાલ્યા શૌર્યનો ધારી આવેશ.

મત્તમંજુ કુંજરચાલે ચાલ્યા, હૈયાં દર્શકકેરાં હાલ્યાં;
સુખ પામ્યાં સઘળાં નરનારી, તન રોમાંચથી થયાં ભારી.

દેવ પિતૃને કરતાં પ્રણામ કર્યું સુકૃત સ્મરણ સકામ,
હોય પુણ્યપ્રભાવ અમારો, આવ્યો અવસર તો આ ન્યારો,
ધનુ ગણેશ ! શંકરકેરું તોડો રામ તો શીઘ્ર અનેરું.

(દોહરા)

સ્નેહે નીરખી રામને સીતામાતાએ,
સખીવૃંદ બોલાવતાં કહ્યું આર્ત હૃદયે.

(ચોપાઈ)

કહેવાય હિતૈષી જેઓ બની બેઠા કૌતુકપ્રિય તેઓ;
કોઈ વિશ્વામિત્રને કહે ના હઠ કરવી આવી ઘટે ના.
રામ બાળક રાજકુમાર કેમ સમજે ધનુષ્યનો સાર;

બાણાસુરે રાવણે ના સ્પર્શ કર્યો જેને, રાજાઓનો દર્પ
જેણે દૂર કર્યો તેને રામ તોડી પૂર્ણ કરે કેમ કામ ?

રાજહંસનું નાનું બાળ મંદરાચળ શે કરે પાર ?
મતિ ભૂપની મંદ પડી છે, ગતિ વિધિની અગમ્ય બની છે.

ત્યારે બોલી સખી એક રાણી ! તેજસ્વીની શક્તિ ના નાની;
ક્યાં અગસ્ત્ય ને સિંધુ અપાર છતાં યશ ફેલાયો સંસાર,
શોષી એમણે લીધો એને, સુણી અચરજ થયા ના કેમે.

રવિમંડળ લઘુ દેખાય તોય સામાન્ય ના કહેવાય,
એના થતાં ઉદય વિસ્તાર હઠે ત્રિભુવનનો અંધાર.

(દોહરા)

મંત્ર પરમ લઘુ વશ છતાં કરતો વશ સઘળા,
અંકુશ મત્ત ગજેન્દ્રની મુક્તિને હરતો.

(ચોપાઈ)

કામે કુસુમનાં ધનુષબાણ લઈ ત્રિભુવનનો હર્યો પ્રાણ,
એમ સમજીને સંશય છોડો, ધનુ તૂટશે વિશ્વાસ જોડો.

સુણી શબ્દોને થઈ પ્રતીતિ મટ્યો ખેદ ને વાધી પ્રીતિ;
દેખી રામને સીતાએ ત્યારે કરી પ્રાર્થના ભયભીત પ્રાણે.

રહી સીતા દેવોને મનાવી બનો પ્રસન્ન શંભુભવાની !
સેવા સફળ તમારી કરો ધનુષ્યની ગુરુતા હરો.

વરદાયક ગણપતિ દેવ, કરી સ્નેહે તમારી સેવ,
સુણી પ્રાર્થના સત્વર મારી હરો ભાર ધનુષનો ભારી.

(દોહરા)

રઘુવર તનને પેખતાં પ્રાર્થતી ધરી ધીર,
ભરી લોચને પ્રેમજલ પુલકાવલિ શરીર.

(ચોપાઈ)

શોભા રામની આંખે ભરીને પણ પિતાનું યાદ કરીને,
થયો સીતાના મનમાં ક્ષોભ, લાગ્યો પ્રાણને કેવો લોભ;

લાગી હઠ કઠોર પિતાની લાભહાનિને સમજ્યા વિનાની.
કોઈ મંત્રી સલાહ ના આપે, ભયને લીધે ભ્રાંતિ ના કાપે;
વિદ્વાનોની સભામાં આવું થાય અનુચિત નિંદ્ય નઠારું.

ધનુ કુલિશયકી ક્યાં કઠોર, મૃદુ ગાત્ર ક્યાં શ્યામ કિશોર,
કેમ ધીરજ હૃદયે ધારું કેમ ભીતિ કે સંશય ટાળું;
શિરીષ પુષ્પ પાંખડીએ હીરો વીંધે કેમ મળીને વીરો ?

શંભુચાપ તારો જ આધાર, હવે વરસ કૃપાતણી ધાર,
તારી જડતાને જન પર નાખી રઘુવીરને લક્ષમાં રાખી;
બન છેક જ હલકું આજે મારી પ્રાર્થના સુણવી છાજે.

કર્યો સીતાએ સંતાપ, થતી ઉરમાં અશાંતિ અમાપ,
જતી નિમિષ સો યુગ જેવી બની દશા દયનીય એવી.

(દોહરા)

જોતી ધરતી તરફ ને જોતી રામ વળી,
ચંચળ સીતાનાં નયન લોલ રહેલ ફરી,
વિધુમંડળના પાત્રમાં કામદેવનાં બે,
મીન હોય ખેલી રહ્યાં એવાં લાગ્યાં એ.

*

વાણીરૂપી ભ્રમરીને મુખકમળે પકડી,
દેખીને લજ્જા નિશા મુખમાં એ અટકી.

અશ્રુ આંખનાં આંખના ખૂણામાં જ રહ્યાં,
જેમ સુવર્ણ કૃપણતણું ના વપરાય જરા.

વ્યાકુળતા વધતાં થયો સીતાને સંકોચ,
ઘૈર્ય ધરી વિશ્વાસથી પ્રગટાવ્યો સંતોષ.

તનમનવચને પણ હશે મારું જો સાચું,
ચરણસરોજે રામના મન મુજ હો રાચ્યું.

સર્વહૃદયવાસી સદા કરશે તો ભગવાન,
મુજને દાસી રામની જાણીને મુજ પ્રાણ.

(ચોપાઈ)

જેને જે પર સત્ય સનેહ, મળે તેને તે નિસ્સંદેહ.

(દોહરા)

રામને નિહાળી કર્યું તન પ્રેમે અર્પણ,
જાણી રામ ગયા બધું દેખી મુખદર્પણ.

ગરુડ નાના સર્પ પર દૃષ્ટિપાત કરે,
તેમ એમણે ધનુષ પ્રતિ જોયું એ જ પળે.

રઘુકુળમણિને લક્ષ્મણે નિહાળતા કોદંડ,
દેખી આવેશે કહ્યું દબાવતાં બ્રહ્માંડ.

દશિકુંજર હે કમઠ હે વરાહ તેમજ શેષ,
ધરતીને ધીરજ ધરી ધારો બળે અશેષ.

જેથી હાલે તે નહીં વચન સુણો મારાં,
શિવધનુષ્યને તોડવા રામ ચહે ન્યારાં.

*

(ત્રીપાઈ)

રામ ચાપ સમીપ પધાર્યા ત્યારે દર્શકે દેવ સંભાર્યા,
પુણ્યકર્મ કર્યા નિજ યાદ, ટળી ગયો સૌનો અવસાદ.

શંકા સૌની સૌનું અજ્ઞાન, મહીપતિતણું અભિમાન
ઘોર દેવતાકેરો ગર્વ, કલૈબ્ય ઋષિમુનિઓનું સર્વ,

જનકનો બધો પશ્ચાત્તાપ, વિપરીત વૈદેહી વિષાદ,
વળી દારુણ દુઃખ દાવાનળ રાજરાણી વ્યથા વડવાનળ,

સર્વ નૌકા શંકરધનુ કેરી પામી નિશ્ચિતતાને અનેરી,
જઈ એની ઉપર વિરાજ્યાં, રઘુવરને નિહાળી લાજ્યાં.

રામશક્તિસાગરનો પાર બેઠાં પામવા કરી નિરધાર,
કિન્તુ સફળ થયાં ના કોઈ શક્યાં નાવિકને ના જોઈ.

(દોહરા)

ચિત્રાંકિતશા દર્શકો દેખી રામ રહ્યાં;
સીતા વ્યાકુળ દેખતાં રઘુવર આર્ત થયા.

(ચોપાઈ)

દેખી સીતાને વ્યાકુળ ખૂબ ક્ષણ કલ્પશી વીતી અખૂટ;
મરે વારિ વિના જો તૃષાર્ત પછી મળતાં શું સુધાતડાગ !

કૃષિ સુકાયે શું વરસાદ, કાળ વીત્યે શું પશ્ચાત્તાપ;
એવું સમજી સીતા પ્રતિ જોયું, પ્રીતિ પેખી અધિક મન મોહ્યું.

કર્યા ગુરુને પ્રણામ મનોમન, ધનુને ઉપાડી લીધું તત્ક્ષણ;
ચાપ ચપલાની પેઠે ચમક્યું વ્યોમે તેજમંડળશું દમક્યું.

લીધું સાંધ્યું ખેંચ્યું ચાપ સર્વ એથી રહ્યા અજ્ઞાત;
રામ ઊભા રહેલા જોયા, દર્શકોનાં મધુર મન મોહ્યાં.

રામે ચાપને વચ્ચેથી તોડ્યું, જાણે શસ્ત્ર સંહારક છોડ્યું
એવો સઘળો થઈ રહ્યો શોર ભય પેદા કરીને કઠોર.

(છંદ-શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

એના કઠોર અવાજથી લાગી ધરિત્રી હાલવા,
અશ્વો સૂરજના માર્ગ મૂકી વિપથ લાગ્યા ચાલવા;
ખળભલ્યું જગ, હાથી દિશાના સર્વ ચિત્કારી કહ્યા,
સુર અસુર મુનિએ શ્રવણ બંધ કર્યા, જન પડ્યા ભ્રાંતિમાં.

સૌને પ્રતીતિ થઈ ગઈ કે ચાપ તોડ્યું રઘુવરે,
ત્યારે કર્યા જયકાર સૌએ દિવ્ય અભિનંદન સ્વરે.

(દોહરા)

શંકરચાપ જહાજ, રામ બાહુબળ સાગર,
ડૂબ્યો સકળ સમાજ ચઢ્યો પ્રથમ જે મોહવશ.

(ચોપાઈ)

નાખ્યા ધરતી પર અનુખંડ, થયો હર્ષ દર્શકને અનંત;
કૌશિકરૂપી પયોનિધિ પાવન પ્રેમવારિ પ્રમત્ત સુહાવન,

પેખી પૂર્ણેન્દુ જેવા રામ ચિત્તાકર્ષક ને ઘનશ્યામ,
વીચિમાળશાં થયા રોમાંચ, એના ભાગ્યને આવી ના આંચ.

વાગ્યાં વાદ્ય વ્યોમે બધું જોઈ, નાચી દેવાંગના સૂઘ ખોઈ,
સિદ્ધ મુનિવર બ્રહ્માદિ દેવ કરવા લાગ્યા સ્તવન સ્વયમેવ;

આશીર્વાદ સહિત મધુરંગી પુષ્પ વરસાવ્યાં માળાઓ તેમ,
ગીત કિન્નરે મધુમય ગાયાં, સુખી સૌ કોઈ સુખમાં નહાયાં.

બધે વ્યાપી રહ્યો જયકાર ધનુભંગના સ્વરથી અપાર;
કહેવા લાગ્યાં મુદિત નરનારી રામે તોડ્યું શંકરધનુ ભારી.

(દોહરા)

બંદી માગધ સૂત ગણ વદ્યા બિરદ મતિધાર;
ન્યોછાવર સૌએ કર્યા હય ગય ધન મણિ ચીર.

*

(ચોપાઈ)

ઝાંઝ પખાજ ઢોલ ને શંખ, શરણાઈ નગારાં મૃદંગ,
વાદ્ય વિવિધ રસાત્મક વાગ્યાં, ગીત સુંદરીએ મધુ ગાયાં.

સખી સહિત આનંદી રાણી સૂકા ધાને પડે જેમ પાણી;
રાજા શોક તજી સુખ પામ્યા, તર્કવિતર્ક સર્વ વિરામ્યા;
તરતાં શ્રમિત થયેલા કોઈ જેમ આધાર ભૂમિનો જોઈ.

બન્યા નિસ્તેજ સઘળા ભૂપ દીપ દિવસે થતા જેમ ચૂપ.
મુખ સીતાનું વર્ણવું કેમ, સ્વાતિજળ પામી ચાતકી જેમ.

પેખે ચંદ્રને જેમ ચકોર પેખે લક્ષ્મણ ભાવવિભોર,
તેમ રામને દિવ્ય કિશોર, ધનભંડારને જેમ ચોર.

(દોહરા)

શતાનંદ આદેશથી વૈદેહી ચાલી,
રામ તરફ અભિનવ રસે ઉમંગમાં મ્હાલી.

સંગ સખી સુંદર ચતુર ગાતી મંગલ ગાન;
અપાર શોભા અંગની બાલહંસિની ચાલ.

(ચોપાઈ)

સખી સાથ સીતા સોહે કેવી શોભા મધ્ય મહાશોભા જેવી,
કરસરોજમાં જયમાળા એમાં વિશ્વવિજયની ધારા.

તન સંકોચ મનમાં આહલાદ ગુપ્ત પ્રાણમાં પ્રેમપ્રસાદ,
કોઈ જાણી શક્યું ના એને; ભર્યા પગલાં સીતાએ કેમે.
જઈ સમીપ રામને જોયા, રોમેરોમ એવાં તો મોહ્યાં,
હાલી કે ના શકાયું લેશ ચિત્રાંકિત જેવી કોઈ રેખ.

કહ્યું સમજુ સખીએ જ્યારે જયમાલા આરોપવા ત્યારે,
બંને હાથથી કર્યો પ્રયાસ, મળી સફળતા ના ખાસ.

નાળ સાથ બે કમળ જેમ ચંદ્રને માળ દેતાં હો તેમ,
બંને હાથ સીતાના સોહ્યા, સખીએ ગીતના સ્વર છોડ્યા.

(દોહરા)

ત્યારે રઘુવરકંઠમાં આરોપી જયમાળ,
પુષ્પવૃષ્ટિ દેવે કરી કરતાં જયજયકાર.

શરમાયા સૌ રાજવી સૂર્ય નિહાળી જેમ,
લજ્જા પામી કુમુદગણ સંકોચાયે તેમ.

*

(આખ્યાન)

વાગ્યા સઘળે વાદ્ય અપાર, પ્રસન્નતાનો રહ્યો ન પાર,
શઠનાં અંતર થયાં ઉદાસ, પરંતુ જે પામેલ પ્રકાશ.

સુરનર કિન્નર નાગ મુનીશ જય જય જય પ્રભુ કરુણાધીશ,
બોલી પામી પ્રેમપ્રસાદ અર્પી રહ્યા શુભાશીર્વાદ.

નૃત્યગાન કરવા લાગી દેવાંગના સકળ રાગી,
અર્પણ કરતાં પાવન પુષ્પ વ્યક્ત કરી આનંદ અનૂપ.
પંડિત બોલ્યા વેદધ્વનિ બંદી બિરદાવલી ઘણી,
પૃથ્વી સ્વર્ગ તથા પાતાળ બ્રહ્માંડમહીં શીઘ્ર વિશાળ

એ પ્રસંગનો થયો પ્રસાર પલટાયો જાણે કે કાળ.
નરનારીએ કરી આરતી કર્યાં દાન બનતાં સમુદાર.

સુંદરતા તેમજ શૃંગાર થયાં એકઠાં કરતાં પ્યાર,
જોડી રામ તથા સીતાની સોહે એવી સુખદ રસાળ.

(દોહરા)

ગૌતમનારીને સ્મરી ચરણસ્પર્શ ન કર્યો,
કથા સાંભળી મુક્તિની ભયનો ભાવ ભર્યો.

રઘુનંદન મનમાં હસ્યા સીતાની ત્યારે,
પ્રીત પૂર્ણ નિર્દોષતા વિચારતાં ભારે.

કુર મલિન-મન રાજવી સીતાને જોઈ,
અભિલાષા કરતાં થયા ક્રોધભર્યા ક્રોઈ.

બખ્તર પહેરી મંદગતિ એ સઘળાય અભાગ,
કરવા માડ્યા મત્તશા જેમતેમ બકવાદ.

ક્રોઈ બોલ્યા તરત કે સીતાને પકડી,
રાખો રાજકુમારને બંધનમાં ઝકડી.

ધનુષ તોડવાથી કશો હેતુ નહી સરશે,
રાજકુમારીને સુખે કોણ વરી શકશે ?

જનક સહાયક જો બને તેને પણ જીતો,
સજ્જન એ સુણતાં વદ્યા, દંડ પૂર્ણ દીધો.

તમે છતાં શરમાવ ના, લજ્જા પામી લાજ;
તમારાથકી યશ નહીં પામે રાજસમાજ.

બળ પ્રતાપ ને વીરતા પ્રતિષ્ઠા ધનુષસાથ,
ગયાં રસાતળમાં બધાં, લાગ્યું કશું ના હાથ.

ઈર્ષા મદને ક્રોધને ત્યાગી આંખ ભરી,
દર્શનને શ્રીરામનાં લો સપ્રેમ કરી.

રોષ પ્રબળ પાવકસમો લક્ષ્મણનો જાણો,
શલભ બનો ના એ મહીં, લેશ હવે માનો.

(આખ્યાન)

ભાગ ગરુડનો ચાહે કાગ, શશ સિંહતણો માગે ભાગ,
કારણ વિના કરીને ક્રોધ કલ્યાણતણી કરતા શોધ,

ચહે સંપદા શિવદ્રોહી કીર્તિ લોલુપ જન મોહી,
કામી જો નિષ્કલંકતા, પામી શકે ન તો જગમાં.

પ્રભુપદવિમુખ પરમગતિ ચાહ તેમ લાલસા મનની માંહી,
સફળ નહીં તે શકે થઈ, શાંતિ આપશે વળી નહીં.

સુણ્યો સીતાએ શોરબકોર, તૂટ્યો ના સુરતાનો દોર,
પહોંચી ગઈ જનની પાસ, રામ ગયા મુનિ પાસે ખાસ.

સુણી નૃપતિનાં દુષ્ટ વચન થયું સીતાનું વિષણ્ણ વદન,
રાણીઓને ખેદ થયો, ઉત્તેજિત બન્યા લક્ષ્મણ.

(દોહરા)

અરુણનયન ભૂકુટિ ચપલ જોઈ રહ્યા સકોપ;
ગજગણ પ્રમત્ત પેખતાં થયો સિંહસમ રોષ.

*

૨૨. પરશુરામનો મેળાપ

(આખ્યાન)

વ્યાકુળ બની સકળ પુરનાર દેવા લાગી નૃપને ગાળ;
એ સમયે સુણી શિવધનુભંગ આવ્યા ભૃગુકુલકમલ પતંગ.

કરે આક્રમણ બાજ કદી તેતર લપાય ભીત બની,
એમ રાજવી એ સઘળા જોતાંવેંત અશાંત બન્યા.

પરશુરામનું ગૌર શરીર, નેત્ર એમનાં પ્રદીપ્ત ધીર;
ભસ્મ લેપને દીપે કાય, ત્રીપુંડ સોહે ભાલ વિશાળ.

શીશ જટા શશિવદન રસાળ રોષથકી સહજ બન્યું લાલ;
તપસ્થાથકી દિવ્ય ગહન પરમ વિમળ દેખાય નયન.
વૃષભ કંઠ ઉર બાહુ વિશાળ યજ્ઞોપવીત માળ મૃગછાલ,
મુનિનાં વસ્ત્ર ધનુષ ને બાણ ફરશી ખભે ખેંચતી ધ્યાન.

(દોહરા)

શાંત વેશ કરણી કઠિન અવર્ણનીય સ્વરૂપ,
મુનિતનધારી વીરરસ રહ્યા નિહાળી ભૂપ.

(આખ્યાન)

ભૃગુનંદનનો વેશ કરાળ વિકળ બન્યા જોતાં જ ભૂપાલ,
પિતા સહિત પોતાનાં નામ કથવા લાગ્યા કરી પ્રણામ.

સિંહને નિહાળી તત્કાળ મૃતપ્રાય બને જેમ મરાળ,
બની ગયા એવા ભયભીત સમીપસ્થ દેખાતાં કાળ.

જોતા પ્રેમથકી તોપણ પૂર્ણ થતું જોતાં જીવન.
જનકે પહોંચી કર્યા પ્રણામ સીતા સાથ ગણી કૃતકામ.

આશીર્વાદ તરત આપ્યા વૈદેહીને વણમાગ્યા,
પાછી સખી સમેત ફરી; ત્યાં તો સાદર ભાવ ભરી

મળ્યા મહામુનિ વિશ્વામિત્ર પદસરોજમાં કરતાં પ્રીત,
નમન કરાવ્યાં વારંવાર ઉભય બંધુ પાસે તત્કાળ.

પરિચય ઉભયતણો આપ્યો, એથી વ્યાપ્યો હરખ ઘણો,
આશીર્વાદ પરમ આપ્યા, પરશુરામે ધન્ય બનો.

રૂપ અપાર મારમદમોચન જોતાં નયન ન તૃપ્ત થયાં,
રઘુનંદનનું સ્વરૂપ પામી સ્થિર સુખમય કૃતકત્ય બન્યાં.

(દોહરા)

જ્ઞાત છતાં અજ્ઞાતની પેઠે પ્રશ્ન કર્યો,
ભીડ આટલી કેમ છે તે તો જનક, કહો.

વ્યાપ્યો ક્રોધ શરીરમાં તોપણ સ્વસ્થ બની,
પૂછ્યો પ્રશ્ન હૃદયતણી વ્યથા સમસ્ત વણી.

સમાચાર સઘળા સુણ્યા મિથિલાપતિ મુખથી,
ધનુષખંડ જોયા વળી ધરતી પર દુઃખથી.

પરશુરામ રોષે વચન કઠોર તરત વદ્યા,
કહે મંદમતિ જનક આ કોણે ખંડ કર્યા.

ધનુષભંગ કરનારને શીઘ્ર બતાવી દે,
નહિ તો સમસ્ત રાજ્યનો નાશ વહોરી લે.

ભયથી બોલ્યા રાજવી એક શબ્દ પણ ના,
કુટિલ ભૂપ સંકટથી મલકાયા મનમાં.

સુરમુનિ નાગ નગરતણાં તેમજ નર નારી,
કરવા લાગ્યાં શોક સૌ ભીતિથી ભારી.

સીતાની માતા કરી પશ્ચાત્તાપ વદ્યાં,
વિધિએ બદલી વિપળમાં જીવનકેરી કથા.

શુભના સ્થાને અશુભની સરજાઈ સૃષ્ટિ,
સીતાય વિલોકી રહી વિપત્તિની વૃષ્ટિ.

ભૃગુપતિ સ્વભાવ સાંભળી ચિંતા ઘણી થઈ,
નિમીષાર્ધ પણ કષ્ટથી કલ્પ સમાન ગઈ.

વખત વિલોકી, લોકને સીતાને ભયભીત,
જાણી રઘુનંદન વદ્યા હર્ષવિષાદાતીત.

*

(આખ્યાન)

નાથ શંભુધનુ ભંજનહાર હશે તમારો દાસ જ બાળ,
આપો મને તરત આદેશ; ધાર્યો તમે તપસ્વીવેશ.

પરશુરામ બોલ્યા કે દાસ કરે દાસનું કાર્ય જ ખાસ,
દુશ્મનનું જે કરતા કામ તે તો લે યુદ્ધતણું નામ.

તોડ્યું જેણે શિવનું ધનુષ ભલે ગમે તે હોય પુરુષ,
શત્રુ સહસ્રાર્જુન જેવો; દોષિતને દંડ જ દેવો.

સમાજથી અલગ બને એ ભૂપ અન્ય જીવિત રહે કે,
લક્ષ્મણ હસી સુણી વચનો બોલ્યો તરત જ મર્મવચન.
શૈશવમાં ભગવંત અમે તોડ્યા યાપ અસંખ્ય સુખે,
ત્યારે ક્રોધ કર્યો ન તમે, ઉદ્વિગ્ન બન્યા કેમ હવે ?

આ ધનુ પર મમતા શાને, વચનો એ પડતાં કાને,
બોલ્યા સકોપ ભૃગુનંદન કરાવતા અરિદળ કંદન.

(દોહરા)

હે નૃપબાળક કાળવશ જેમતેમ બોલે,
શિવધનુ ના સંસારનાં અન્ય ધનુષ તોલે.

(આખ્યાન)

કહી લક્ષ્મણે હસતાં વાણ, સુણો દેવ ધનુ સકળ સમાન,
જીર્ણ ધનુષ તોડ્યાથી શો હાનિ-લાભ તે તમે કહો.

રામે અભિનવશું જોયું એને માત્ર અડી જોયું,
ત્યાં તો તૂટી તરત ગયું, દોષ એમને કેમ દઉં ?

કારણ વિના કરો છો ક્રોધ, બોલ્યા મુનિવર બાળ અબોધ,
જાણ્યો મારો નથી સ્વભાવ લોકોત્તર તેં પૂર્ણ પ્રભાવ.

હણું નહીં બાળક સમજી, માને મુજને મુનિ તપસી ?
બાળબ્રહ્મચારી ક્રોધી હણું ક્ષત્રિયોને શોધી.

વિશ્વવિદિત ક્ષત્રિયકુળદ્રોહી છતાં હું રહ્યો છું નિર્મોહી;
ભુજબળથી મેં ભૂમિને કરી ભૂપ વિનાની દાનમાં ધરી.
સહસ્ર બાહુભુજ છેદનહાર પરશુ તરફ જો ભૂપકુમાર.

(દોહરા)

માતતાતને શોકવશ કરતો નહીં કિશોર,
અર્ભક ગર્ભતણાં હણે પરશુ આ અતિધોર.

લક્ષ્મણ સ્મિત સાથે વદ્યો મૃદુ સત્વર વાણી,
મુનીશ પોતાને ગણે યોદ્ધા અભિમાની.

વારંવાર બતાવતા પરશુ વળી મુજને,
કૂંકમાત્રથી ગિરિશિખર કરવા દૂર ચહે.

કાયું ફળ કોળાતણું નથી અહીં કોઈ,
મરી જાય કે તર્જની અંગુલિને જોઈ.

નિહાળતાં મેં હાથમાં પરશુ તેમ ધનુબાણ,
કહ્યા શબ્દ સામાન્યશા સહજ ધરી અભિમાન.

ભૃગુસુત મુનિ માની કથન સહુ શાંતિથી હું,
દેવ ભક્ત ભૂદેવ પ્રતિ શૌર્ય બતાવું શું !

શૌર્ય બતાવે એમને કુળ માટું ન કદી,
પાપ એમને મારતાં રહેતું નિત્ય નડી.

એમના થકી હારતાં ભારે અપયશ થાય,
માટે મારો તોય હું પડું તમારે પાય.

વચન તમાટું એક છે કોટિ વજ્ર સમાન,
ધારો વ્યર્થ જ પરશુને તમે ધનુષ ને બાણ,

અનુચિત હો કાંઈ કહ્યું ક્ષમા કરો મુનિ ધીર,
ભૃગુવંશમણિ ક્રોધથી બોલ્યા ગિરા ગંભીર.

*

(ચોપાઈ)

મંદબુદ્ધિ આ કૌશિક, બાલ એના માથે ભમી રહ્યો કાળ;
કુળઘાતક છેક કુટિલ અજ્ઞ નિરંકુશ ભયહીન.

સૂર્યવંશ રાકેશકલંક, એના અપરાધનો ના અંત;
ક્ષણમાં થશે કાળનો ગ્રાસ, નથી જીવનકેરી આશ.

એને ઉગારવાને માગો મારા મહિમાજગે તો જાગો,
બાળ રોષ પ્રતાપ મહારો જરા વર્ણવો અનુપમ ન્યારો.

કહ્યું લક્ષ્મણે મુનિવર, કરણી તમે વર્ણવી છે મનહરણી,
કોણ વર્ણવે યશને તમારા, તમે ફેરવી એમની માળા.

હજુ પામ્યા ના હો સંતોષ ખોલો આત્મશલાધાનો કોશ,
રોકી રોષને કષ્ટ સહો ના, અપશબ્દો બોલીને રહો ના.

(દોહરા)

વીરવ્રતી અક્ષોભ ઓ ધીરજવાન તમે,
ભયને લીધે રાજવી તમને દેવ નમે.
શૂર સમરમાંહી લડે બોલે વ્યર્થ નહીં,
કાયર પ્રતાપને કહે રિપુને રણે લહી.

(ચોપાઈ)

બોલાવો છો મારી કાળ હાક જામે મારે માટે વિના વાંક;
સુણી લક્ષ્મણ શબ્દ કઠોર પરશુરામે પરશુ ગ્રહી ધોર

કહ્યું જનતા મને ના દે દોષ, બાળ કટુભાષી છે વધ જોગ;
જાણી બાળક આને બચાવ્યો કિન્તુ કાળ હવે એનો આવ્યો.

કહ્યું કૌશિકે ના ગુણદોષ જુએ બાળકોના મુનિલોક,
પરશુરામ વદ્યા પરશુ હે તું જ ઉત્તર બાળકને દે.

કરુણારહિત ક્રોધી હું તોયે ગુરુદ્રોહી દોષી કેવું બોલે,
માર્યા વિના છોડી દઉં એને વિશ્વામિત્ર તમારા જ સ્નેહે.

નહિ તો ખંડેખંડ એના કરી મુક્ત ગુરુના ઋણથી બની,
કર્યું ક્યારનું હોત પ્રયાણ, રાખ્યું કિન્તુ તમારું ધ્યાન.

(દોહરા)

વિશ્વામિત્ર વિચારતા મુનિને કૂલની માળ,
લાગે છે તે માળ ના પણ ખાંડાની ધાર.

કાષ્ટ નથી પણ કુલિશ છે કિશોર ઉભય કઠોર,
અજાણ છે મુનિ એટલે કરતા અનુચિત શોર.

(ચોપાઈ)

કહ્યું લક્ષ્મણે કોણ સ્વભાવ જાણે નહીં તમારો પ્રભાવ;
માતાપિતાના ઋણને વાળ્યું હવે ઋણ ગુરુનું નિરધાર્યું.

દિન વીત્યા ઘણા વધ્યું વ્યાજ, ભરપાઈ કરી દઉં આજ;
તમે તેનો બતાવો હિસાબ આવો આવશે ના પછી લાગ.

સુણી કટુ વચનોને એવાં મુનિ સંતપ્ત સૂર્યના જેવા,
લઈ પરશુ થયા તૈયાર, થયો સઘળો એથી હાહાકાર.

તમે ભૃગુશ્રેષ્ઠ પરશુને ધારો તોય સ્વપ્ને મને ના ડારો;
નૃપદ્રોહી હે, બ્રાહ્મણ માની કરું રક્ષા દયાપાત્ર જાણી.

મળ્યો રણમાં તમોને ના વીર થયા ઘરના તમે રણધીર;
કર્યો અનુચિત સૌએ પોકાર નથી વાદવિવાદમાં સાર.

(દોહરા)

પરશુરામ ક્રોધાગ્નિમાં આહુતિ સમ સઘળાં,
વચનો લક્ષ્મણનાં બન્યાં કર્કશ મર્મભર્યાં.

રઘુવર લક્ષ્મણને તરત રોકી સંજાથી,
શીતળ જળસમ વચનને બોલ્યા શાંતિથકી.

(ચોપાઈ)

પ્રભુ કૃપાપાત્ર આ બાળ ક્રોધ કરવા યોગ્ય ના લગાર;
અલ્પ જાણતો હોત પ્રભાવ છોડી દેત તો અજ્ઞ સ્વભાવ.

ચંચળતાને બાળકની જાણી વદે પિતૃગુરુ મધુવાણી.
વળી આનંદે અંતરમાં એ દુઃખકારક એને ના માને.

કરો અનુગ્રહ સેવક જાણી તમે સમદર્શી મુનિ જ્ઞાની,
વળી ધીર સુશીલ ગણાઓ, આ તો બાળક અજ્ઞ તમારો.

સુણી વચનો થયા જરા શાંત હસ્યો લક્ષ્મણ ત્યાં તો ભ્રાંત,
એથી એમને વ્યાપ્યો ક્રોધ, ચાલ્યો પાછો વાણીકેરો ધોધ.

રામ, બંધુ તારો છે ઘેલો તન ગૌર છતાં મને મેલો,
પયમુખ નથી વિષમુખ, એને અલ્પ પણ નથી દુઃખ.

પાપી કુટિલ સ્વભાવનો ભારે તને અનુસરતો ના ક્યારે,
મને દેખે ના કાળ સમાન, એને ક્ષુલ્લક નીચ જ માન.

(દોહરા)

કહ્યું હસીને લક્ષ્મણે ક્રોધ પાપનું મૂળ,
એને વશ અનુચિત કરે વર્તે ને પ્રતિક્ષણ.

(ચોપાઈ)

મુનિવર, હું છું તમારો દાસ, તજી ક્રોધ કૃપા કરો ખાસ,
ક્રોધે સંધાય ના ભગ્ન ચાપ, થાક લાગશે વિરાજો આપ.

પ્રિય હોય ધનુષ્ય તમોને, તલભાર ના શંકા અમોને;
ક્રોધ ગુણવાનને બોલાવી ખંડ ધનુના દઈએ જોડાવી.

રુચી જનકને ના વાણી, ભીતિ આશંકા એમણે માની;
લાગ્યાં કંપવા નર ને નારી ભવિતવ્ય અમંગલ ધારી.

સુણી નિર્ભય લક્ષ્મણવાણી થઈ ભૃગુપતિની બળહાનિ,
ક્રોધે જલવા લાગ્યું શરીર, ઘટ્યું તપનું તેજ ખમીર.

રામ આને લઘુભ્રાત જાણી સહી લઉં મારી માનહાનિ;
મેલું મનડું સુંદર તન કેવું, સોમલ સભર કનકઘટ જેવું.

(દોહરા)

નિહાળી રહ્યા બંધુને તીરછી નજરે રામ,
લક્ષ્મણ ગુરુ પાસે ગયો તજતાં વાણી વામ.

*

(આખ્યાન)

અતિ વિનમ્ર મૃદુ શીતળ વાણી વદ્યા રામ જોડી જુગપાણિ;
સુણો પ્રભુ તમે સહજ સુજાણ બાળકવચન ધરો ના ધ્યાન.

વયોવૃદ્ધ ને શિશુનો એક સ્વભાવ કહ્યો જગતમાં છેક;
સંત ન એને આપે દોષ કરે અકારણ કે ના રોષ.

લક્ષ્મણે કર્યો નથી બગાડ, મારાથી જ થયો અપરાધ,
કૃપા ક્રોધ વધ કે બંધન યોગ્ય ગણો તે ભૃગુનંદન,
સેવક સમજીને મારા પર કરો, કરો ક્રોધનિકંદન.

મુનિએ કહ્યું ક્રોધ શે જાય, દેખાય નહીં અન્ય ઉપાય;
વક્ર નજરથી લક્ષ્મણ જુએ, સુખે સ્વમાની કેમ જ સૂએ.
પરશુનો કર્યો મેં ન પ્રયોગ કરીને કર્યું તો શું ક્રોધ,
ધડથી મસ્તક દૂર કરું ત્યારે શાંતિ અનંત વરું.

(દોહરા)

ગર્ભ સ્રવે રાણીતણા પરશુસ્વરે અતિઘોર,
પરશુ એ છતાં જીવતો વેરી ભૂપકિશોર.

હાથ ચાલતો આ નથી, ક્રોધે હૃદય બળે,
પરશુ પણ કરે કામ ના, મન ના સાથ ધરે;

વિપરીત વિધાતા થયા, સ્વભાવ બદલાયો,
નહિ તો પ્રગટે પ્રાણમાં કેમ કૃપાભાવો ?

પરશુરામ શ્રીરામ પ્રતિ બોલ્યા કરતાં ક્રોધ,
શંભુધનુષ તોડી શઠ, કરતો મને પ્રબોધ.

તારી સંમતિથી કહે કટુ શબ્દો તુજ ભ્રાત,
વિનય કરે છે છળથકી તું જોડીને હાથ.

સંતોષે ના યુદ્ધમાં રામ નામ તો છોડ;
પરશુ તીક્ષ્ણ તૈયાર છે બધા પૂરવા કોડ.

રઘુવરે કહ્યું ક્રોધને ત્યાગો મુનિવર હે,
પરશુ પાસ મૂકી દીધું મારું મસ્તક મેં.

સ્વામી સેવક સમરુ શું તજો વિપ્રવર રોષ,
વેશ વિલોકીને વદ્યો, બાળકનો ના દોષ.

(આખ્યાન)

ધનુષબાણ ને પરશુ નિહાળી કર્યો ક્રોધ બલવાન વિચારી;
જાણ્યું નામ છતાં ન પ્રમાણ્યા, પ્રકૃતિ પ્રમાણે વચન સુણાવ્યાં.

મુનિ જેમ જ જો હોત પધાર્યા હોત લક્ષ્મણે પાચ પખાબ્યા,
રજને શિર પર સાદર ધારી કરી હોત સ્તુતિને પણ ન્યારી.
અજ્ઞાતપણે ભૂલ થઈ આપો એ પર ધ્યાન નહીં.

તમે ક્યાં અમે ને ક્યાં નાથ, પગ ને શીશતણો ક્યાં સાથ;
રામ જ કેવળ મારું નામ તમારું મહાન પરશુરામ.

ધનુષ અમારે એક જ દોર, નવગુણ પરમ તમારા ઓર;
હાર્યા સર્વપ્રકાર અમે, ક્ષમા કરો હે વિપ્ર, તમે.

(દોહરા)

પરશુરામ ક્રોધાતુર કૃશાનુ જેમ બન્યા;
રામે મુનિવર વિપ્રવર વારંવાર કહ્યા.

વિપ્રનો અનાદર અમે ના કરતા મુનિરાજ,
એવો યોદ્ધો કોણ છે યુદ્ધમહીં જે બાથ

ભીડે અમને પામતાં કાળતણોયે સાથ,
નમે અમારું મસ્તક કોને ભયથી નાથ !

(આખ્યાન)

દેવદનુજ ભૂપતિ રણધીર સમાન હો કે હો વધુ વીર,
સુખથી લડશું કરતાં શોર રણમાં કાળ ભલેને હોય.

યુદ્ધથી ડરે ક્ષત્રિય જે કુળને કલંકરૂપ જ તે;
રઘુવંશીની પ્રકૃતિ ખરે રણમાં કાળથકી ન ડરે.

નીડર અમે છતાં વંદન કરતા તમને ભૃગુનંદન.
સુણતાં રઘુવરનાં વચનો દૂર થયો પડદો મુનિનો;

રામ રમાપતિ કહ્યું મુનિએ, ધારો કરમાં ધનુષ તમે,
ખેંચો તો સંદેહ મટે પરાક્રમ મને ખૂબ ગમે.

(દોહરા)

દેતાં ચાપ જતું રહ્યું અંતરીક્ષમાં એ,
પરશુરામ મનમાં કરી પેદા વિસ્મયને.

પ્રભાવ જાણ્યો રામનો, પુલકિત અંગ બન્યું,
સ્નેહ સમાયો ના ઉરે, શું આશ્ચર્ય થયું !

મહોત્સવ થયો મનમહીં મહિમાને જાણ્યે,
પ્રણામ કરતાં ભાવને વહાવતાં વાણે.

(છંદ - શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

રઘુવંશકેરા કમળવનના ભાનુ જય જય દિવ્ય હે,
રાક્ષસકુળોના વિકટ વનને બાળનાર કૃશાનુ હે;
જય વિપ્ર સુરનર ધેનુના કલ્યાણ કરનારા પ્રભો,
મદમોહક્રોધ હઠાવનારા ભ્રમનિકંદન જય વિભો !

કરુણાવિનય ને શીલસરખા સિંધુ સદગુણના પરમ,
હે વચનરચનામાં નિપુણ જય વેદશાસ્ત્રતણા મરમ;
સેવકસુખદ સર્વાંગસુંદર તમારો જયકાર હો,
કાયામહીં કંદર્પ કોટિક કાંતિને ધરનાર ઓ !

એક જ વદનથી કરું ક્યાંથી પ્રશસ્તિ પ્રભુ આપની,
હે હંસ શિવમનમાનસરના પ્રશાંતિ કરો તાપની;
અજ્ઞાનથી અનુચિત તમોને કહ્યું વારંવાર મેં
હે કૃપાના માંગલ્યમંદિર ક્ષમા કરજો સર્વ તે.

(દોહરા)

જયજય રઘુકુળકેતુ જય, જય રઘુનંદન રામ,
બોલી તપવા વન ગયા ભૃગુપતિ કરી પ્રણામ.

કુટિલ રાજવી ભીતિથી ગયા પછી ભાગી,
કાયર ના આપી શક્યા સલાહ વણમાગી.

દેવ વગાડી વાદ્યને વિભુ પર વરસ્યા ફૂલ,
પ્રસન્ન નરનારી બન્યાં, મટી મોહમય શૂળ.

*

૨૩. દશરથને ખબર આપે છે

(ચોપાઈ)

ગડગડ કરી વાગ્યાં વાજાં, સુખસાગરમાં ડૂબ્યા રાજા,
જન્મદરિદ્રે ધનભંડાર જામે મેળવી લીધો અપાર.

એવો આનંદ અંતરે વ્યાપ્યો; હર્ષ સીતાનેયે વણમાપ્યો,
થયો; ચંદ્રના ઉદયે ચકોરી સમી સુખી બની એ કિશોરી.

સજ્યા મનહર મંગલ સાજ સૌએ કરતાં જયકાર અવાજ;
સુલોચના સુવદના સન્નારી મધુ કોયલના સ્વરવાળી;
ટોળે મળી ગાવા લાગી ગાન, કરતાં પ્રેમે પીયૂષનું પાન.

કરી કૌશિકમુનિને પ્રણામ બોલ્યા જનક કૃપાથી તમામ,
થયું કાર્યસાફલ્ય મહારું, ઋણ કેમ તમારું વાળું ?

રામે ધનુને કૃપાથી તોડ્યું ભાગ્ય આજે મારી સાથે જોડ્યું,
કર્યો મુજને પરમ કૃતાર્થ, મારે માટે આવ્યા બંને ભ્રાત.

હવે યોગ્ય લાગે તે જણાવો, લેવો ઘટે છે અનુપમ લ્હાવો.
ત્યારે મુનિએ કહ્યું સુણો રાજ, પૂરું થઈ ગયું બધું કાજ.

હતો ધનુને અધીન વિવાહ, ધનુ તૂટયે સંતોષાઈ ચાહ,
દેવ માનવે સૌએ જાણ્યું કાર્ય વિવાહનું પૂર્ણ માન્યું.

(દોહરા)

તોપણ કુળવ્યવહારને અનુસરતાં વ્યવહાર,
પૂછી ગુરુવરને કરો વેદવિહિત આચાર.

દૂત અવધપુર પાઠવો દશરથને માટે;
મિથિલાપતિએ મોકલ્યા દૂત એ જ કાજે.

મહાજનોને નગરના બોલાવ્યા સપ્રેમ,
કહ્યું નગર શણગારવા રાખી ઉત્સવ નેમ.

પરિચારકને મંડપો કરવા કાજ કહ્યું,
શિરોધાર્ય આજ્ઞા ગણી સુખ સૌએય લહ્યું.

કળાકારને પણ કહ્યું કરવા દિવ્ય વિતાન;
બ્રહ્માને વંદી સુખે આરંભીને કામ

કનક કદલિના સ્તંભને કર્યા પછી તૈયાર,
રચી એમણે અવનવી સૃષ્ટિ સદા રસાળ.

લીલા મણિનાં પત્રફળ માણેકતણાં ફૂલ,
દેખી રચનાને બન્યું બ્રહ્મામન મશગૂલ.

(ચોપાઈ)

કર્યા હરિત મણિના વાંસ ગાંઠવાળા ને સીધા ખાસ;
કરી સુવર્ણ નાગરવેલ ચારુ ઓળખવી ના સહેલ.

એની રચનાથી સૂત્ર બનાવ્યાં, વચ્ચે મૌક્તિક મધુર સજાવ્યાં;
હીરા માણેક પાનાં પીરોજ વીંધી કોતરી કર્યાં સરોજ.

કર્યા ભુંગ બહુરંગ વિહંગ ગૂંજે ફૂંજે જે પવનપ્રસંગ;
સર્વ મંગલદ્રવ્ય સહિત ઘડી દેવની પ્રતિમા પુનિત.

સ્તંભે પ્રતિમાની સાથે ચોક પૂર્યા ગજમૌક્તિકના ગોખ,
એની સુંદરતાનાં વખાણ શિલ્પકળાનાં શે કરે વાણ.

(દોહરા)

કોરી સુંદર નીલમણિ કર્યા આમ્રદ્રુમપાન,
હેમમહોર રચ્યા વળી ખેંચે સત્વર ધ્યાન.

લીલા મણિમાંથી કર્યા ફળના ગુચ્છ અનેક,
બાંધ્યા રેશમદોરથી ચિત્તાકર્ષક છેક.

(ચોપાઈ)

રચ્યાં રમ્ય તોરણ બહુરંગી જાણે અનંગની ભાવભંગી;
કેવાં કળશ પતાકા સોહે ધજા ચામરપટ મન મોહે.

દીપ મનહર મણિમય કેવા, વર્ણન થાય વિતાન ના એવા;
જેમાં હોય વૈદેહી કુમારી કથી વર્ણવે કવિમતિ ન્યારી ?

વર રૂપ ગુણ સાગર રામ એવો મંડપ ખલુ કૃતકામ;
શોભા જનકના હર્મ્યના જેવી પ્રતિગૃહને વરેલી કેવી !

દેખી મિથિલાપુરીને જેણે ચૌદ ભુવન તુચ્છ ગણ્યાં તેણે,
ક્ષુદ્ર ગૃહની સંપદાને જોઈ રહ્યું સુરનાયક મન મોહી.

(દોહરા)

વસતી લક્ષ્મી સ્ત્રી બની જે પુરમાં અજ્ઞાત,
એના રસલાવણ્યની કવિ કેમ કરે વાત.

શેષ શારદા અનુભવે વર્ણવતાં સંકોચ,
સાધારણ વિદ્વાનનો સ્વલ્પ શબ્દનો કોશ.

(ચોપાઈ)

દૂતે દેખી અવધપુરી પાવન, પામ્યા આનંદ સ્વર્ગસુહાવન;
પત્ર દશરથને આપ્યો એક, થયો વાંચતાં ઊર્મિ-ઉદ્રેક.

વારિ લોચને તરત છવાયાં, ભાવતરંગ પ્રાણે ભરાયાં,
હૈયું હેતે ભરાઈ આવ્યું, અંગે રોમાંચ અનહદ લાવ્યું.

રામલક્ષ્મણ હૈયામાં હસતા લાગ્યા પત્રની પંક્તિમાં વસતા;
ધરી ઘૈર્યને પત્રિકા વાંચી, કથા જાણી સભાએ સાચી.

થયો આહલાદ સૌને અનેરો મળ્યો સંતોષ સુણતાં ઘણેરો;
આવ્યા ભરત-શત્રુઘ્ન બે ભાઈ, પૂછ્યું બંધુની ખબર છે કાંઈ ?

(દોહરા)

બંને બાંધવ કુશળ ને કયા દેશમાં છે ?
વાંચ્યો પત્ર પુનઃ નૃપે વચન સાંભળી એ.

(ચોપાઈ)

પત્ર સુણતાં થયા પુલકિત, પ્રેમ પ્રગટ્યો અંગાંગે અધિક;
ભાવ ભાળી ભરતનો પુનિત સભા બની સમસ્ત હર્ષિત.

પૂછ્યું દૂતોને દશરથે પ્યારે બંધુ બંને કેવા છે અત્યારે;
તમે એમને સ્વયં નિહાળ્યા, મધુવચનો કદીક ઉચ્ચાર્યા ?

શ્યામગૌર ધરે ધનુબાણ જાણે કૌશિકમુનિ કેરા પ્રાણ;
તમે જાણો તો કહો સ્વભાવ, લઘુ તોપણ પરમપ્રભાવ.

આજે કેટલા દિવસે પાછા પામ્યા અમે સમાચાર સાચા;
કહો ઓળખ્યા જનકે કેમ, એ તો વિહરે છે પ્રાકૃત જેમ.

(દોહરા)

દૂત વચન સુણતાં હસ્યા બોલ્યા તેમ સપ્રેમ,
ભૂપમુકુટમણિ પ્રશ્ન એ પૂછો તમે ન કેમ ?

ધન્ય તમારા સમ નથી કોઈ પિતા અહીં,
વિશ્વવિભૂષણ જેમના પુત્રે પુનિત મહી.

*

(ચોપાઈ)

પુત્ર પ્રશ્નયોગ્ય ન તમારા સિંહ પુરુષોમાં અદ્ભુત ન્યારા,
ત્રણ લોકના પરમપ્રકાશ, એમાં શંકાનો ના અવકાશ.

રવિ શીતળ ચંદ્ર મલિન સર્વે યશની આગળ હીન;
થઈ યોગ્યતા જોતાં પ્રતીત, સૂર્ય જોવા જોઈએ ના દીપ.
સ્વયંવરમાં ભૂપ અનેક હતા સુભટ શક્તિશાળી છેક,
શક્યા તોય ન કોઈ ફાવી શંભુધનુને શક્યા ન હઠાવી.

ત્રણે લોકે જે વીર ને માની ગયું ઊતરી એમનું પાણી;
મેરુગિરિને શકે જે ચળાવી બાણાસુર તે સમીપે આવી.

કરી પ્રદક્ષિણા ગયો હારી; જેની શક્તિ ગણાયે ન્યારી,
એવો ઉપાડનારો કૈલાસ બેઠો રાવણ બનતાં નિરાશ.

(દોહરા)

માત્ર રામ રઘુવંશમણિ સુણો મહા મહિપાલ,
શ્રમ વિણ તોડી ધનુ શક્યા ગજ જ્યમ પંકજનાલ.

(આખ્યાન)

રોષે ભૃગુનાયક ત્યાં આવ્યા બોલ્યા વચનોને મનભાવ્યાં;
દેખી રઘુવરનું પણ બળ કરી વિનય ગયા પછી વન.

રામ અતુલિત છે બળવાળા તેમ લક્ષ્મણ મહિમાવાળા,
કંપે સિંહ શાવકથી હાથી એવા એમનાથી નૃપ ભાથી.

દેવપુત્ર તમારા જોઈ જોવા ગમતા હવે નવ કોઈ;
પ્રેમપ્રતાપ વીરરસવાળી લાગી દૂતની વાણી ન્યારી.

રાજા ભાવવિભોર તૈયાર થયા આપવા પુરસ્કાર,
કિન્તુ અનીતિ એને માની દૂતે ગ્રહણ કર્યું ના કાંઈ.

(દોહરા)

ગુરુ વસિષ્ઠ પાસે જઈ દૂત સાથ સઘળી,
કથા કહી ભૂપે પછી સાદર પત્ર ધરી.

(ચોપાઈ)

બોલ્યા મુનિવર અતિ સુખ પામી, પુણ્યાત્માને દુર્લભ નવ કાંઈ.
સૃષ્ટિ સુખથી ભરી એને માટે, પામે શ્રી એ વાટે ને ઘાટે.

જેમ સરિતા સાગરમાં સમાય, સિંધુને કામના ના જરાય,
ધર્મવાનની પાસે તેમ આવે સ્વેચ્છાએ સંપત્તિ ક્ષેમ.

તમે ગુરુ ધેનુ સુર સેવી વળી પાવન કૌશલ્યાદેવી,
સુખ સામેથી એટલે આવે નવજીવન મંગલ લાવે.

કોઈ ભાગ્યશાળી તમ જેવો નથી, થવાનો ના, ના થયેલો;
પુણ્ય કોનું તમારાથી ભારે સુત રામશા જેમના દ્વારે ?

વીર વિવેકી ગુણસિંધુ ચાર પુત્ર તમારા ધર્મના સાર;
સર્વકાળે તમારું કલ્યાણ, કરો તૈયાર તેથી જાન.

(દોહરા)

વસિષ્ઠના આદેશને શિરોધાર્ય માની,
સ્થાન અપાવી દૂતને ભાગ્ય પરમ જાણી,

રાણીવાસમહીં જઈ કથા કહી સઘળી,
હર્ષાન્વિત ખૂબ જ બની સાંભળતાં રમણી.

(ત્રોપાઈ)

મેઘસ્વરને સુણીને મયૂરી તેમ પ્રફુલ્લિત થઈ પૂરી,
રાણી સર્વ સોહી રહી કેવી, જાણે તૃપ્તિ પામી હોય દેવી.

પત્રિકાને હૃદયે લગાવી નાચી નૂતન હર્ષ જગાવી;
કીર્તિ ભૂપે વખાણી અપાર રામ-લક્ષ્મણની વારંવાર.

મુનિ કૌશિક કેરો પ્રસાદ આ છે એમનો આશીર્વાદ,
બોલી દશરથ ચાલ્યા બહાર, રહ્યો ધન્યતાનો નવ પાર.

બોલાવીને ભૂદેવને રાણી રહી ભેટ આપી મનમાની;
આપી આશિષ પામીને દાન, દાન કોનું કરે ના કલ્યાણ ?

(દોહરા)

યાચક બીજા દાનને પામી થયા પ્રસન્ન,
બોલ્યા દશરથસુત સકળ જીવો કાળ અનંત.

સુંદર વસ્ત્રો ધારતા ચાલ્યા સઘળા તે,
અન્ય વગાડી જન રહ્યા નિશાન ડંકાને.

સીતા-રામ વિવાહના સમાચાર જાણી,
ચૌદ ભુવન ઉત્સાહમાં મગ્ન બન્યાં ભારી.

અયોધ્યા સદા સરસ છે મંગલમયી પુરી,
તોપણ અભિનવ પ્રીતથી શણગારી સઘળી.
ધજા પતાકા ચામરે ચારુ પટે અદ્ભુત,
બજાર સર્વ બની રહ્યું ધરતાં અનુપમ રૂપ.

કનકકળશ મણિમાળ ને દધિ અક્ષત તોરણ,
મંગલ કરી રહ્યાં અધિક મનહર વળી ભવન.

ચંદન કેસર કસ્તુરી કપૂરયુત રસથી,
સુગંધિત કરી સડકને ચોક રચી સુખથી.

(ચોપાઈ)

દ્યુતિ દામિની જેવી ધારી વિધુવદની સુલોચના ન્યારી,
નિજ રૂપથી રતિનું ધ્યાન આકર્ષીને હરનારી ગુમાન,

સજી સન્નારી એવી શૃંગાર ટોળે વળી આનંદે અપાર,
ગાવા લાગી મંજુ રસગાન કોયલોના લજવીને પ્રાણ.

મધુ હર્મ્યનો મંડપ કેવો બન્યો વિશ્વવિમોહન જેવો,
રાજપ્રાસાદનું વર્ણન કરે કોણ કરીને દર્શન.

દ્રવ્ય મંગલ મનહર સોહે જાણે સુંદરતા રસ દોહે;
થતી ક્યાંક મધુર વેદધ્વનિ ક્યાંક બોલાતી બિરદાવતિ.

સ્ત્રીઓ ગાતી પામીને આરામ લેતાં સીતા ને રામનું નામ;
નાનું ભવન છતાં રસ ભારે કહો કેમ સમાય કિનારે ?

(દોહરા)

શોભા દશરથભવનની કવિ શે પામે પાર,
સુરશિરોમણિ રઘુવરે લીધો જ્યાં અવતાર.

*

૨૪. જાનની તૈયારી

(ચોપાઈ)

કહ્યું તરત ભરતને રાજે કરો હયગય તૈયાર આજે,
રથ જોડીને જાનમાં ચાલો સુખસરિતામહીં સર્વ મ્હાલો.

રથ રંગબેરંગી અશ્વ થયા તૈયાર સુંદર સઘ,
પગ ધરતી પર બધા ધારે જેમ સંતપ્ત લોહ જ બાળે.

કરે પવનકેરો અનાદર, શાંત રહે ના એકે પળ;
અશ્વ અનેક જાતિના એવા ચાલે વેગે મરુતના જેવા.

છેલછબીલા રાજકુમાર બેઠા એ પર બની તૈયાર,
ધારી ભૂષણ ભરત સમાન લઈ ભાથાં ધનુષ ને બાણ.

(દોહરા)

સુંદર શૂર ચતુર હતા નવયુવાન સૌ એ,
દરેકની સાથે વળી સોહે સૈનિક બે.

અસિકળાપ્રવર સર્વ એ ધૈર્ય-સ્થૈર્યવાળા,
યુદ્ધનિપુણ નિર્ભય સદા રઘુવરના પ્યારા.

(ચોપાઈ)

ધારી વીરતાબિરદ વીર આવ્યા પુરને છોડી રણધીર;
અશ્વ ફેરવે વિવિધ પ્રકારે, ઢોલનાદ સુણી હર્ષ ધારે.

ધ્વજમણિ અન્ય ભૂષણવાળા રથ સારથિઓએ સજાવ્યા,
ચારુ ચામર કિંકીનીસ્વર રવિરથની હરે શ્રી સકળ.

રથે અશ્વ જોડ્યા કૃષ્ણ કર્ણ અગણિત આકર્ષક વર્ણ,
ચાલે જળ પર સ્થળની જેમ, ડૂબે ચરણ રોકાય ના તેમ.

થતાં મુગ્ધ મુનિકેરાં મન, મોહે સામાન્ય કેમ ના જન;
જોઈ સર્વને અચરજ થાય, ઉરે ઉલ્લાસ કેમે ના માય.

(દોહરા)

નગર બહાર બધી મળી અવધપુરીની જાન,
શુકન થયા શુભ સર્વના પુલકિત કરતાં પ્રાણ.

અવર્ણનીય હાથી ઉપર અંબાડી શુંગાર,
મત્ત ગજ આગળ વધ્યા, સજી ઘંટની માળ.

શ્રાવણમાસે અભ્રની ચાલે જેવી હાર;
શિબિકાવાહન અન્ય પણ સુંદર હતાં અપાર.

વિપ્ર વિરાજ્યા એ ઉપર શરીરધારી વેદ,
હોય વિરાજ્યા એમ સૌ ભૂલી સઘળા ભેદ.
માગધ બંદી સૂત જન ગુણ ગાનારા ભાટ,
ઊંટ વૃષભ ખચરતણી કેટકેટલી જાત.

કહાર કાવડમાં ભરી ચાલ્યા વિવિધ પદાર્થ;
કોણ વર્ણવે સાજ ને લોકસમાજ કૃતાર્થ.

હૈયે હર્ષ હતો પરમ પુલકિત હતાં શરીર,
જોવા સૌ ઝંખી રહ્યા લક્ષ્મણ રઘુવર વીર.

*

(આખ્યાન)

ગરજે ગજ ઘંટધ્વનિ ધોર ચારે તરફ રથોનો શોર,
હણહણાટ અશ્વોના થાય, વાત સુણી ના કોઈ જાય.

ધનને ગૌણ કરી દેનાર નિશાનડંકા બજે અપાર;
પથ્થર પણ તત્ક્ષણ પીસાય પડતાં ધૂલિમહીં પલટાય

દશરથદ્વારે એવી ભીડ; મનહર ગીત લલના ગીત,
મુગ્ધ અટારી ઉપર ચઢી લેતાં મંગળથાળ ઘડી.

હરખતણું વર્ણન ના થાય, બળ ભાષાનું હારી જાય.
બે રથને તૈયાર કરી પછી સુમંત્રે ભાવ ભરી,

સબળ સૂર્યના અશ્વચક્રી જોડી અશ્વ મુદિત મનથી,
દશરથની પાસે આણ્યા, અધિક ઈન્દ્રરથથી જાણ્યા.

(દોહરા)

એક રાજકુળ ખાતર રથ તૈયાર કર્યો;
અન્ય તેજના પુંજશો અતિ સૌન્દર્યભર્યો.

વસિષ્ઠને બેસાડતાં એ રથ ઉપર નરેશ
અન્ય રથે બેઠા સ્મરી શિવ ગુરુ ગૌરી ગણેશ.

(આખ્યાન)

દશરથ સાથે વસિષ્ઠ એમ સોહે સુરગુરુ સાથે જેમ,
પરમપ્રતાપી ઈન્દ્ર મહાન, આકર્ષે સર્વતણું ધ્યાન.

કુળરીતિ કરી વેદાચાર મંગલ સર્વ થયા તૈયાર,
સ્મરી રામ પામી આદેશ ચાલ્યા સકળ શમાવી ક્લેશ.

શંખ મહીપતિએ બજવ્યો, ભાગ દેવતાએ ભજવ્યો,
વરસાવ્યાં હર્ષચક્રી ફૂલ જનસમાજને કરી પ્રકુલ્લ.

હયગય ગાજ્યા જાગ્યો શોર, વાદ્ય વાગવા લાગ્યાં ઓર;
શરણાઈઓ ભાવવિભોર બજી રહી ત્યાં ચારેકોર.

ઘંટ ઘંટડીતણા અવાજ આવ્યા જાણે બજ્યાં પખાજ;
વિદૂષકે કરી સુંદર ખેલ પીરસ્યું રંજનને નિર્ભેળ.

(દોહરા)

તાલબદ્ધ નયવી રહ્યા અશ્વો રાજકુમાર,
નિહાળતા એ નિપુણ નટ કરતાં શબ્દ અપાર.

(આખ્યાન)

અવર્ણનીય ખરેખર જાન, શુભ શુકન બધે ખેંચે ધ્યાન;
પક્ષી યાસ દિશામાં વામ ચારા સહિત જાય કૃતકામ.

જમણી તરફ ખેતરે કાગ સોહી રહ્યા ખેલતા ફાગ;
દર્શન થયું નકુળનું તેમ ત્રિવિધ વાયુ વાયો વર જેમ.

સૌભાગ્યવતી ઘટ ને બાળ લઈ આવતી સામે નાર;
જોવા મળતું ફરી શિયાય, ગૌ પાતી પય કરતી પ્યાર.

મૃગની મળી નીરખવા હાર, જમણી તરફ શુભાશિષ માળ;
શ્યામ-શ્વેત શિરની ચકલી ડાબી તરફ મળી સઘળી.

(દોહરા)

પંડિત પુસ્તક સાથ બે સામા વળી મળ્યા;
મંગલ ફળ દેનાર સૌ સાથે શુકન થયા.

*

(ચોપાઈ)

શ્રેષ્ઠ શુકન સુલભ સૌ તેને બ્રહ્મ સગુણ મળ્યા સુત જને;
 કન્યા સીતા જ્યાં વરરાજા રામ સમઘી દશરથ જનક નિષ્કામ,
 એવા લગ્નને સુણતાં નાચ્યા સર્વ શુકનો આનંદે રાચ્યા;
 કર્યું જાને એ રીતે પ્રયાણ ગરજ્યા ઘોડા ખેંચીને ધ્યાન.
 ભાનુકુળકેતુ આવતા જાણી દીધા સરિતાપે સેતુ બનાવી,
 વચ્ચે ઉત્તમ રચ્યા આવાસ જનકે સ્વર્ગશા સમૃદ્ધ ખાસ.
 શ્રેષ્ઠ શયન પામ્યા ત્યાં અશન મનવાંછિત સર્વ વસન,
 નિત્યનૂતન અનુકૂળ સુખ, ભૂલ્યા જાનેયા ઘર ને દુઃખ.

(દોહરા)

ગડગડ નિશાન સાંભળી ચાલ્યા આગેવાન,
 ગજ રથ પદચર અશ્વ સહ વધાવવાને જાન.

શરબત દૂધ જળે ભર્યા કળશ સુવર્ણતણા,
 અમૃતમય પકવાન ને ભોજનથાળ ઘણા.

વસ્તુ વર્ણનાતીત મધુ ઉત્તમ ફળકેરી,
 ભેટ મોકલી નૃપતિએ રસ સાથ અનેરી.

ભૂષણ મણિ સુંદર વસન, ખગ મૃગ હયગય તેમ,
 અર્ધ્યા અસંખ્ય વાહનો મંગલ દ્રવ્ય સપ્રેમ.

દધિ ફળના રસ સ્વાદુ ને અન્ય વિવિધ ઉપહાર,
ભરી ભરી કાવડમહીં થયા વિદાય કહાર.

પુલકિત આનંદે બન્યા નીરખી સુંદર જાન,
સામૈયું કરનાર સૌ, બજવી તરત નિશાન.

દેખી આગેવાનને જાનૈયા હરખ્યા
પરસ્પર મળ્યા પરિચિતો ભળી પ્રેમરસમાં.

મર્યાદા મૂકી મળ્યા સમુદ્ર જાણે બે,
મધુર મહોત્સવ સમ બન્યું દૃશ્ય ખરેખર એ.

*
(ચોપાઈ)

દ્રવ્ય દશરથે સાદર લીધું, બધું યાચકજનને દીધું;
પૂજા સત્કાર પામીને ખાસ ચાલ્યા સર્વે પછી જાનીવાસ.

શુચિ સુંદર જાનીવાસ પૂરે મનવાંછિત અભિલાષ;
રંગબેરંગી કર્યા શણગાર, જોઈ કુબેર કરે વિચાર.

જાન પુરમહીં જાણી પધારી સિદ્ધિ બોલાવી સીતાએ ન્યારી,
મહિમા પ્રગટ પોતાનો કરી; આજ્ઞા ભૂપતિસેવાની ધરી.

(દોહરા)

સીતાની આજ્ઞાથકી સિદ્ધિ સકળ ગઈ,
જાનીવાસે સંપદા સુખ ઐશ્વર્ય લઈ.

ઈન્દ્રપુરીના ભોગ ને ભેગા કર્યા વિલાસ,
રહ્યો નહીં સ્વપ્નેય ત્યાં અગવડનો અવકાશ.

*

(ચોપાઈ)

પેખી પોતપોતાના ઉતારા સૌએ માણી દૈવી સુખધારા;
જાણ્યો વૈભવનો નવ મર્મ, માન્યું સકળ જનકકેરું કર્મ.

રામે સીતાના મહિમાને જાણી હર્ષ અનુભવ્યો પ્રેમ પ્રમાણી;
સુણી પિતાનું શુભાગમન થયું સર્વ ચિંતાનું શમન.
મનમાં દર્શનની હતી ઈચ્છા, ગુરુઆજ્ઞાની કિન્તુ પ્રતીક્ષા,
કહ્યું સંકોચવશ ના કાંઈ, જોયા વિશ્વામિત્રે બંને ભાઈ.

પામી આનંદ આપ્યું આલિંગન, આંખ ઊભરાઈ ક્ષણ બે ક્ષણ,
સર તૃષાર્ત પાસે જાય શાંતિ તૃષાર્તને દેખી થાય
એવા ચાલ્યા દશરથને મળવા સુખશાંતિ સંતૃપ્તિ ધરવા.

(દોહરા)

પુત્રો સાથે આવતા મુનિવરને જોઈ,
દશરથ સુખના સિંધુમાં ડૂબ્યા સુધ ખોઈ.

(ચોપાઈ)

ભૂપે કર્યા દંડવત મુનિને ધારી મસ્તકે ચરણરજને;
મુનિએ ભાવથી એમને ભેટી આપ્યા આશીર્વાદ ઉરેથી

રામ લક્ષ્મણે કર્યા પ્રણામ ત્યારે દશરથ પુલકિત પ્રાણ,
આપી આલિંગન પામ્યા સુખ પ્રાણ પામ્યું જાણે તન મૃત.

કર્યા વસિષ્ઠમુનિને પ્રણામ પછી લક્ષ્મણ તેમજ રામ,
વંદ્યા વિપ્રસમાજને સ્નેહે, આપી આશિષ એમણે નેહે.

ભરતે શત્રુઘ્ન સહિત સપ્રેમ કર્યા પ્રણામ પૂછતાં ક્ષેમ;
રામલક્ષ્મણ ભાવભરેલા ભેટયા એમને સ્નેહછલેલા.

(દોહરા)

પુરજન પરિજન જ્ઞાતિજન યાચક મંત્રી મીત,
મળ્યા રામ સૌને સુખે પરમકૃપાળુ વિનીત.

(ચોપાઈ)

પેખી રામ સુખી પામી જાન, કરે પ્રીતનાં કોણ વખાણ,
નૃપ સાથે સોહે પુત્ર ચારે તન ધર્માદિ જીવિધ ધારે.

દેખી દશરથને પુત્ર સમેત પામ્યા પુરજન હર્ષ વિશેષ;
દેવો પુષ્પ વરસાવવા લાગ્યા, ગીત અપ્સરાનાં મધુ જાગ્યા,

લગ્નદિનથી વહેલી જાન આવી એથી મુદિત બન્યા પ્રાણ;
બ્રહ્માનંદાનુભવ કરી સર્વ પુરે ઊજવી રહ્યાં શુચિ પર્વ.

(દોહરા)

સુંદરતાની અવધિ છે સીતા તેમજ રામ,
સુકૃતતણી છે અવધિ આ નૃપ બંને કૃતકામ;

મિથિલાનગરીના કહી એમ રહ્યા સૌ લોક,
ટોળે સર્વસ્થળે મળી ઉત્સવમગ્ન અશોક.

*

(ચોપાઈ)

સીતા જનકના પુણ્યની મૂર્તિ, રામ દશરથ પુણ્યની સ્ફુર્તિ;
બંને નૃપે આરાધ્યા શિવ ફળ મેળવ્યું ચિરંજીવ.

કોઈ એમના સરખો થયો ના, નથી હાલ, થશેય કદી ના;
છીએ આપણે પુણ્યનાં રાશી થયાં જગ કે જનકપુરવાસી.

ભાગ્યશાળી કો આપણા જેવું, કોનું સુકૃત ઉત્તમ એવું,
સીતારામને જોયાં જેણે, લગ્ન જોઈશું નેહલ નેને.

વદી કોયલકંઠથી નારી મળી સુંદર લોચનવાળી,
લાભ લગ્નનો મળશે મોટો, જગમાં નથી જેમનો જોટો
પ્રિય આંખના અતિથિ થશે એ બંને બંધુ હવેથી વિશેષે.

(દોહરા)

જનક સ્નેહવશ તેડશે સીતા વારંવાર,
કોટિ કામ કમનીય બે બંધુ અવારનવાર

લેવા એને આવશે, આતિથ્ય થશે શ્રેષ્ઠ,
જોઈ સર્વ સુખી થશું જોયે જ્યમ પરમેશ.

સખી, રામ-લક્ષ્મણ સમા બીજા કુમાર બે,
શ્યામ-ગૌર સુંદર પરમ દશરથ સાથે છે.

બ્રહ્માએ નિજ હાથથી ઘડ્યા હોય એવા,
ઓળખાય જલદી નહીં ભરત રામ જેવા.

લક્ષ્મણ ને શત્રુઘ્ન પણ એક રૂપ વાળા,
નખશિખ છે સર્વાંગ એ અનુપમ ને ન્યારા.

મનને ગમે છતાં શકે વદન વર્ણવી ના,
ઉપમા કોઈ એમની મળે નહીં જગમાં.

(છંદ-શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

ઉપમા મળે ના એમની કોવિદ અને કવિજન કહે,
બળ વિનય વિદ્યા શીલશોભ સિંધુ એ અનુપમ રહે;
નારી બધીયે વિધાતાને પ્રાર્થના પ્રેમે કરે,
ચારે વિવાહ કરે અહીં, અવસર સુખદ અમને મળે.

(દોહરા)

અશ્રુભરી આંખે કહે સઘળી સન્નારી,
પુણ્યપત્યોનિધિ નૃપતિ બે કૃપાળુ ત્રિપુરારી,

શંકર સર્વ મનોરથો પૂરણ એ કરશે;
એવા દિવ્ય મનોરથે ભરતી હૃદય રસે.

*

૨૫. વિવાહ

(દોહરા)

ઋતુ હેમંત સોહામણો માર્ગશીર્ષ ને માસ,
આવ્યો લગ્નદિવસ શુભ સૌ માંગલ્યનિવાસ.

બ્રહ્માએ દિન શોધતાં નારદ મુનિ દ્વારા,
મિથિલાપતિને મોકલ્યો ભાવથકી ન્યારા.

જ્યોતિષીપ્રવર જનકના સંમત સર્વ થયા,
મુહૂર્તને નિશ્ચિત કર્યું પ્રસન્ન અન્ય બન્યા.

ગોરજની વેળા વિમળ સકળ સુમંગલમૂળ,
આવી સમીપ ને થયા શુકન સરસ અનુકૂળ.

પુરોહિત શતાનંદની સૂચનાથી સઘળા,
લાવ્યા મંગલ દ્રવ્યને મંત્રી જનકતણા.

સાદર સાજ સજી બધા લેવા જાન ગયા,
વૈભવ કોશલપતિતણો પેખી ચક્રિત થયા.

વૈભવ લાગ્યો ઈન્દ્રનો એની આગળ શુષ્ક,
નરનારી અવલોકતાં થયા પૂર્ણ પરિતૃપ્ત.

વિનય સુણીને દશરથ કુળવિધિ સર્વ કરી,
ગુરુ મુનિ સાધુસમાજ સહ ચાલ્યા હર્ષ ધરી.

દશરથનું ઐશ્વર્ય ને ભાગ્ય નિહાળીને,
 નિષ્કળ સુર બ્રહ્માદિ નિજ જીવન જાણીને,
 સહસ્રવદને એમને વખાણવા લાગ્યા,
 વરસાવ્યાં શુભ અવસરે સુમનો વણમાગ્યાં.

(ચોપાઈ)

શિવબ્રહ્માદિ દેવો વિમાને ચઢીને અવનવા ભાવ ઉલ્લાસે,
 જોવા કાજ વિવાહને ચાલ્યા, કરી ઉત્સવ આનંદે મ્હાલ્યા.

પેખી મિથિલાપુરી થયો પ્રેમ એની સુંદરતા સુખ તેમ,
 લાગ્યા તુચ્છ પોતાના લોક, ક્યાંય દેખાયો લેશ ન શોક.

નરનારી સૌ રૂપભંડાર શીલધર્મ ને જ્ઞાનનાં સાર,
 થયાં દેવ દેવાંગના સહેજ ચંદ્રતેજે તારાશાં નિસ્તેજ.

પેખી બ્રહ્માય વિસ્મય પામ્યા, હતા જે જે પદાર્થો ન્યારા,
 એમાં રચના ના એમની ભાળી, થઈ સૃષ્ટિ સ્વતંત્ર જ સારી.

(દોહરા)

કહ્યું શંકરે દેવને પામો અચરજ ના,
 સીતા ને રઘુવીરનો વિવાહ અનુપમ આ.

*

(આખ્યાન)

લેતાં મધુમય જેનું નામ મટે અમંગલમૂળ તમામ,
 બનતાં સુલભ પદારથ ચાર તેજ તત્ત્વ છે સીતારામ.

સમજાવીને સુરને એમ મહાદેવ ચાલ્યા સપ્રેમ;
પ્રસન્ન મન પુલકિત તનસાથ દેખ્યા દેવે દશરથરાજ.

સંગ સંત ભૂદેવસમાજ સુખ જેમ ફેર સજતા સાજ;
મોક્ષ ચતુર્વિધ ધારી અંગ આવ્યા એવા સુત પણ સંગ.

મરકત કનક વર્ણની જોડ જોઈ દેવે પૂર્યા કોડ;
રામ નિહાળી ફરીફરી વરસી સુમન પ્રશસ્તિ કરી.

(દોહરા)

રામના સુભગ રૂપને નીરખી વારંવાર,
નેત્રે પ્રગટી શિવતણા ઉમાસહિત રસધાર.

(આખ્યાન)

મોરકંઠ ધૃતિ શ્યામ શરીર, વીજ વિનિંદક વસનો પીત,
મંગલ સુંદર સર્વપ્રકાર, ધાર્યા વિવિધ શુચિ અલંકાર.

શરદ વિમળ વિધુ વદન રસાળ, નયન નવલ રાજીવ સમાન;
સુંદરતા નવ કહી શકાય, જોતાંવેંત જ મુગ્ધ થવાય.

બંધુ મનોહર સોહે સંગ નયાવતા જે તરલ તુરંગ;
કોટિ કામથી અદભુત અંગ, રઘુવરનો આકર્ષક રંગ.

જે તુરંગ પર રાજ્યા રામ તુરંગ તે સુંદર કૃતકામ,
કામદેવ જાણે સાક્ષાત, એની ગતિની થાય ન વાત.

(છંદ-શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

ગતિ નિહાળી એની ગરુડને પણ થતી લજ્જા ખરે,
વય રૂપ બળ ગુણ ચાલથી એ મુગ્ધ દર્શકને કરે;
માણેક મોતી મણિ થકી મંડિત પ્રકાશિત જીનને,
મોહિત થતા સુર મુનિ મનુજ દેખી સુચારુ લગામને.

(અનુષ્ટુપ)

લગામ ધૂધરીવાળી સજીને અશ્વ ચાલતો,
રામના મનની સાથે મનનો તાલ સાધતો.

મેઘ શોભી રહ્યો તારાગણ ને વીજળી વડે,
નયાવી હો રહ્યો જાણે કોઈ સુંદર મોરને.

(આખ્યાન)

રામ અશ્વ પર થયા સવાર, એનું શું લાવણ્ય અપાર,
શારદા કરે કેમ વખાણ, મુગ્ધ કર્યો શંકરનો પ્રાણ.

રમા રમાપતિ મુગ્ધ બન્યાં સંમોહિત ક્ષણવાર થયાં,
રઘુવરનું સૌન્દર્ય અનંત, બ્રહ્મા પામી શક્યા ન અંત.

સુરપતિનો આનંદ અનંત, દેવગણ થયા પરમ પ્રસન્ન;
બંને પક્ષે હર્ષ અમાપ રઘુવરકેરો કેવળ જાપ.

વિવિધ વાગવા લાગ્યાં વાદ્ય; સજી જાનને માટે સાજ
સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ તેમ ચાલી કરવા કાજે ક્ષેમ.

(દોહરા)

સજી આરતી હરખથી વધાવવાને રામ,
લલનાઓ ગજગામિની ચાલી તજતાં કામ.

(ચોપાઈ)

વિધુવદન નારી મૃગલોચન તન ચારુ રતિમદમોચન,
ધાર્યા રંગબેરંગી ચીર સજ્યાં ભૂષણ દિવ્ય શરીર.

શણગારીને સુંદર અંગ ગાતી રસની રેલીને ગંગ;
કડાં ધૂધરી નૂપુર વાગે જાણે કોઈને આમંત્રે રાગે.

શચી શારદા લક્ષ્મી ભવાની શુચિ દેવાંગના ન શાણી,
ધરી કપટ નારી વેશ સજી સુમનમાળથી કેશ

રાણીવાસમાં જઈ વિરાજી, એવું કરતાં લેશ ના લાજી,
શક્યું ઓળખી ત્યાં ન કોઈ, ગાયાં ગીતો અવસરને જોઈ.

(છંદ-શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

કો ઓળખે કોને કહો સાનંદ સર્વે વર બન્યા,
પરબ્રહ્મને સત્કારવા ચાલી પરમ હર્ષિતમના;
આનંદકંદ વિલોકતાં વર આંખમાં પ્રેમાશ્રુનાં,
ફૂટયાં ઝરણ, ભાવો હૃદય પ્રગટ્યા સુખદ સૌભાગ્યના.

(દોહરા)

વેશ રામનો નીરખતાં હરખી સીતામાત,
સુખની એના કવિથકી કેમ કરાયે વાત.

શેષ શારદા લક્ષ હો લક્ષ વળી હો કલ્પ,
કરાય વર્ણન તોય તે વર્ણન કરાય અલ્પ.

(ચોપાઈ)

મંગલ અવસર આવ્યો જાણી લાગી પોખવા પ્રેમથી રાણી;
વેદવિહિત કુળ-આચાર કર્યા વ્યવહાર સર્વપ્રકાર.

પંચશબ્દ ધ્વનિ ને ગાન થયાં કરતાં રસે ગુલતાન;
કરી આરતી ને અર્ધ્ય આપ્યો; રામે માર્ગ મંડપનો કાપ્યો.

કર્યો રામે મંડપમાં પ્રવેશ, બેઠા તેમ અયોધ્યાનરેશ.
અર્ધ્ય સહિત આરતી ઉતારી સુખ પામી નિહાળીને નારી
મણિ ભૂષણ વસ્ત્રની ભેટ, દેવ બ્રહ્માદિ વિપ્રના વેશ,
ધારી આવેલા જોવા લાગ્યા જાણે મોહનિદ્રાથી જાગ્યા.

(દોહરા)

રઘુકુળરૂપી કમળના સૂર્યસમા શ્રીરામ,
શોભા જોઈ એમની ભૂલ્યા સૌ નિજ ધામ.

નાઈ ખવાસ ભાટ નટ ભેટ મેળવીને,
આશિષ દેતા વંદતાં સ્નેહે મુદિતમને.

વૈદિક લૌકિક વિધિ કરી દશરથ જનક મળ્યા,
શોભાની કવિજન શક્યા શોધી ના ઉપમા.

ઉપમા મળી ન ક્યાંય તો માની હૈયે હાર,
માન્યું કે ઉપમા નથી શોધવામહીં સાર.

દેવો એ સંબંધને દેખી બની પ્રસન્ન,
બોલ્યા, જે દિનથી થયું જગત સકળ ઉત્પન્ન.

વિવાહ જોયા સાંભળ્યા અનેક એ દિનથી,
આવા સર્વપ્રકાર ના જોયા સમ સમઘી.

પ્રીતિ છવાઈ દેવની વાણીને સુણતાં,
દશરથને લાવ્યા જનક સાદર મંડપમાં.

મંડપની રચનાથકી મુનિમન મુગ્ધ બન્યાં,
જનકે સિંહાસન વિવિધ નિજ હસ્તે જ ધર્યાં.

વસિષ્ઠ પૂજી ઈષ્ટસમ આશિષ પ્રાપ્ત કરી,
પૂજ્યા વિશ્વામિત્રને પ્રીતે પરમ વળી.

વામદેવ જેવા પરમ પૂજ્ય ઋષિવરને,
પ્રસન્ન મનથી આસનો અર્પ્યા ને સહુને.

પ્રીતરીતનો કાવ્યમાં કહેતાં ના'વે પાર;
શુભેચ્છા સહજ પાઠવી સૌએ વારંવાર.

*

(ચોપાઈ)

કરી પૂજા કોશલપતિકેરી, ઈશ માનીને પ્રીતે અનેરી;
કહ્યું વૈભવ ભાગ્ય વિસ્તાર થયો તમારે લીધે અપાર.

પૂજી અર્પ્યા જાનૈયાને આસન, કર્યો વિવેક શોકવિનાશન;
દાન માન વિનય ને વાણી થકી જાન સકળ સનમાની.

બ્રહ્મા વિષ્ણુ શિવ સૂર્ય દિગ્પાલ છદ્મવેશે વિરાજ્યા તે કાળ,
પૂજ્ય જનકે અજ્ઞાત છતાંયે કરી આદર બેસાડ્યા ભાવે.

રામે ઓળખી એમને લીધા, થઈ એમના મનમાં દ્વિધા;
કરી માનસપૂજા પ્રેમે, થયા દેવતા સંતુષ્ટ રે'મે.

(દોહરા)

રામચંદ્ર મુખચંદ્ર રસ, લોચન ચારુ ચકોર,
સાદર પાન કરી રહ્યાં, પ્રમોદ એનો ઓર.

(ચોપાઈ)

ઘડી જોઈ વસિષ્ઠે બોલાવ્યા, શતાનંદ આદર સાથે આવ્યા;
કહ્યું રાજકુમારીને લાવો થયું મુહૂર્ત મંગલ જાઓ.

સુણતાં શતાનંદની વાણી સખી સાથ આનંદી રાણી;
વિપ્રકુળની બોલાવી નારી કુળરીતિ કરાવી ન્યારી.

શ્રેષ્ઠ દેવાંગના હતી શ્યામા સર્વે સુંદરી નયનાભિરામા;
સ્ત્રીઓ સન્માનતાં સુખ પામી રહી રાણી દેવી જેવી જાણી.

સર્વે સીતાને શણગારી, સાજ અવનવા વળી ધારી,
લઈ સાદર સ્નેહથી ચાલી મત્ત કુંજરગામિની મ્હાલી.

લઈ સીતાને લગ્નમંડપમાં ચાલી દેવાંગના લલના ત્યાં,
સુણી એમનાં સ્વર્ગીય ગીત તજી મુનિઓએ ધ્યાનની પ્રીત.

કામદેવની કોયલ લાજી, રહ્યા કંકણનૂપુર વાગી,
એવી ચાલ ને એમની રીત થયાં ચંચળ સર્વનાં ચિત્ત.

(દોહરા)

સીતા વનિતાવુંદમાં સહજ અધિક સોહે,
લલનાગણમાં શ્રી સ્વયં જાણે મન મોહે.

*

સીતાના સૌન્દર્યનું વર્ણન ના જ કરાય,
સૌન્દર્ય પરમ અલ્પ મતિ, જાણે નહીં જરાય.

રૂપરાશિ સુપવિત્ર એ સીતાને જોઈ,
જાનૈયા પ્રણમી રહ્યા પ્રેમથકી મોહી.

નીરખી રઘુવરને બન્યા સૌએ પૂરણકામ,
દશરથ સુત સહ હર્ષને પામ્યા શાંતિઠામ.

શાંતિપાઠ મુનિએ કર્યા આશીર્વાદ દઈ,
આવી સીતા મંડપે રસનું મૂળ થઈ.

ગૌરીગણ પતિ વિપ્રને પૂજ્યા શ્રીગુરુએ,
દેવો પ્રગટ્યા પ્રેમથી અર્પી આશિષને.

મધુપર્કાદિ સુવર્ણનાં પાત્રે ને કળશે,
ભરતા સેવક મુનિતણી આજ્ઞાથી હરખે.

સૂર્યે દર્શાવી બધી કુળની રીતિ સપ્રેમ,
આદર સહિત પૂજાતણા સર્વ પળાયા નેમ.

પૂજા દેવોની કરી મુનિઓએ સ્થાપ્યું,
સુભગ સિંહાસન સ્નેહથી સીતાને આપ્યું.

સીતા ને શ્રીરામનો પરસ્પર પરમ પ્રેમ,
એકમેકનું દર્શન કહી શકાયે કેમ?

મન બુદ્ધિ વાણી થકી અનુભવ છે પર જે,
કવિ ઉત્તમ પણ એહને ક્યાંથી પ્રગટ કરે?

લેતા અગ્નિ તન ધરી આહુતિ હોમતણી,
વિપ્રવેશ વેદો વદે વિધિને લગ્નતણી.

(ચોપાઈ)

વિશ્વવિખ્યાત જનકની રાણી સીતામાત કહું શે વખાણી;
યશ સુકૃત સૌન્દર્ય સુખ સર્વ એકત્ર કરી અદ્ભુત

વિઘાતાએ બનાવી એને; આવી મુનિના સૂચનથી પ્રેમે,
ડાબી તરફ જનકના સોહે શ્રેષ્ઠ સુનયના મન મોહે.

શુચિ સુગંધ મંગલ પાણી ભર્યા કળશ સુવર્ણના આણી,
સુંદર કથરોટ શ્રેષ્ઠ મણિની મૂકી રામ પાસે રાજારાણી

બની મઝ્ન લાગ્યાં પગ ધોવા, આવ્યા ત્રિદેવ એને જોવા,
મુનિ વેદધ્વનિ રહ્યા કરી, રામે લીધાં સૌનાં હૈયા હરી.

(છંદ-શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

પુલકિત બનીને પાદપંકજ પખાળી પ્રેમે રહ્યાં,
નભનાં નગરનાં ગાન જયધ્વનિ ચતુર્દિશ વ્યાપી ગયાં;
જે પદસરોજ મનોજ અરિઉરસર સદાય વિરાજતાં,
જેને સ્મર્યે મન વિમળ બનતું સકળ કલિમલ નાસતા.

જેનો કરીને સ્પર્શ મુનિવનિતા પરમગતિને લભી,
શિવમસ્તકે જેનો મધુર રસ વિરાજે ગંગા બની;
મન મધુપ કરતાં સેવતાં મુનિ પામતા ગતિ જેમને
સૌભાગ્યશાળી જનક ધોતા ધન્ય બનતા તેમને.

બંને કુળગુરુએ કરાવ્યું ઉભયનું પાણિગ્રહણ,
બ્રહ્માદિ દેવ મનુષ્ય મુનિમનમાં વહ્યું રસનું ઝરણ;
સુખમૂળ વરકન્યા નિહાળી પ્રસન્ન બન્યાં દંપતી,
વેદોક્ત વિધિથી કર્યું કન્યાદાન જનકે તે પછી.

લક્ષ્મી સમર્પી સિંધુએ હરિને, પવિત્ર હિમાલયે,
ગિરિજા મહેશ્વરને સમર્પી તેમ સીતા રામને;
કીર્તિ છવાઈ વિશ્વમાં; શું વિવેક જનક અધિક કરે,
એ શ્યામમૂર્તિને વિલોકી વિદેહ બનેલા ખરે.

(દોહરા)

હોમ થયો, ગાંઠો વળી, ને મંગલફેરા,
ફરાઈ રહ્યા, ધ્વનિ થયા વિવિધ હર્ષકેરા.

હર્ષ દેવ પામ્યા સુણી મંગલ ગાન નિશાન,
લાગ્યા સૌ વરસાવવા સુરતરુ સુમન સુજાણ.

(ચોપાઈ)

વરકન્યા ફરી રહ્યાં ફેરા જોતાં સ્નેહ સાથે સૌ અનેરા;
જાય વર્ણવી ના એ જોડી, ઉપમા સઘળી પડે થોડી.

રામસીતાની સુંદર છાયા મણિસ્તંભે પડે ધરી માયા;
કામદેવ ને રતિ જાણે રૂપ લઈ દેખે વિવાહ અનૂપ.

હતી દર્શન લાલસા ભારે છતાં સંકોચ બંનેને ત્યારે;
ક્ષણવાર જુએ ને લપાય, લોલ લોચન ક્લેશ કપાય.

બન્યા દર્શકો આનંદમગ્ન ભૂલ્યા ભાન બની સંલગ્ન;
મુનિ ફેરવી મંગલફેરા થયા કૃતકૃત્ય હર્ષે સવેળા.

સીતાશિર પર સીંદૂર રામે પછી લગાડયું પૂરણકામે,
શોભા અવર્ણનીય બની એ, બન્યાં ધન્ય વિલોકી બધાં તે.

રક્ત પરાગે પદ્મ ભરીને સર્પ સુધાનો લોભ કરીને,
જાણે ચંદ્રનો કરે શૃંગાર, એના આનંદનો ના પાર.

બંને બેઠાં આસન પર એક, દેખી દશરથ સુખી થયા છેક;
પુણ્ય કલ્પવૃક્ષ ફળ જોઈ રહ્યું અંતર રંગથી રોઈ.

*

(આખ્યાન)

ત્રિભુવનમાં ઉત્સાહ છવાયો લગ્ન થવાથી રામતણું,
મંગલ મહાન મધુમય ઉત્સવ વાણીમાં હું કેમ વણું ?

વસિષ્ઠના આદેશથી થયા અન્ય લગ્ન માટે તૈયાર,
રાજા જનકે લેશ લગાડી કલ્યાણક્રિયામાં ના વાર.

કુશધ્વજની કન્યા ગુણવાળી માંડવી હતું જેનું નામ,
ભરત સાથે પરણાવી એને કરતાં વિધિ સંપન્ન તમામ.

ઊર્મિલાને સકળ સુંદરી શિરોમણિ સરખી જાણી,
પરણાવી લક્ષ્મણની સાથે સર્વપ્રકારે સન્માની.

સુંદર વદન લોચનોવાળી રૂપ શીલ ગુણ ખાણસમી,
પરણાવી શત્રુઘ્ન સાથે શ્રુતકીર્તિ હૈયે ભરી અમી.

વરકન્યા અનુરૂપ પરસ્પર પામ્યાં હર્ષ તથા સંકોચ;
પ્રશસ્તિ કરવા લાગ્યા પુરજન, ખૂટયો શબ્દોકેરો કોશ.

સુંદર વર સહ સુંદર કન્યા સોહી મંડપ એક રહી,
ચાર અવસ્થા જીવહૃદયમાં જેવી વિભુ સંગાથ કહી.

(દોહરા)

મુદિત બન્યા નૃપ સુત સકળ નવવધુ સહ જોઈ,
જેમ ચાર ફળ પામતાં ક્રિયા સહિત કોઈ.

(છંદ-શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

શ્રીરામ જેવી લગ્નવિધિ સઘળા કુમારોની કરી,
પહેરામણીની કથા અનુપમ જાય શી રીતે કહી;
મંડપ ભરાયો કનક મણિ કંબલ વિવિધ વસ્ત્રોથકી,
રથ અશ્વ હસ્તિ દાસ દાસી વિભૂષિત ગાયો ઘણી.

આનંદ પામ્યા લોકપાલો એ બધું જોઈ ખરે,
સંતોષ સુખપૂર્વક ગ્રહ્યું એ અયોધ્યાપતિ દશરથે;
ઈચ્છા પ્રમાણે યાચકોએ ગ્રહણ એમાંથી કર્યું,
જે વધ્યું જાનીવાસ લાવ્યા દ્રવ્ય ઉત્તમ તે બધું.

આદર વિનય ને દાનપૂર્વક જાનને સન્માનતાં,
મુનિવંદના પૂજા કરી સુરને સસ્નેહ મનાવતાં;
બોલ્યા જનક સુર સાધુ જન તો ભાવને જ ચહે સદા,
બેચાર જલનાં બિંદુથી તોષાય ના અર્ણવ કદા.

જનકે નમીને બંધુ સાથે કહ્યાં દશરથને વચન,
સંબધ તમ સાથે થવાથી થયા મોટા અમે પણ;
સેવક અમોને સમજજો આ રાજ સાથે આજથી,
દાસી ગણીને પાળજો કન્યા સદા સદભાવથી.

તમને અહીં તેડાવતાં મેં ધૃષ્ટતા મોટી કરી,
અપરાધ કરજો ક્ષમા સર્વે ભાવ અંતરમાં ભરી.

સન્માન જનકતણું પછીથી અવધપતિએ પણ કર્યું,
અંતર પરસ્પર પ્રેમપૂરણ સુખ પરમ એથી લહ્યું.
સુમનો સુરે વેર્યાં નૃપતિ આવાસ તરફ પછી ગયા,
વાજિંત્ર વેદ વિજયતણા ધ્વનિ નગરમાં સઘળે થયા.

આદેશ મુનિનો મેળવી કન્યા વર સહિત સુંદરી,
કુળદેવસ્થાન તરફ ગઈ ગાતાં પરમ પ્રીતે નરી.

(દોહરા)

સીતા જોતી રામને સહજ કરી સંકોચ,
મન પામે સંકોચ ના, હૈયે ઊંડી હોંશ.

તૃષાર્ત નયનો પ્રેમથી રામતને મળતાં,
મનહર જાણે મીનની શોભાને હરતાં.

*

૨૬. વિવાહ પછી

(આખ્યાન)

શ્યામ શરીર સરૂપ સુહાવન, શોભા કોટિ મનોજ લજાવન;
ચરણકમળ બે રક્ત સદાય, મુનિમન મધુપે સદા છવાય.

પીત પુનિત મનોહર ધોતી હરે બાલરવિ દામિની જ્યોતિ;
કટિ કિંકિની ને સૂત્ર મનોહર, બાહુ વિશાળ વિભૂષણ સુંદર.

બ્રહ્મસૂત્ર શુચિ મંગલ સોહે, કરમુદ્રિકા સરસ મન મોહે;
શોભે વિવાહના સૌ સાજ, હૃદય હરે ભૂષણની લાજ.

મોતીમંડિત પીળો ખેસ, સુંદર ચિત્તાકર્ષક વેશ;
કાને કુંડલ કાંતિભરેલ, વદન સકળ સૌંદર્યછલેલ.

સુંદર ભુકુટિ મનોહર નાક, તિલક રુચિર રસધામ લલાટ;
મંગલ મોતી મણિમંડિત મસ્તક મોર મધુર અંકિત.

મણિમંડિત શુભ મુકુટ અમૂલ, અંગ ચિત્તને કરતાં મુગ્ધ;
એવા નીરખી નારી રામ ગાતી ગીત પરમ અભિરામ
આરતી કરી ધરતી ભેટ પ્રશંસા કરીને ભરપેટ.

(દોહરા)

કુળદેવતણા સ્થાનમાં વરકન્યા લાવી,
સુવાસિની સ્ત્રીઓ સુખે કરતાં મનભાવી.

લૌકિક વિધિને ગીતને ગાવા મધુ લાગી,
સર્વજન્મફળને રહી માણી સૌ રાણી.

વૈદેહીને શારદા ગૌરી રધુવરને,
રીત પરમ કંસારની બતાવતી પ્રણયે.

(છંદ-શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

નિજ હાથના મણિમાં નિહાળી રામની છાયા સરસ,
સંતોષતી સીતા સુખદ દર્શનતણી તીખી તરસ,
એથી વિરહભયથી નજર કે હાથને ન હઠાવતી,
એ પ્રેમ એ કૌતુક વિનોદ કરી શકે શે ભારતી ?

(દોહરા)

વરકન્યા સાથે સખી ચાલી જાનીવાસ,
થયા એ સમે હર્ષ ને આશિષના ધ્વનિ ખાસ.

પિતાપાસ પહોંચ્યા સૌ વધુઓ સાથ કુમાર,
શોભા મંગલ મોદની વરસી ત્યારે ધાર.

જનકપુરીમાં નિતનવા મંગલ થતા પ્રસંગ,
રાતદિવસ વીતી જતાં રેલી અદ્ભુત રંગ.

વરવધુને દેખી થતો દશરથને આનંદ;
એક દિવસ ગુરુને નમી બોલ્યા એ સાનંદ.

તમારી કૃપાથી થયો પૂર્ણકામ મુનિરાજ,
ગોદાન કરો પ્રેમથી ભૂદેવોને આજ.

વામદેવ મુનિ વાલ્મીકિ નારદ વિશ્વામિત્ર,
જાબાલિસમા મુનિવરો આવ્યા ત્યારે શીઘ્ર.

(આખ્યાન)

પૂજી સૌને કરી પ્રણામ અર્પીને આસન અભિરામ,
ચાર લાખ મંગાવી ગાય કામધેનુ સમ શીલસ્વભાવ.

અલંકૃત કરી સર્વપ્રકાર વસ્ત્રાભૂષણથકી અપાર,
ભૂદેવોને કરતાં દાન દશરથ બોલ્યા મધુરી વાણ.

યાચકગણની રુચિ જાણી, દશરથ રાજાએ દાની,
હય ગય સ્યંદન કનક વસન અર્પ્યા; આશીર્વાદ વચન.

વદતાં યાચક થયા વિદાય સુખશાંતિ વિજય પામો રાય,
લગ્નોત્સવ ઉજવાયો એમ, શેષ પણ શકે ગાઈ કેમ ?

(દોહરા)

કૌશિકચરણે વંદતાં રાજા વારંવાર,
વદ્યા, કૃપાકટાક્ષનો સુખ આ સર્વે સાર.

તમારી કૃપાનો જ છે સુખ આ સકળ પ્રસાદ,
કૃપાકટાક્ષે ભય ટળ્યો શમ્યો વળી અવસાદ.

*

(ચોપાઈ)

સ્નેહ શીલ ઐશ્વર્ય આચાર ઉચ્ચ મિથિલાપતિના વિચાર,
કરી દશરથ સૌનાં વખાણ સદા સાર્થક કરતા વાણ.

નિત્ય નૂતન આદર પ્રેમ દિવ્ય સત્કાર આનંદ તેમ;
માગે દશરથ રોજ વિદાય, રોકે જનક અનેક ઉપાય.

છૂટા પડવું કરે ના પસંદ, એમ આવ્યો દિવસોનો અંત,
સૌએ બંધાયા પ્રેમને દોર, કામ કરતું ના કોઈનું જોર.

વિશ્વામિત્રે શતાનંદે ત્યારે કહ્યું જનકને શાંતિથી પ્યારે,
છોડી શકતા દશરથને તમે ના આપો આજ્ઞા જવાની છતાં હા !

(દોહરા)

મિથિલાપતિ માની ગયા સમજીને ત્યારે,
મંત્રીને બોલાવતાં જાણ કરી ભારે.

અવધનાથ ચાહે જવા સૌને જાણ કરો;
સમાચારને જાણતાં હર્ષ શમ્યો સઘળો.

(ચોપાઈ)

જાન કરશે હવે તો પ્રયાણ એવી પુરવાસીને થતાં જાણ,
થઈ વ્યાકુળ વળગ્યા વાતે બની મ્લાન કમળ જેમ રાતે.

વાટે કરેલો વિશ્રામ જ્યાંજ્યાં, જનકે પહોંચાડી સામગ્રી ત્યાંત્યાં;
સીધાં પકવાન મેવા દ્રવ્ય ખાદ્યસામગ્રીઓ પંચગવ્ય.

સુંદર શય્યા પલંગસમેત સ્વર્ગશય્યાથી સુખદ દરેક,
લક્ષ અશ્વ પચીસ સહસ્ર રથ શણગારી નખથી શીશ.

મત્ત દસ સહસ્ર ગય ગાજે દેખી દિગ્ગજ જેમને લાજે,
ભરી શકટ કનક વસન મણિમહિષી ને ધેનુનું ધન.

(દોહરા)

અમિત ભેટવસ્તુ ધરી મિથિલાપતિએ એમ;
લોકપાલની સંપદા લાગી ક્ષુલ્લક જેમ.

*

(ચોપાઈ)

સર્વ સામાન કરી તૈયાર કર્યો અયોધ્યાનગર વિદાય,
બની વ્યાકુળ રાણીઓ કેવી અલ્પ વારિમાં મીનના જેવી.

લેતાં ગોદમાં સીતાને પ્રેમે દીધી આશિષ સંયમે કેમે,
થજે પતિની સદા માટે ખ્યારી વળી અવિચળ સૌભાગ્યશાળી.

સાસુ સસરા ગુરુસેવા ન્યારી કરજે પતિની આજ્ઞા સદા પાળી;
ભેટી વારંવાર વદી માતા રચી સ્ત્રીને શા માટે વિધાતા ?

(દોહરા)

રામ પ્રસન્નવદન તદા પામી બંધુસહાય,
ચાલ્યા જનકમહેલ પ્રતિ લેવા કાજ વિદાય.

સ્વભાવ સુંદર ચાર એ ભાઈને જોવા,
નરનારી દોડ્યાં બધે લાગ્યાં ને રોવા.

આજ જવાના બંધુ એ કોઈ એમ કહે,
સામાન કર્યો ક્યારથી છે તૈયાર નૃપે.

આંખ ભરીને અતિથિનાં દેખો સુભગ સ્વરૂપ,
વિધિએ આજ્યા એમને કોઈ કરતાં પુણ્ય.

મૃત અમૃતને મેળવે દરિદ્ર સુરતરુ જેમ,
જીવ નારકી પ્રભુપદ, દર્શન મંગલ તેમ.

નીરખી રામ હૃદયમહીં શોભા ધારી લો,
મનનો નાગ કરી મધુર મૂર્તિ કરી મણિ દો.

રૂપસિંધુ સૌ બંધુને દેખી રાણીવાસ,
ઉમંગ પામ્યો, ભેટ ને કરી આરતી ખાસ.

ભાવવિભોર બની પછી રાણી વદી વચન,
ગતિ સૌની જાણો તમે, લેતા ભક્ત શરણ.

પુરજનને પરિવારને રાજાને મુજને,
પ્રાણસમી પ્રિય જાનકી છે જાગૃતિ સ્વપ્ને.

શીલ સ્નેહ સંસ્કારિતા અવલોકી એની,
સેવિકા સમી સમજજો મંદિરની દેવી.

પ્રાજ્ઞશિરોમણિ ભાવપ્રિય કૃતકામ તમે તો,
દોષદલન કરુણાયતન જનગુણગ્રાહક છો.

(ચોપાઈ)

બોલી એમ ચરણ ગ્રહી રાણી, પ્રેમપંકે સમાઈ વાણી;
 છલી સ્નેહથી સુણીને વાણી રામે એ સૌને સનમાની.
 હાથ જોડીને માગી વિદાય, પામ્યા આશિષ લાગીને પાય;
 વારંવાર કરીને પ્રણામ કર્યું બંધુની સાથે પ્રયાણ.
 મધુમૂર્તિ હૃદયમાં ધારી ગઈ રાણી રઘુવર પર વારી;
 ભેટી કન્યાને વારંવાર જેમ વાછરડીને ગાય.

(દોહરા)

પ્રેમવિવશ પુરજન સકળ સખી સહ રાણીવાસ,
 જનકપુરે જાણે થયો કરુણા વિરહ નિવાસ.

(ચોપાઈ)

શુક સારિકા સ્વર્ણપીંજરમાં રાખી સીતાએ પાળ્યાં પ્રણયમાં,
 વદી વ્યાકુળ વચન રહ્યાં તે, સીતા જનકનંદિની ક્યાં છે ?
 કોનું ઘૈર્ય ટકે સુણી, બન્યાં વિકળ વિહંગ ને પ્રાણી;
 દશા કહેવાય માનવની શે, કરો કલ્પના કરવી હો તે.
 અશ્રુ જનકની આંખે છવાયાં, અંગ વિરહવ્યથાથી ઘવાયાં,
 હતા પરમ વૈરાગી ને જ્ઞાની વાતો કરતા ઘૈર્યથી શાણી,
 કિન્તુ મર્યાદા જ્ઞાનની તૂટી, પ્રેમ ધીરતાને ગયો લૂંટી.

(દોહરા)

મંત્રીઓએ એમને સમજાવ્યા પ્યારે,
 અવસર ખેદતણો નથી પ્રતીતિ થઈ ત્યારે.

કન્યાઓને ભેટતાં સરસ પાલખીને,
મંગાવી, પરિજન થયા વ્યગ્ર નિહાળીને.

મંગલ મુહૂર્તમાં સ્મરી સિદ્ધિ સાથ ગણેશ,
કન્યા બેસાડી બધી બન્યા કૃતાર્થ નરેશ.

(ચોપાઈ)

કહી નારીધર્મતણો સાર શિક્ષા આપી અનેક પ્રકાર;
આપ્યાં અસંખ્ય દાસ ને દાસી ભૂપે વિદાય વખતે હાસી.

બન્યાં વ્યાકુલ સૌ પુરવાસી થયા શુકનો મંગલરાશી;
ચાલ્યા જનક વળાવવા જાન મંત્રી ભૂદેવ સંગ સુજાણ.

વાગ્યાં વાજાં ને ચાલી જાન કર્યું દશરથે એમ પ્રયાણ,
રજ ભૂદેવની શિરે ધારી લઈ આશિષ આનંદકારી.

(દોહરા)

ગણેશને સ્મરતાં કર્યું નૃપે સપ્રેમ પ્રયાણ,
વરસાવ્યાં સુમનો સુરે, થયાં અપ્સરાગાન.

*

(આખ્યાન)

નૃપે ભાવથી અરજ કરી, મહાજન પાછા ગયા ફરી,
જનકને કહ્યું વારંવાર સુણ્યા સુણ્યા ન છતાં ઉદગાર.

દશરથે કહ્યાં કરી વચન, કરો નગરમાં હવે ગમન;
રથથી ઊતર્યા માર્ગમહીં, અશ્રુ રાગનાં રહ્યાં વહી.

સુધાસભર શબ્દો ત્યારે બોલ્યા મિથિલાપતિ પ્યારે,
કૃતજ્ઞતા દર્શાવું કેમ, ધરી શ્રેષ્ઠતા મને સપ્રેમ.

(દોહરા)

કોશલપતિએ જનકનું સ્વજન સાથ સન્માન,
કર્યું વિનય ને સ્નેહથી, દ્રવ્યા સર્વના પ્રાણ.

મુનિમંડળને વંદતાં પામી આશીર્વાદ,
વધા જનક સ્તુતિ શે કરું, ચાખ્યો કૃપાપ્રસાદ.

મહેશ મુનિ મન માનસર તમે હંસ છો રામ,
જેને માટે ક્રોધ મદ તજી બની નિષ્કામ

યોગી યોગ કરે, કહ્યા ચિદાનંદ જેને,
વ્યાપક બ્રહ્મ અલક્ષ્ય ને અવિનાશી વેદે.

નિર્ગુણ ગુણભંડાર જે તર્કાતીત સદાય,
મનવાણી જાણે નહીં જેને કોટિ ઉપાય;

અનુમાન કરે વેદ ને કહે નેતિ સ્વરમાં,
નિર્વિકાર સમ એકરસ સર્વ કાળ સ્થળમાં

બન્યા નેત્રના વિષય તે તમે સર્વ સુખમૂળ;
લાભ જગે સૌ જીવને થતાં ઈશ અનુકૂળ

(આખ્યાન)

ધરી શ્રેષ્ઠતા સર્વપ્રકાર કર્યો જાણતાં નિજજન પાર,
અપનાવી મુજને લીધો, યશ અક્ષય અઢળક દીધો.

દશ સહસ્ર શારદ ને શેષ કોટિ કલ્પલગ કહે હમેશ,
તોપણ મારી ભાગ્યકથા ગુણો તમારા પૂર્ણ તથા;
કહી શકે સ્વપ્નેય નહીં, મનની મનમાં જાય રહી.

અલ્પ પ્રેમથી થાવ પ્રસન્ન, એ જ ભરોસો મારે મન.
કર જોડીને વારંવાર માગું હે પ્રભુ દીનદયાળ,
ભૂલેયૂકે મારું મન તજે તમારાં નહીં ચરણ,
લઉં સદાય સસ્નેહ શરણ.

રઘુનંદન પામ્યા પરિતોષ, વિનય કરી રાખીને હોંશ,
દશરથ વિશ્વામિત્ર વસિષ્ઠ સમાન સન્માન કર્યું શિષ્ટ.

(દોહરા)

શ્રેષ્ઠતા ધરી જનકને સાદર ચાલ્યા રામ;
જનકે વિશ્વામિત્રના ચરણે કર્યા પ્રણામ.

લગાડતાં શિરનેત્ર પર પુનિત ચરણરજને,
જનકે સ્નેહવચન કહ્યાં આર્દ્ર ગાઘિસુતને.

(આખ્યાન)

મુનીશ્વર, મને છે વિશ્વાસ પૂર્ણ કરો છો સઘળી આશ,
દર્શન દિવ્ય તમારું થાય દુર્લભ સુલભ બની તો જાય.

લોકપાલ જે સુચશ ચહે સુખ માગે તોપણ ન લહે,
મુજને તે છે પ્રાપ્ત થયું, અનુગ્રહનું બળ માત્ર મળ્યું.

દર્શન અનુગામી સિદ્ધિ કૃપાથકી મળતી રિદ્ધિ,
દર્શન એક તમારું સાર, ચાલ્યા જનક કહી તત્કાળ.

(દોહરા)

મુકામ માર્ગમહીં કરી સૌને દેતી પ્રાણ,
પુનિત દિને પહોંચી ગઈ અવધસમીપે જાન.

નિશાનડંકા ગડગડ્યા, સુંદર વાગ્યાં ઢોલ,
ભેરી શંખ સ્વરો થયા બોલી સ્વાગત બોલ.

હયગય ગાજ્યા, ઝાંઝ ને વાગી રહ્યાં પખાજ,
શરણાઈ વાગી રહી કરતાં મધુર અવાજ.

પુરજન પુલકિત સૌ બન્યા, ઘર ને નગર બજાર,
શણગાર્યા સુંદર કર્યાં સમસ્ત પુરનાં દ્વાર.

કેસર ચંદન માર્ગમાં છાંટ્યાં, પૂર્યાં ચોક,
કેતુવિતાન કળશ થકી નગરી બની અશોક.

*

૨૭. અવધપુરીમાં

(ચોપાઈ)

રાજપ્રાસાદ સોહે કેવો કરે મોહિત મદનને એવો;
મંગલ શુકનો મનોહરતા ને રિદ્ધિ સિદ્ધિ સુખ ને સંપદાથે

એમાં છવાયાં હો તન ધારી સેવા રામસીતાની વિચારી,
એવું લાગતું દેખીને એને, સીતારામ ગમે ના કેને ?

સ્ત્રીઓ ટોળે વળીને ચાલી, રતિ કરતાં મધુર બની મ્હાલી;
ગાતી સુંદર આરતી કરી વેશ જાણે કે શારદા ધરી.

સુખ રાજભવનમાં કેવું વ્યાપ્યું અનુપમ અદ્ભુત એવું;
માતા રામની કૌશલ્યા જેવી પ્રેમમગ્ન ભૂલી તન કેવી !

(દોહરા)

શિવ ગણેશને પૂજતાં પ્રસન્ન સર્વ બની,
પામી ભેટ દરિદ્ર જ્યમ ચાર પદાર્થતણી.

કનક થાળ શુચિ દ્રવ્યથી સંપન્ન લઈ માત,
ચાલી કરવા આરતી વિસરીને નિજ જાત.

(ચોપાઈ)

ધૂપધૂમે થયું નભ શ્યામ જાણે શ્રાવણવાદળ અભિરામ;
કલ્પદ્રુમની વરસ્યા દેવ માળા જાણે આકર્ષતી બગધારા.

મંજુ મણિમય તોરણો ન્યારાં ઈન્દ્રયાપ જાણે કે રૂપાળાં;
આવે જાય અટારીએ લલના જાણે ચપલા કરી રહી છલના.

પામી આજ્ઞા વસિષ્ઠની રાજે સ્મરી ગૌરીશંકર સહુ સાથે,
કર્યો પ્રવેશ અવધપુરીમાં, વ્યાપ્યો ઉલ્લાસ સઘળે જરીમાં.

કર્યા એમને સૌએ પ્રણામ, થયા સુખી નિહાળીને રામ;
મણિવસ્ત્રોની ભેટ ધરીને બન્યા પુલકિત અશ્રુ ભરીને.

(દોહરા)

રાજદ્વાર આવી ગયા કુમાર સઘળા એમ,
ચાલી તરત જ પોંખવા માતાઓ સપ્રેમ.

(ચોપાઈ)

ચારે પુત્ર પેખી વધુ સાથ રહ્યું માતાહૈયું ના હાથ;
સીતારામની શોભાને જોઈ ડૂબી પરમાનંદે સૂધ ખોઈ.

માન્યું જીવન સંપૂર્ણ સાર્થ, સખી બની જોઈને કૃતાર્થ,
નિજ પુણ્યપ્રશંસા કરી રહી અંજલિ વિવિધ ધરી.

ચાર મનહર જોડીને દેખી રહી શારદા ઉપમાઓ પેખી,
લઘુ ઉપમા જ્યારે બધી લાગી, રૂપ જોઈ રહી અનુરાગી.

(દોહરા)

નિગમનીતિ કુળરીતિથી વધુ સાથે સુતને,
પોંખી માત લઈ ગઈ ભાવસહિત ભવને.

(ચોપાઈ)

હતાં સિંહાસનો ત્યાં ચાર કર્યા અનંગે જાણે તૈયાર,
ચારે યુગલ ત્યાં પ્રેમે વિરાજ્યાં માતે ચરણોને ત્યારે પખાબ્યાં

ધૂપ દીપ નૈવેદ્યથી પૂજન કરી આરતી સાથ સુશોભન,
પંખા ચામર મસ્તકે ઢોળી રહી અંતર અમૃતે બોળી.

યોગી પામે પરમતત્ત્વ કોઈ, નિત્ય રોગી હસે સ્વાસ્થ્ય જોઈ,
જન્મદરિદ્ર પારસ પામે, આંખ અંધની લાગે કામે;
મૂક મુખમાં સરસ્વતી વ્યાપે, શૂર સમરે વિજયને ચાખે;

(દોહરા)

એ સુખ કરતાંયે અધિક સુખ પામી માતા,
લગ્ન કરીને કેમ કે આવ્યા સૌ ભ્રાતા.

પૂર્ણ થઈ સૌ કામના; પૂજી પિતૃદેવ,
કહ્યું એમણે બંધુઓ કરો પરસ્પર સેવ.

વંદી સૌને ભાવથી માગ્યું ને વરદાન,
બંધુ સહિત રઘુવરતણું થાય પરમ કલ્યાણ.

*

(ચોપાઈ)

પ્રેમે વિશ્વામિત્ર પૂજા કરી વદ્યા દશરથ પદરજ ધરી,
ધન્ય મારા સમો નવ કોઈ, રહ્યો અનુગ્રહે આપના સોહી.

રાણી સાથે કરીને પ્રણામ વળી બહુવિધ એમ વખાણ,
આપ્યો રાજપ્રાસાદમાં વાસ; પૂજ્યા વસિષ્ઠ મુનિને ખાસ.

(દોહરા)

રાજારાણી વધુ સહિત સર્વે રાજકુમાર,
પામી રહ્યા શુભાશિષ વંદી વારંવાર.

(ચોપાઈ)

કરી પ્રાર્થના અતિ અનુરાગે સુખસંપત્તિ રાખીને આગે,
તોય મુનિએ સ્વીકાર્યું ના કાંઈ, લીધી નિમિત્તમાત્રની પાઈ.

આપ્યા આશીર્વાદ અનેક પ્રાણે પરિતોષ પામીને છેક,
રાજા એથી પામ્યા આહલાદ સુખશાંતિતણો આસ્વાદ.

ગયા ઉત્સાહથી રાણીવાસ, જોયાં નવદંપતીને ખાસ;
સુખ કોણ કહે થયું કેવું, લાગ્યું જીવન કૃતકૃત્ય જેવું.

કહી વાત વિવાહની ભાવે ગુણશીલ જનકનાં રાવે,
પ્રીત રીત સંપત્તિ બડાઈ દેતાં વારંવાર વધાઈ.

(દોહરા)

ભાટ જેમ વર્ણન કર્યું, રાણી થઈ પ્રસન્ન,
કેટલાય વખતે મળ્યું જાણે જીવનધન.

પુરજન પ્રણમી રામને ચાલ્યાં ગૃહે પછી,
મંગલતા મધુતા રહી સૌના ઉરે વસી.

પ્રેમ પરમ આનંદ એ શ્રેષ્ઠતા તથા કાળ,
સુંદરતા એ વિનય એ રસની મધુરી ધાર

શેષ શારદા વેદ વિધિ શંકર તેમ ગણેશ,
કહી શકે ના, વર્ણવું ક્યાંથી તો હું લેશ.

સૃષ્ટિને શિર અળસિયું કેમ કરી ધારે,
મહાન કવિ પણ એવિધ વર્ણવતાં હારે.

સન્માની ભૂપે કહ્યું રાણીને ભાવે,
અજ્ઞાત સ્થળે જીવને જલદી ના ફાવે.

પાંપણ રાખે આંખને વધુઓને એવી,
રીતે સદાય રાખજો માનીને દેવી.

*

(ચોપાઈ)

મણિથી જડિત સુવર્ણપલંગ, ફીણ સરખી યાદર બહુરંગ,
રત્નદીપ મધુ દ્રવ્ય સુગંધ, માળા સહિત શયનના ખંડ
જોતાં પામે લાજ અનંગ એવા સુંદર શ્યામલ અંગ,
સૂતા પલંગ પર શ્રીરામ યોગી જેમ જ આત્મારામ.

(આખ્યાન)

માતાઓ બોલી ત્યારે અશ્રુભરી આંખે પ્યારે,
તાડકા તમે શે મારી માર્ગે જતી મહાભારી.

(દોહરા)

ઘોર નિશાયર વિકટ સૌ યુદ્ધે વીર અજોડ,
એ મારીય સુબાહુના પૂર્યા ક્યાંથી કોડ?

(આખ્યાન)

મળ્યે મહામુનિ કૃપા અનંત આવ્યો આપત્તિનો અંત,
સુરક્ષા કરી યજ્ઞતણી પામ્યા વિદ્યા વળી ઘણી.

મુનિપત્ની પદરજે તરી, કીર્તિ રહ્યું એ જગત સ્મરી;
કૂર્મપીઠ-ગિરિ-વજ્ર કઠોર તોડ્યું શિવધનુ કરતાં શોર.

પાખ્યા વિશ્વવિજય યશ તેમ વૈદેહીને છાયા જેમ;
અમાનુષી સઘળાં સત્કર્મ, મુનિકૃપાથકી પાળ્યો ધર્મ.

આજ સફળ અમ જન્મ થયો દર્શનનો કે લ્હાવ મળ્યો;
દર્શન વિના દિન ગયા જે વિરંચિ ગણનામાં ના લે.

(દોહરા)

રામે વિનય વચન વડે ધર્યો માતને હર્ષ,
વિપ્ર શંભુ ગુરુને સ્મરી કર્યો નીંદને સ્પર્શ.

લાવણ્યસભર નીંદમાં શોભી વદન રહ્યું,
લાલ કમળ સંધ્યા સમે જાણે મૂર્ત થયું.

રાણી બોલી સોહતી નગરી વધુ સજની,
સોહે આજ, અધિક સુખદ દીસે છે રજની.

સુંદર વધુ સાથે સુતી સાસુઓ સઘળી,
સર્પે જાણે શિરમણિ રાખ્યા હૃદય ધરી.

મંગલ ઉત્સવ હર્ષ નિત, જતા દિવસ સૌ એમ,
ઊભરાતી હર્ષે પુરી સમુદ્રભરતી જેમ.

*

(ચોપાઈ)

છોડ્યાં મીઠળ શુભ દિન દેખી જન્મ ધન્ય પુરોહિતે લેખી.
સુર બ્રહ્મા પાસે અનુરાગે જોઈ જન્મ અયોધ્યામાં માગે.

વિશ્વામિત્ર જવા રોજ માગે, રહે વશ છતાં રામના રાગે,
પ્રતિદિન શત ઘણો ભૂપનો ભાવ જોઈ આપે મુનિ શિરપાવ.

રજા છેવટ મુનિવરે માગી ત્યારે આવ્યું દશરથને લાગી;
કહ્યું સંપત્તિ સર્વ તમારી, હું તો દાસ સહિત સુતનારી.

રાખી શિશુ પર સ્નેહ સદાયે દેજો દર્શન દિવ્ય કદાયે;
રાજા બોલી શક્યા ના વધારે, પડ્યા મુનિના ચરણમાં પ્યારે.

અર્પી આશિષ મુનિવર ચાલ્યા, હૈયાં હેતથી સૌનાં હાલ્યાં;
કેમ વર્ણવું પ્રીતની રીત, જાણે તે જ જેને થાય પ્રીત.

(દોહરા)

રામરૂપ નૃપભક્તિ ને વિવાહનો આનંદ,
મનમાં વખાણતા જતા મુદિત ગાધિકુળચંદ.

(ચોપાઈ)

ગુરુ વસિષ્ઠે ને વામદેવે કહી કૌશિકની કથા સ્નેહે;
સુણી યશને નૃપે ધન્ય માની શુચિ જિંદગીને નિજ જાણી.

*

કવિકુળ જીવન પાવન એવો મધુમંગલ ખાણના જેવો,
વાણી કરવા માટે વિશુદ્ધ ગાયો યશ મેં બનતાં પ્રબુદ્ધ.

(છંદ-શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

નિજ ગિરાને કરવા પુનિત યશ રામનો મેં છે કહ્યો,
રઘુવીરચરિત અપાર અર્ણવ પાર છે કોણે લહ્યો;
ઉપવીત લગ્નપ્રસંગ મંગલ સુણી સાદર ગાય જે,
રઘુનાથ સીતાની કૃપાથી પામશે સુખશાંતિ તે.

(દોહરા)

સીતારામ વિવાહ જે કહે સુણે સપ્રેમ,
કરે સદા આનંદ એ પામે મંગલ તેમ.

મંગલાયતન રામચશ કલિમળને હરનાર,
પુરુષાર્થ ચતુર્વિધિ સુખદ દર્શનને ધરનાર.

કપટ તજી મન, પ્રભુપદે કરી અક્ષય અનુરાગ,
સૂતો સમય અધિક હવે મોહનિશાથી જાગ.

(બાલકાંડ સમાપ્ત)

*

विहंगावलोकन

૧. રચનાનો હેતુ

રામચરિતમાનસ.

રસથી રંગાયેલી રસાયેલી રામકથા.

સ્વયં રસસ્વરૂપ હોવાની સાથેસાથે રસના પિપાસુને, પારખુને, પ્રેમીને, ભોક્તાને પણ રસ ધરનારી, અન્યના હૃદયને, રોમરોમને, આત્માના અણુએ અણુને, અવનીતલ પરના સકલ અસ્તિત્વને, આત્માના અલૌકિક અવતરણને સાર્થક, સફળ, સરસ અને સારગર્ભિત કરનારી.

એક અનુપમ અમૂલ્ય અલૌકિક ઔષધિ. સુધાસભર સંજીવનીબુટી.

પરમ પ્રાણવાન, પ્રાણના પ્રત્યેક પરમાણુને પરિતોષનારી, નવ પ્રાણ પ્રદાન કરનારી પિયૂષપરબ.

સત્યાસ્રોના, સદબુદ્ધિના, સ્વર્ગીય સ્વાનુભૂતિના ક્ષીરસાગરમંથનમાંથી સાંપડેલી સુખપ્રદ સર્વશ્રેયસ્કર સુધાધારા.

પ્રેમભક્તિના પરમદિવ્ય ઉદ્યાનમાં સ્વર્ગીય સૌરભભીનાં સુમનોની મનહર મંગલ માળા.

માનવ સંસ્કૃતિના મંથનનું નેહનવનીત.

પ્રેરણાત્મક પ્રેમપરબ.

જીવનને ઉજ્જવળ કરનારી ભક્તિજ્યોતિ.

પૂર્ણતાના પથિકની પવિત્ર પગદંડી.

સુખદ સરિતા, સરસ સુખપ્રદાયક સર્વોત્તમ સ્નેહશીલ સંયમ સાધનાસર.

ભવસાગરની નિત્યનવીન નૌકા.

વનમાં વિચરતા વટેમાર્ગુની વિકરાળતાને શમાવનારી સનાતન શાંતિદાયક વનસ્થલી.

એને રચાયે વરસોના વહાણાં વીતી ગયા તોપણ એ એવી જ નિત્યનૂતન, સુખમય, સારગર્ભિત લાગે છે. એનો રસ ખૂટતો નથી ને પુરાતન પણ નથી થતો.

એ વ્યાધિ ને વૃદ્ધાવસ્થાથી પર છે. દેશ કાળાતીત.

સૌમાં રમનારા રામનો, ઋષિવરો તથા રસિકોના ચિરવિરહધામ રામનો એ અવિનાશ અક્ષરદેહ.

ક્ષણેક્ષણે અભિનવ. સ્થળે સ્થળે રસમય. મધુરતાનો મધપૂડો.

કેવળ કવિતા નહીં કિન્તુ ક્લેશ, કિલ્મિષ, અવિદ્યાયુક્ત મોહને મટાડનાર શક્તિશાળી સવિતા.

એનો આસ્વાદ ગમે તે રૂપમાં હોય તોયે અહર્નિશ આવકારદાયક, આનંદજનક. આત્માને અનુપ્રાણિત કરનાર.

રામચરિતમાનસની રચના સ્વનામધન્ય રામકૃપાપાત્ર સંતશિરોમણિ તુલસીદાસ મહારાજે કરી.

એ રસમય રમણીય રચના પાછળનો મુખ્ય હેતુ એમના જ શબ્દોમાં કહી બતાવીએ તો પોતાના અંતઃકરણના અવિદ્યારૂપી અંધકારનો અંત આણવાનો. પ્રજ્ઞાના અથવા પ્રશાંતિના પવિત્રતમ પ્રસારનો.

રામચરિતમાનસની રસસભર પ્રભુપ્રેમપરિપ્લાવિત પરબની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા પાછળનું પ્રમુખ પ્રયોજન એ જ.

એ સંબધમાં એ સ્વાનુભવસંપન્ન સંતપુરુષની, ભક્તિરસકવિતાગંગાના ભાગ્યવાન ભગીરથની શબ્દાવલિને સ્વીકારી લઈએ.

એ પ્રાણવાન પવિત્ર પ્રયોજનથી પ્રેરાઈને જ એમણે ભગીરથની પેઠે તીવ્રતમ તપ કરીને, ભગવાન શિવનો અસીમ અનુગ્રહ અનુભવીને, રામચરિતમાનસની રસગંગાનું અક્ષરદેહની અવની પર અવતરણ કર્યું.

એનું અવલોકન, આચમન, અવગાહન, અમૃતપાન અનેકને માટે આશીર્વાદરૂપ ઠરે છે, કલ્યાણકારક બને છે અને બનશે.

કિન્તુ કલિમલહારિણી કલ્યાણકારિણી એ કવિતાગંગાના પ્રાદુર્ભાવનું પ્રયોજન એટલું જ છે?

કોઈપણ ક્રાંતિકારિણી શાંતિદાયિની પરમરસપ્રદાયિની કવિતાકૃતિનું કે શકવર્તી, સ્વાભાવિક રીતે સરજાતી, સાહિત્યકૃતિનું પ્રયોજન એટલું જ હોઈ શકે?

સરિતા સમુદ્રની દિશામાં અભિસરણ કરે છે તોપણ એનું અભિસરણ એ ઈચ્છે અથવા ના ઈચ્છે તોપણ અનેકને માટે આશીર્વાદરૂપ ઠરે છે. પુષ્પો ઉદ્યાનમાં પ્રકટે છે ને સહજપણે જ પ્રકટે છે તોપણ એમનું પ્રાકટ્ય ઉદ્યાનને અને આજુબાજુના વાયુમંડળને પરિમલથી, પ્રસન્નતાથી, શ્રીથી પરિપ્લાવિત કરે છે. સૂર્યનો પ્રકાશ સ્વાભાવિક હોવા છતાં પણ અવનિના અંધકારનો અંત આણે છે. કવિની કવિતારચના પણ એજ રીતે પોતાના આત્માના અવિદ્યારૂપી અંધકારનો અંત માટે આરંભાયેલી હોય તોપણ અન્યને જ્ઞાત અથવા અજ્ઞાત રીતે મદદરૂપ બને છે, પ્રેરક ઠરે છે અને અન્યના અવિદ્યારૂપી અંધકારનો ઓછાવત્તા અંશે અંત આણે છે. સ્વ અને પર - ઉભયને મદદ કરે છે. રામચરિતમાનસની રસકવિતાના સંબંધમાં એ વિધાન સર્વથા સાચું ઠરે છે. એણે પ્રેરણાની પવિત્રતમ પ્રાણવાન પરબ બનીને અત્યાર સુધી અનેકને અમૃતપાન કરાવ્યું છે. અનેકની તૃષ્ણા મટાડીને શાંતિ બક્ષી છે. અસંખ્ય આત્માઓને અવિદ્યારૂપી અંધકારમાંથી મુક્તિ આપી છે. એમના જીવનને જ્યોતિર્મય કરીને પ્રભુપ્રાપ્તિ માટેના સુસમૃદ્ધ સેતુ કર્યા છે.

એની રચનાથી કવિનો નિર્ધારિત હેતુ તો સર્વો જ છે, પરંતુ એની સાથે સાથે એની દ્વારા કરાયેલી ભક્તિરસલ્હાણને લીધે અનેકનાં પ્રયોજનોની પૂર્તિ થઈ છે.

અનેકનાં ઉજ્જડ જીવનોદ્યાન અભિનવ, રસકસથી સંપન્ન અને નવપલ્લવિત, નવકુસુમિત બન્યાં છે. એમાં પ્રેરણાના પરમ અલૌકિક અમૃતમય કુવારા ફૂટ્યા છે. શક્તિની શતશત ધારાઓ વહી છે. અવનવી આશાઓના, જીવનોલ્લાસના, સાર્થકતાના વિહંગસ્વરો પ્રસાર પામ્યા છે. રામચરિતમાનસના સ્વનામધન્ય, સર્વશ્રેયસ્કરી સદભાવનાવાળા સંતકવિને માટે એ પરિણામ પ્રસન્નતાપ્રદાયક થઈ પડે તેવું છે.

રામચરિતમાનસની રસકવિતાના પ્રત્યેક કાંડની પરિસમાપ્તિએ કવિએ જે વિશિષ્ટ શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે તે ખાસ લક્ષમાં લેવા જેવો છે:

इति श्रीमद्रामचरितमानसे सकलकलिकलुषविध्वंसने

કવિ સુચવે છે કે રામચરિતમાનસ સકળ કલિકાળનાં કલુષોનો નાશ કરવા માટે છે. એની અંદર એવી અસાધારણ અમોઘ શક્તિ સમાયેલી છે. એનું શ્રવણ-મનન, પઠન-પાઠન, પરિશીલન કરનારે, એનો

આસ્વાદ લેનારે, સકળ કલિકલુષોમાંથી મુક્તિ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, મનોરથ સેવવો જોઈએ, મુક્તિ મેળવવી જોઈએ, એવી અપેક્ષા રાખવી અસ્થાને નથી.

કલિકાળનાં કલુષ જેવાં વ્યસનો, દુર્ગુણો, દુર્ભાવો, દુષ્કર્મોમાંથી છૂટવા સિવાય અંતઃકરણના અવિદ્યારૂપી અંધકારનો આત્યંતિક અંત ના આવી શકે એ દેખીતું છે.

સંતશિરોમણી શ્રી તુલસીદાસકૃત રામચરિતમાનસની મહત્તા તથી મંગલમયતાનું વર્ણન પૂરેપૂરી ગંભીરતા, સભાનતા અને ગુણજ્ઞ બુદ્ધિ સાથે કરતાં બેની કવિએ સમુચિત રીતે જ કહ્યું છે કે:

વેદમત સોધિ, સોધિસોધિ કે પુરાન સબૈ

સંત ઔ અસંતનકો ભેદ કો બતાવતો,

કપટી કુરાહી ફૂર કલિકે કુચાલી જીવ;

કૌન રામનામ હૂકી ચરયા ચલાવતો.

'બેની' કવિ કહે

માનો માનો હો પ્રતીતિ યહ

પાહન-હિયેમે કૌન પ્રેમ ઉપજાવતો,

ભારી ભવસાગર ઉતરતો કવન પાર

જો પે યહ રામાયમ તુલસી ન ગાવતો.

રામચરિતમાનસ ભવસાગરને પાર કરવા માટે તો મહામૂલ્યવાન મદદ કરે જ છે અથવા આલંબન ધરે છે પરંતુ સાથેસાથે ભવસાગરનાં ભયંકર મોજાંની વચ્ચે, જુદાંજુદાં જીવલેણ જોખમી જલચરોની વચ્ચે, તોફાની તાંડવ કરનારા પ્રમાથિ, બળવાન, મહાપ્રલયંકર પવનોની વચ્ચે અડગ અથવા અલિપ્ત કેવી રીતે રહેવું ને પરમાત્મામાં પ્રતિપળ શી રીતે વસવું તે પણ શીખવે છે. એ કેવળ પરલોકનો દીક્ષાગ્રંથ નથી, આ લોકને આલોકિત, સુખી, સફળ, સાર્થક કરવામાં માનનારો શિક્ષાગ્રંથ છે. ઈહીલોકની અમુલખ આચારસંહિતા છે.

*

૨. સંસ્કૃત ભાષા પ્રત્યેનો પ્રેમ

રામચરિતમાનસના કવિને સંસ્કૃત ભાષા માટે વિશેષ, પાર વિનાનો પ્રેમ છે.

રામચરિતમાનસની રસમય હૃદયંગમ રચના પહેલાં એ વાલ્મીકિ રામાયણનો અભ્યાસ કરતા અને જનતાને કથારૂપે રસાસ્વાદ કરાવતા.

તે પહેલાં પણ જીવનના આરંભના કૌમાર્યકાળમાં કાશીપુરીમાં વિદ્યાગુરુ નરહરાનંદ સ્વામીનો સુખદ સંનિધિલાભ પામીને એમણે સંસ્કૃતનું અવિરત રીતે અધ્યયન કરેલું. એ સ્નેહયુક્ત સંસ્કારનો ભાષાવારસો કેવી રીતે મરી જાય?

જીવનની ઉત્તરાવસ્થાએ પહોંચ્યા પછી, સૂર્ય અસ્તાચળ પર પહોંચી ગયો ત્યારે એમણે રામચરિતમાનસની રસપ્રદ રસમય રચના આરંભી.

એનો અક્ષરદેહ આબાલવૃદ્ધોને સહેલાઈથી સમજાય એવી રીતે એ વખતની અયોધ્યા કાશી ચિત્રકૂટ પ્રદેશની લોકભાષામાં ઘડ્યો.

સાહિત્ય - પછી તે ગદ્યાત્મક હોય કે પદ્યાત્મક હોય - જનસાધારણનું ના બને, સામાન્ય જનસમાજ સુધી ના પહોંચે અને એને અનુપ્રાણિત કરવાનું સફળ શ્રેયસ્કર સમર્થ સાધન ના બને તો શું કામનું ? એ અન્યને ઉપયોગી ભાગ્યે જ થઈ શકે. કેવળ પંડિતોનો, સાક્ષરોનો વિદ્વાનોનો જ ઈજારો બની રહે. કવિને એવી સાહિત્યકૃતિ નહોતી સરજવી. જનતાની ભાષામાં બોલવું, ગાવું ને જનતાના અંતરના અંતરતમપર્યંત પહોંચવું હતું. એમણે એમની કવિતાકૃતિને જનતાની ભાષામાં તૈયાર કરવા માંડી.

પરંતુ એની એક વિશેષતા છે. કૃતિના આરંભમાં, અંતમાં, પ્રત્યેક કાંડના આરંભે અને વચ્ચે પણ એમણે અનુકૂળતા અનુસાર અવારનવાર એમની પ્રિય સંસ્કૃતભાષામાં શ્લોકરચના કરી છે. એવી રીતે એમના અંતરના સંસ્કૃત ભાષા પ્રત્યેના અનુરાગની અભિવ્યક્તિ થઈ છે.

એ શ્લોકરચના સુસંગત અને સરસ બની છે. એ શ્લોકોનો અનુવાદ આપણે મૂળ શ્લોકોને આરંભે અને અંતે અક્ષરશઃ એવો જ અખંડ રહેવા દઈને કર્યો છે. રામચરિતમાનસના રસિકોને એ રસપ્રદાન કરશે અથવા આનંદ આપશે એ નિશ્ચંક છે.

*

૩. રામાયણનું રહસ્ય

રામાયણનું રહસ્ય શેમાં સમાયેલું છે?

રામચરિતમાનસના એકમાત્ર આરાધ્યદેવ રામ છે. રામચરિતમાનસમાં મોટેભાગે એમનું જ જયગાન ગવાયેલું છે. એ રામ જીવનના મુખ્ય પ્રેરક, પ્રેમાસ્પદ, એકમાત્ર અધિષ્ઠાતા દેવ બને, જીવનમાં એમનો જ રાસ રમાય, જીવનમાં એમનો પુણ્યપ્રવેશ થાય અને જીવનનું સર્વકાંઈ એમનાં શ્રીચરણે સમર્પિત કરાય, એ રામાયણનો સર્વકાલીન, શાશ્વત સંદેશ છે. સમસ્ત જીવન રામના મંગલમય મંદિરનું પાવન પ્રવેશદ્વાર થાય એથી અધિક શ્રેયસ્કર બીજું શું હોઈ શકે?

*

૪. શિવસ્તુતિ અને અન્ય સ્તુતિ વિશે

કાશી એટલે વિશ્વનાથપુરી.

પ્રાચીનકાળથી એની એવી જ પ્રખ્યાતિ.

સંતશિરોમણી તુલસીદાસજીએ ત્યાં પોતાના જીવનનો બહુમૂલ્ય સમય નિર્ગમન કર્યો અને પાર્થિવ તનુના પરિત્યાગ સમયે ત્યાં જ, આજના અલિઘાટ પાસેના તુલસીઘાટના શાંત નિવાસસ્થાનમાં છેલ્લો શ્વાસ લીધો.

વિશ્વનાથની એ કાશીપુરી તથા સ્વયં વિશ્વનાથ પ્રત્યે એમને અસાધારણ આકર્ષણ, અનુરાગ, આદરભાવ શા માટે ના હોય? એમના પવિત્ર પ્રાણવાન પ્રતિઘોષો રામચરિતમાનસમાં સ્થળે સ્થળે

સ્વાભાવિક રીતે જ પડેલા છે. જે રામને ભજે પરંતુ શંકરને ના ભજે એની રામભક્તિ અધૂરી છે, ફળતી નથી. રામને ભજનારે શંકરને ભજવા જ જોઈએ, અને એવી રીતે શંકરના ભક્તે રામ પ્રત્યે પ્રેમાદરભાવ રાખવો જ જોઈએ એવી સુસ્પષ્ટતા એમણે નિર્ભીક રીતે સ્વાનુભવના સુદ્રઢ આધાર પર કરેલી છે. એવું અનુમાન કરવાનું કારણ મળે છે કે કવિના સમયમાં રામભક્તો અને શિવભક્તો વચ્ચે સાંપ્રદાયિક મતભેદો, વિરોધો, કટુતા કે વૈમનસ્યનું પ્રમાણ વિશેષ હશે. એમની અંદર પારસ્પરિક સંપ, સહયોગ, સહાનુભૂતિ નહિ હોય, કિન્તુ અજ્ઞાનમૂલક નિરર્થક યડસાયડસી કે તેજોદ્વેષ હશે. પરિણામે પ્રજાને એકત્વના ભાવનાસૂત્રથી સાંઘવાનું શક્ય કે સરળ નહિ હોય. એ દ્રષ્ટિએ વિચારતાં, કવિએ પોતાના સમાજના સંશોધક તથા સુધારક તરીકે કાર્ય કરીને અવનવી પ્રણા પૂરી પાડી છે. ભગવાન રામના અને શંકરના ભક્તોની વચ્ચે આત્મીયતા કેળવવા માટે પ્રાણવાન પથપ્રદર્શન પુરું પાડ્યું છે. કવિની અને એમની રામચરિતમાનસ કવિતાકૃતિની એ શકવર્તી સેવા છે.

કવિએ પોતાનો યુગધર્મ એવી રીતે તો બજાવ્યો જ છે કિન્તુ સાથસાથે સર્વકાળના શાશ્વત ધર્મભાવ પ્રત્યે અંગુલિનિર્દેશ કરી બતાવ્યો છે, રામચરિતમાનસમાં રામ શિવને પૂજે, વખાણે અને શિવ રામને પૂજે, વખાણે. રામ શિવને અને શિવ રામને આરાધ્ય માને એ સિદ્ધિ કાંઈ નાનીસૂની ના કહેવાય. એમાં સાધકનું શ્રેય સમાયેલું છે.

બાલકાંડના આરંભમાં જ શિવની પ્રશસ્તિનો પરિચય કરાવતા કવિ કહે છે:

भवानीशङ्करौ वन्दे श्रद्धाविश्वारूपिणौ ।

याभ्यां विना न पश्यन्ति सिद्धाःस्वान्तःस्थमीश्वरम् ॥

"શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસરૂપી શંકરપાર્વતીને વંદુ છું, જેમના અનુગ્રહ સિવાય સિદ્ધપુરુષો પોતાના અંતઃકરણમાં રહેલા ઈશ્વરને જોઈ શકતા નથી."

वन्दे बोधमयं नित्यं गुरुं शङ्कररूपिणम् ।

यमाश्रितो हि वक्रोऽपि चन्द्रः सर्वत्र वन्द्यते ॥

"જ્ઞાનમય, નિત્ય, શંકરસ્વરૂપ સદગુરુને વંદુ છું, જેમના આશ્રયને લીધે ચંદ્ર વક હોવા છતાં સર્વત્ર સૌ કોઈનાથી વંદાય છે."

શિવપ્રશસ્તિના એ સદભાવસૂચક ઉદગારો ભગવાન શંકર પ્રત્યેના પરમપ્રેમના અને આદરભાવના સૂચક છે.

સિદ્ધપુરુષો ભગવાન શંકર અને પાર્વતીના પરમાનુગ્રહ વિના પરમાત્મદર્શન નથી કરી શકતા એવું કહીને સૂચવવામાં આવ્યું કે એમની શરણાગતિ અનિવાર્યરૂપે આવશ્યક છે. પ્રશસ્તિના શ્લોકમાં ભવાનીશંકરને શ્રદ્ધાવિશ્વાસ સ્વરૂપ કહ્યાં છે. એનું કારણ શું હોઈ શકે? શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસમાં બાહ્ય રીતે, ભાષાની દ્રષ્ટિએ તજાવત હોઈ શકે પરંતુ ભાવનાત્મક રીતે કોઈ પ્રકારનો તજાવત દેખાતો નથી. શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ વસ્તુતઃ એક જ છે, એમ ભવાનીશંકર બાહ્ય રીતે દ્વિવિધ હોવા છતાં તત્ત્વતઃ એક જ છે. જે શંકર છે તે જ ભવાની અને જે ભવાની છે તે જ શંકર છે. પોતાની અમોઘ અભિનયલીલાને અનુસરીને એને માટે એક

છે તે જ બે બન્યાં છે અથવા બે સ્વરૂપે પ્રતીત થાય છે. એમની અંતરંગ એકતાને એવી રીતે એ સુંદર સારગર્ભિત શ્લોક દ્વારા સૂચવવામાં આવી છે, કહો કે સિદ્ધ કરવામાં આવી છે.

બાલકાંડના પ્રારંભના પ્રથમ શ્લોક દ્વારા સરસ્વતીની અને વિનાયકની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. વાણી અને વિનાયક બંને જીવનનાં પરમપવિત્ર પ્રેરક પરિબળો.

કવિ પોતાની કલ્યાણકારિણી કવિતાકૃતિને માટે વાણીવિનાયકની સ્તુતિ કરે એ સહેજે સમજી શકાય તેમ છે. શંકર ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે એ પણ સમજી શકાય તેમ છે. પોતાને સાધનાત્મક જીવનમાં અવારનવાર આલંબન આપનાર, પ્રબળ શ્રદ્ધાભક્તિથી સુસંપન્ન બનાવનાર, અનુગ્રહ વરસાવનાર, રામદર્શનનો મંગલ માર્ગ દર્શાવનાર પવનસુત હનુમાનની પ્રશસ્તિ કરે છે એ પણ સમુચિત કહેવાય.

उद्भवस्थितिसंहारकारिणीं क्लेशहारिणीम् ।

सर्वश्रेयस्करिणीं सीतां नतोऽहं रामवल्लभाम् ॥

સીતાની અને 'રામનામના ઈશ્વર શ્રીહરિ' ની પ્રશસ્તિ કરી એમને વંદે એ પણ સ્વાભાવિક લાગે છે. એ સૌની સાથે કરાવેલી સદગુરુની સુંદર શબ્દોની સ્તુતિ પણ હૃદયસ્પર્શી છે. એના અનુસંધાનમાં આગળ પર કવિ સંત તથા અસંતને પણ વંદે છે, એ સઘળી વંદના રસપ્રદાયક છે.

એ વિવિધ વંદનાનો આસ્વાદ લેતાં મને એક વિચાર આવ્યો, આજે પણ આવે છે:

માનવ મહાન બન્યા પછી પોતાને મહાન બનાવવામાં પરોક્ષ-અપરોક્ષ મદદ કરનારા પોતાનાથી મહાન, જેમને જીવનમાં શકવર્તી સહાયતા પહોંચાડી હોય એવા અસાધારણ આત્માઓને પ્રેમપૂર્વક કૃતજ્ઞભાવે સ્મરે છે, સ્તવે છે અથવા અનુરાગની અંજલિ ધરે છે. સંતશિરોમણી તુલસીદાસના જીવનમાં એક સમય એવો હતો જ્યારે એ સ્ત્રીથી સંમોહિત થયેલા.

ધર્મભાવનાને અનુસરીને એ કોઈ અપરાધ નહોતો. છતાં પણ સંજોગો જ એવા સરજાયા કે એ સંતપુરુષની ધર્મપત્નીએ સદબુદ્ધિથી પ્રેરાઈને એમને મોહનિંદ્રામાંથી જગાડ્યા. એમના પૂર્વસંસ્કારોને લીધે એ તરત જ જાગ્યા. મોહનું રહ્યું સહ્યું અલ્પ આવરણ દૂર થયું અને એમણે રામભક્તિ દ્વારા રામદર્શન માટે સંકલ્પ કરીને સંસારત્યાગ કર્યો. એમની એ પ્રાતઃસ્મરણીયા ધર્મપત્ની રત્નાવલિની સ્મૃતિ કવિના હૃદયમાં રહી જ હશે.

તુલસીદાસ ગૃહત્યાગ કરી બહાર નીકળીને તપ્યા, રત્નાવલી ઘરમાં રહીને તપી. એણે પોતાના જીવનના બહુમૂલ્ય કર્તવ્યને જ્ઞાત-અજ્ઞાત રીતે પૂર્ણ કર્યું. માનવજાતિને એક મહાન લોકોત્તર સંતની, ભક્તની, કવિની, તપસ્વિની, પરમાત્માના પરમ કૃપાપાત્રની ભેટ ધરી. એ સન્નારીની સર્વોત્તમ સર્વશ્રેયસ્કર સેવાભાવનાની સંસ્મૃતિરૂપે, એની પુણ્યવંતી પ્રશસ્તિ માટે એકાદ શ્લોક કે ચરણનું સર્જન થયું હોત તો એમાં કશું અનુચિત જેવું નહોતું. કિન્તુ કવિના સમયની સમાજરચના એવી નહિ હોય જે કવિને એવા કૃતજ્ઞભાવના પ્રદર્શનની પ્રેરણા પૂરી પાડે. રત્નાવલીએ તુલસીને તુલસીદાસ બનાવવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો તોપણ એ અંધારામાં જ રહી ગઈ.

*

૫. દુર્જનને વંદન

વંદન, સ્તવન કે પ્રણામનો વિષય નીકળ્યો છે ત્યારે બીજી એક અગત્યની વાત પ્રત્યે અંગૂલિનિર્દેશ કરી લઉં. સંસારમાં ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક અને ઇતરવિષયક સાહિત્યકૃતિઓ અસંખ્ય રચાઈ છે. પરંતુ એવી સાહિત્યકૃતિ ભાગ્યે જ મળશે - અરે એવી સાહિત્યની ઉક્તિ પણ ભાગ્યે જ સાંપડશે જેમાં સજ્જનની સાથે દુર્જનને અને સંતપુરુષની સાથે સાથે અસંતને વંદવામાં આવ્યા હોય. એને માટે ખૂબ જ વિશાળતા, તટસ્થતા, પ્રભુપરતા જોઈએ. અસંત અથવા દુર્જનને મોટે ભાગે નીંદવામાં, તિરસ્કારવામાં, ઉપેક્ષાની નજરે નિહાળવામાં આવે છે. એમની પ્રશસ્તિની વાત તો દૂર રહી, એમને યાદ કરીને મોં બગાડવામાં આવે છે. રામચરિતમાનસના કૃતાર્થ કવિ એમાં વિરલ, અસાધારણ અપવાદરૂપ છે. એમણે એમની આગવી રીતે ગાયું છે:

બહુરિ બંદિ खल गन सतिभाएँ । जे बिनु काज दाहिनेहु बाएँ ॥

पर हित हानि लाभ जिन्ह करें । उजरें हरष बिषाद बसेरें ॥

"હવે હું દુષ્ટોના સમૂહને સાચા ભાવથી વંદન કરું છું. એ કોઈ પણ કારણ વિના પોતાનું હિત કરનારાનું પણ અહિત કરે છે. એમને બીજાના હિતની હાનિમાં લાભ લાગે છે, બીજાનું ઉજ્જડ કરવામાં હર્ષ થાય છે ને બીજાની ઉન્નતિમાં ખેદ કે વિષાદ."

बंदउँ संत असज्जन चरना । दुखप्रद उभय बीच कछु बरना ॥

बिछुरत एक प्रान हरि लेहीं । मिलत एक दुख दारुन देहीं ॥

"હું સંત અને અસંત બંનેના ચરણોમાં વંદન કરું છું. બંને દુઃખદાયક હોવા છતાં એમનામાં થોડોક ફેર છે. સંતપુરુષ છૂટા પડે છે તો પ્રાણને હરી લે છે અને અસંત અથવા દુર્જન મળે છે તો દારુણ દુઃખ આપે છે."

केटली सरस कल्पना અને એની અભિવ્યક્તિની ભાષા પણ કેટલી બધી અસરકારક અને ભાવવાહી?

खल परिहास होइ हित मोरा । काक कहहिं कलकंठ कठोरा ॥

हंसहि बक दादुर चातकही । हँसहिं मलिन खल बिमल बतकही ॥

"દુષ્ટોના હસવાથી મારું હિત જ થશે. મધુર કંઠવાળી કોયલને કાગડાઓ કઠોર જ કહેશે. બગલા હંસની અને દેડકા યાતક પક્ષીની હાંસી કરે છે તેમ મલિન મનના દુર્જનો વિમળ વાણીનો ઉપહાસ કરે છે."

जड़ चेतन जग जीव जत सकल राममय जानि ।

बंदउँ सब के पद कमल सदा जोरि जुग पानि ॥

"જગતના જડચેતન સઘળા જીવોને રામમય જાણીને સૌના ચરણકમળમાં હું બંને હાથ જોડીને વંદું છું."

કવિની એક આગવી વિશેષતા છે. એ વિશેષતા કવિતાનું તટસ્થ સુસૂક્ષ્મ અવલોકન કરવાથી સહેજે સમજી શકાય છે. કવિ દુર્જનને અથવા અસંતને વંદે છે ખરા પરંતુ પાછળથી આકરા શબ્દપ્રયોગો દ્વારા એમની આલોચના કરવામાં કે ખબર લેવામાં પણ બાકી નથી રાખતા. એનું એક તર્કસંગત કારણ કદાચ એ પણ હોઈ શકે કે એમને એવા દુર્જનો દ્વારા એમના જીવનકાળ દરમ્યાન ખૂબખૂબ સોસવું પડેલું. એક વાર તો

કાશી ત્યાગ પણ કરવો પડેલો. એટલે એમના પ્રત્યેના મીઠા આક્રોશથી પ્રેરાઈને એમના વાસ્તવિક સ્વરૂપને શબ્દાંકિત કરવામાં એ પાછી પાની નથી કરતા કે સંકોચ નથી અનુભવતા. એમને એ યથાર્થ રીતે ઓળખાવે છે. એવા ઉપરથી એવી છાપ પડવાનો સંભવ છે કે કવિની આરંભની દુર્જનવંદના વ્યંગાત્મક કે શિષ્ટાચાર પૂરતી છે. પરંતુ ખરેખર તેવું નથી. કવિ દુર્જનની વંદના તો સાચા ભાવથી પ્રેરાઈને જ કરે છે છતાં પણ એમના સ્વરૂપનું ચિત્રણ કરવાનું પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને અવસર આવ્યે એને યથાર્થ રીતે પૂરું કરે છે. એ ચિત્રણ કોઈકને કાંઈક અંશે કટુ લાગે તોપણ કવિનું હૃદય તો કટુતાથી મુક્ત જ છે. કવિ પરમાત્માના પરમકૃપાપાત્ર ભક્ત કે સાચા સર્વોત્તમ સત્પુરુષ હોવાથી એમનામાં એવી કટુતા સ્વાપ્ને પણ ના હોઈ શકે. નહોતી.

દુર્જનનો એમનો શાબ્દિક પરિચય સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે:

हरि हर जस राकेस राहु से । पर अकाज भट सहसबाहु से ॥

जे पर दोष लखहिं सहसाखी । पर हित घृत जिन्ह के मन माखी ॥

"विष्णु तथा शंकरना सुयशरूपी पूर्णिमाना चंद्रने माटे જે રાહુરૂપ છે, બીજાનું બૂરું કરવામાં હજાર હાથવાળા યોદ્ધા જેવા છે; બીજાના દોષને હજાર આંખે જુએ છે અને બીજાના હિતરૂપી ધીને બગાડવા માટે જેમનું મન માખી જેવું છે."

तेज कृसानु रोष महिषेसा । अघ अवगुन धन धनी धनेसा ॥

उदय केत सम हित सबही के । कुंभकरन सम सोवत नीके ॥

"જે દુષ્ટોનું તેજ અગ્નિ જેવું છે, જેમનો ક્રોધ અગ્નિ સરખો અસહ્ય છે. જે પાપ અને દુર્ગુણના ધનથી કુબેર જેવા ધનવાન છે; જેમનો ઉદય સૌ કોઈના નાશ માટે થાય છે; જે કુંભકર્ણની પેઠે સદા સૂતા રહે એમાં જ કલ્યાણ છે."

पर अकाजु लगि तनु परिहरहीं । जिमि हिम उपल कृषी दलि गरहीं ॥

बंदउँ खल जस सेष सरोषा । सहस बदन बरनइ पर दोषा ॥

"હિમ પાકનો નાશ કરીને નાશ પામે છે તેમ દુર્જન બીજાનું બગાડવા માટે પોતાના પ્રાણનો પણ ત્યાગ કરે છે. હું દુષ્ટ લોકોને શેષનાગ સમાન સમજીને વંદુ છું. તે બીજાના દોષોને રોષે ભરાઈને હજારો વદનથી વર્ણવે છે."

पुनि प्रनवउँ पृथुराज समाना । पर अघ सुनइ सहस दस काना ॥

"એમને પૃથુરાજ માનીને પ્રણામ કરું છું, તે બીજાના પાપને દસ હજાર કાનથી સાંભળે છે. તેમને ઈન્દ્રની પેઠે મદિરાપાન પ્રિય લાગે છે. કઠોર વચનરૂપી વજ્ર સદા ગમે છે. તે બીજાના દોષને હજાર આંખેથી જુએ છે."

उदासीन अरि मीत हित सुनत जरहिं खल रीति ।

"દુષ્ટોની રાત જ એવા હોય છે કે તે ઉગાસીન, શત્રુ કે મિત્ર કોઈનું પણ હિત સાંભળીને બળી જાય છે."

*

૬. હનુમાનની પ્રશસ્તિ

ભગવાન રામના પૂર્ણ કૃપાપાત્ર અને પ્રેમી પવનસુત હનુમાનની પ્રશસ્તિ સંતશિરોમણી તુલસીદાસને માટે છેક જ સ્વાભાવિક કહેવાય. સદગુરુએ એમને શૈશવાવસ્થામાં માતાપિતાની છત્રછાયાને ખોયા પછી સુદીર્ઘસમયપર્યંત આશ્રય આપ્યો અને વિદ્યા પ્રદાન કરી. રત્નાવલીએ એક આદર્શ આર્યસન્નારીની અદાથી રામકૃપાપાત્ર બનવાની ને રામમય જીવનને જીવવાની પ્રેરણા પાઈ તો હનુમાનજીએ એ પ્રેરણાને પરિપૂર્ણપણે સાર્થક કરવાનો સાધનાત્મક રાહ દર્શાવીને એમના જીવનને જ્યોતિર્મય કરવાનું કલ્યાણકાર્ય કર્યું.

પરંપરાગત પ્રાચીન લોકકથા પ્રમાણે અમની ઉપર એક પ્રેતે વૃક્ષના મૂળમાં રોજની પેઠે પાણી નાખતી વખતે પ્રસન્ન થઈને એમની કથામાં વૃદ્ધરૂપે હનુમાનજી પોતે પધારે છે એવું જણાવેલું. એ પ્રેત રામદર્શન કરાવી શકે તેમ નહોતું પરંતુ રામદર્શનનો રસ્તો બતાવવા જેટલું શક્તિશાળી ઠર્યું. એણે આપેલી ઓળખાણને અનુસરીને કથામાં આવેલા એ વૃદ્ધ પુરુષને તુલસીદાસે કથાની પરિસમાપ્તિ સમયે વંદન કર્યાં. એમણે આરંભમાં તો છોડીક આનાકાની કરી પરંતુ પાછળથી પ્રાર્થતા હનુમાનસ્વરૂપે સાક્ષાત્ બનીને ચિત્રકૂટ જઈને રામકૃપા પામવા, રામદર્શન કરીને કૃતાર્થ બનવા માટે આરાધનાને આદરવાની સૂચના આપી. એ સુચનાને અનુસરીને તુલસીદાસે ચિત્રકૂટ પહોંચીને તપ કર્યું ને રામાનુગ્રહ મેળવ્યો.

એવા હનુમાનને તુલસીદાસ કેવી રીતે ભૂલી શકે? રામચરિતમાનસમાં એમની પ્રશસ્તિ કરીને તથા જીવનલીલાને વર્ણવીને એમને સંપૂર્ણ સંતોષ સાંપડ્યો છે એ તો સાચું જ પરંતુ એમણે એમને હનુમાનચાલીસા રચીને અલગ રીતે અંજલિ આપી છે. એમની એ રચના સુપ્રસિદ્ધ છે.

*

૭. રચનાની વિશિષ્ટતા

રામચરિતમાનસની રસમય રચના રામચરણકમલાનુરાગી સ્વનામધન્ય તુલસીદાસે પોતાના જીવનના ઉત્તરકાળમાં કરી. એંસી વરસની વયમર્યાદા વટાવ્યા પછી. એ દરમિયાન દુનિયાના અનેકવિદ્ય શુભાશુભ, અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ, વિરોધાભાસી અવુભવો કર્યાં. ગૃહત્યાગના સીમાચિન્હસરખા સંક્રાતિસમય પછી ચિત્રકૂટ જેવા એકાંત પવિત્ર પર્વતપ્રદેશમાં વસીને, સર્વસંગપરિત્યાગી બનીને, રામદર્શન માટે કઠોર સાધના કરી. રામના અસાધારણ અલૌકિક અનુગ્રહને અનુભવવા આધ્યાત્મિક અનુશાસન અથવા અભ્યાસક્રમનો અનવરત રીતે આધાર લીધો. વિવેકસ વિરતિ, શ્રદ્ધાભક્તિથી પ્રેરાઈને તપઃપૂત આરાધના આદરી. મંથન પછી માખણ મળે તથા તીખા તાપ પછી વરસાદ વરસે એમ એમને રામકૃપાની સનાતન સુધા સાંપડી. તપશ્ચર્યા સફળ બનતાં કૃતકૃત્યતાનો અભિલષિત વરસાદ વરસ્યો. જીવન શાંત, મુક્ત, ધન્ય બન્યું. રામદર્શનથી કૃતાર્થ થયું. એ પછીથી સુદીર્ઘ સમયે રામચરિતમાનસની રચના થઈ. રામચરિતમાનસ પાછળ એકલી વિદ્વતા, એકલું શાસ્ત્રાધ્યયન, પરિશીલન, દેહદમન નથી. કવિની કેવળ કલ્પનાકળા કે નૈસર્ગિક જન્મજાત પ્રતિભા પણ કામ નથી કરતી. અસામાન્ય શૈલી કે નિરૂપણશક્તિ પણ નથી સમાઈ. એની પાછળ

તો સાધના છે. તત્ત્વવિચાર નથી કિન્તુ તત્ત્વદર્શન છે. પરમાત્માનો અસીમ અનુગ્રહ એટલે રામચરિતમાનસમાં આટલી શક્તિ છે. અખૂટ પ્રેરણા છે. શાંતિની સામગ્રી છે. પ્રતીતિ છે. કેવળ કવિતા નથી, આરાધના છે. જીવનસાધના અને એની સિદ્ધિની રૂપરેખા કે છાયા છે. કવિ કેવળ શબ્દોનો શિલ્પી, કલ્પનાનો કળાકાર નહીં પરંતુ તત્ત્વદર્શી બને છે, અને કવિતા નથી રચતો પરંતુ એની દ્વારા કવિતા રચાઈ જાય છે, ત્યારે એની અંદરથી કેવી કળાત્મકતા અને સંજીવનીશક્તિ પ્રાદુર્ભાવ પામે છે તેની કલ્પનાત્મક પ્રતીતિ કરવી હોય તો રામચરિતમાનસ પરથી કરી શકાશે. તુલસીદાસે એ કૃતિ દ્વારા વરસોથી મૂંગે મોઢે અથવા અજ્ઞાત રીતે અસંખ્ય આત્માઓને અનુપ્રાણિત કર્યા છે. પ્રકાશ પહોંચાડ્યો છે, શાંતિ બક્ષી છે, પથપ્રદર્શન કર્યું છે. રાજપુરુષો, કથાકારો, કેળવણીકારો, પ્રખર પ્રવક્તાઓ અને સાહિત્યસ્વામીઓ જે નથી કરી શક્યા તે એક રામચરિતમાનસની રચના કરીને કર્યું છે. એ શું દર્શાવે છે? એ જ કે માનવે પોતાની જાતનું નવનિર્માણ કરવાની, પોતાને પ્રભુમય બનાવવાની, શક્તિ પેદા કરવાની આવશ્યકતા છે. એ પછી એની એક જ કૃતિ, રચના કે ઉક્તિ અન્યને માટે કલ્યાણકારક બનશે. એની સંકલ્પશક્તિ, પ્રવૃત્તિ કે ઉપસ્થિતિ શ્રેયસ્કર ઠરશે.

પુષ્પ પોતે પરિમલથી પરિપ્લાવિત બને એટલે પરિમલ આપોઆપ પ્રસરશે. દીપક પ્રકાશિત થાય એટલે પ્રકાશ આપોઆપ ફેલાશે. સરિતા સલીલવંતી બનશે એટલે અન્યને સલિલ ધરશે. બીજાને કાંઈક ચિરસ્થાયી, અમર, આવશ્યક, આશીર્વાદરૂપ આપી જવા માટે એની પૂર્વતૈયારીરૂપે, માનવે તપવું, સહવું, પરમાત્માપરાયણ બનવું પડશે, સ્વયં જ્યાતિર્મય થવું પડશે.

રામચરિતમાનસ અને એના રચયિતા કવિવરનો એ શાંત છતાં શાશ્વત સંદેશ છે.

કેટલાંક વિદ્વાનો કે વિચારકો શ્રીમદ ભાગવતને મહર્ષિ વ્યાસ દ્વારા સમાધિદશામાં રચાયેલો ગ્રંથ માને છે. એની દ્વારા શું અભિપ્રેત છે એ તો એ જ જાણે, પરંતુ એના અનુસંધાનમાં બીજી રીતે આપણે કહી શકીએ કે રામચરિતમાનસ રામના પરમકૃપાપાત્ર, રામપ્રેમપરિપ્લાવિત પ્રાણવાળા ભક્તકવિનો ભાવગ્રંથ છે. એની રચના પરમાત્મપ્રેમના પ્રેરક પરિબળની મદદથી પ્રેમની પરિભાષામાં થયેલી છે. એને સંપૂર્ણપણે સમજવા અથવા એનો આસ્વાદ અનુભવવા પરમાત્માના પ્રેમ અને વિશ્વાસથી સમલંકૃત થવાની આવશ્યકતા છે.

રામચરિતમાનસનાં ઠેરઠેર પારાયણો થાય છે, નવાહનો ચાલે છે, પ્રવચનો યોજાય છે, પૂજન કરાય છે, એની શોભાયાત્રા નીકળે છે. આરતી ઉતરે છે. એવી રીતે એ મહાન લોકોપયોગી કલ્યાણકારક ગ્રંથરત્ન તરફ સામાન્ય જનસમાજનું ધ્યાન આકર્ષાય છે એ સારું છે પરંતુ એટલું પર્યાપ્ત નથી. રામચરિતમાનસ કેવળ પારાયણગ્રંથ, પૂજાગ્રંથ કે પ્રવચનગ્રંથ નથી. એનું પૂજન ગમે તેવા પૂજ્યભાવે કરાતું હોય તોપણ પર્યાપ્ત નથી. એની શોભાયાત્રા, કથા કે પધરામણીથી પરિતૃપ્તિ નથી પામવાની. એ તો જીવનગ્રંથ છે. રટવાનો નહિ, જીવવાનો ગ્રંથ છે. એની ચોપાઈઓને અને એના દોહાઓને કંઠસ્થ કરીને કે ગાઈને ઈતિકર્તવ્યતા માનીને બેસી નથી રહેવાનું, એમાંથી પ્રેરણા મેળવીને એને જીવવા અથવા આત્મસાત કરવા તૈયાર થવાનું, સર્વ કાંઈ કરી છૂટવાનું છે. ત્યારે જ એ જીવનઉપયોગી બનશે ને જીવનમાં પવિત્ર પરિવર્તન પેદા થશે. સમાજમાં રામચરિતમાનસ આટલું બધું વંચાય કે વિચારાય છે તોપણ જરૂરી જીવનપરિવર્તન

થાય છે ખરું? પોતાના અને અન્યના ઉત્કર્ષમાં માનનારે એ પશ્ચ ખાસ પૂછવા જેવો છે. ગંથો કેવળ પ્રશસ્તિ, પારાયણ, પ્રવચન કે પૂજાનાં સાધન બનવાને બદલે આચારનાં માધ્યમ બનવા જોઈએ.

રામચરિતમાનસ જેવા મહામૂલ્યવાન ગ્રંથરત્નની રચના એવા જ હેતુથી કરવામાં આવી છે.

*

૮. પરંપરાગત પ્રવાહ

રામચરિતમાનસનો પુષ્ટ્યપ્રવાહ ભક્તકવિ તુલસીદાસથી પ્રાદુર્ભાવ પામ્યો એવું કવિ પોતે કહેતા નથી. કવિનું મંતવ્ય કંઈક અંશે એવું છે કે રામકથા અનાદિ છે. અધિશય પ્રાચીન છે. પરંપરાથી ચાલી આવે છે. રામજન્મ પણ પ્રત્યેક યુગમાં થયા કરે છે. રામલીલાનો પણ અંત નથી. પ્રત્યેક યુગમાં એનો અભિનય પોતાની વિશિષ્ટ રીતે થયા કરે છે. રામકથાની પરંપરા પોતાના સુધી કેવી રીતે પહોંચી તે દર્શાવતા સંતશિરોમણી તુલસીદાસે ગાયું છે:

जागबलिक जो कथा सुहाई । भरद्वाज मुनिबरहि सुनाई ॥

कहिहउँ सोइ संबाद बखानी । सुनहुँ सकल सज्जन सुखु मानी ॥

"જે કથા મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્ક્યે મુનિવર ભારદ્વાજને સંભળાવેલી તે કથા હું સંવાદ સાથે વર્ણવું છું. સૌ સજ્જનો તેને સુખપૂર્વક સાંભળો."

संभु कीन्ह यह चरित सुहावा । बहुरि कृपा करि उमहि सुनावा ॥

सोइ सिव कागभुसुंडिहि दीन्हा । राम भगत अधिकारी चीन्हा ॥

"શંકર ભગવાને આ સુંદર રામચરિત્ર રચીને કૃપા કરીને ઉમાને સંભળાવ્યું. તે જ ચરિત્ર શંકરે કાકભુશુંડિને પરમ રામભક્ત અને અધિકારી જાણીને પ્રદાન કર્યું."

तेहि सन जागबलिक पुनि पावा । तिन्ह पुनि भरद्वाज प्रति गावा ॥

ते श्रोता बकता समसीला । सर्वदरसी जानहिं हरिलीला ॥

"કાકભુશુંડિ દ્વારા એ ચરિત્ર યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિને મળ્યું. એમણે ભારદ્વાજને સંભળાવ્યું. એ શ્રોતાવક્તા સમાન શીલવાળા, સમદર્શી તથા પ્રભુની લીલાને જાણનારા હતા."

जानहिं तीनि काल निज ग्याना । करतल गत आमलक समाना ॥

औरउ जे हरिभगत सुजाना । कहहिं सुनहिं समुझहिं बिधि नाना ॥

"પોતાના જ્ઞાનથી તે ત્રણે કાળને હાથમાં રાખેલા આમળાની જેમ જાણી શકતા. બીજા પણ વિદ્વાન હરિભક્તો એ કથાને અનેક રીતે કહે છે, સાંભળે છે અને સમજે છે."

એ કથાની પ્રાપ્તિ પોતાને કેવી રીતે થઈ એના રહસ્યનું ઉદઘાટન કરતાં કવિ એના અનુસંધાનમાં લખે છે:

मै पुनि निज गुर सन सुनी कथा सो सूकरखेत ।

समुझी नहि तसि बालपन तब अति रहेउँ अचेत ॥

"એ કથાને મેં મારા ગુરુ પાસેથી વારાહક્ષેત્રમાં સાંભળેલી. એ વખતે મારી બાલ્યાવસ્થા હોવાથી હું તેને સારી પેઠે સમજી ના શક્યો."

તદપિ કહી ગુરુ બારહિં બારા । સમુજ્ઞિ પરી કહુ મતિ અનુસારા ॥

ભાષાબદ્ધ કરવિ મેં સોઈ । મોરેં મન પ્રબોધ જેહિં હોઈ ॥

"તોપણ ગુરુએ તે કથાને વારંવાર કહી ત્યારે મારી બુદ્ધિના મર્યાદામાં રહીને હું એને થોડીક સમજી શક્યો. એ જ કથાને હવે હું ભાષાબદ્ધ કરી રહ્યો છું જેથી મારા મનમાં પ્રબોધ પેદા થાય."

કવિ આગળ કહે છે કે -

નિજ સંદેહ મોહ ભ્રમ હરની । કરઉં કથા ભવ સરિતા તરની ॥

બુધ બિશ્રામ સકલ જન રંજનિ । રામકથા કલિ કલુષ બિભંજનિ ॥

"એ કથા વ્યક્તિગત સંદેહ, મોહ, ભ્રમને દુર કરનારી અને સંસારસરિતાને તરવા માટે નૌકારૂપ છે. વિદ્વાનોને આરામ આપનારી, સૌનું રંજન કરનારી અને કલિકાળનાં પાપો કે દોષોનો નાશ કરનારી છે."

એ બધાં અવતરણો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કથાનું આધુનીકરણ કવિનું છે. ભાષા, શૈલી, નિરૂપણ એમનું છે. ચરિત્ર પુરાતન છે. પ્રસંગો મોટે ભાગે પરંપરાગત છે. ક્યાંક ક્યાંક સંશોધન સંવર્ધનવાળા. કવિની કળાની એ દ્વારા કસોટી થઈ છે. એમની કવિતાશક્તિ, સૂઝબૂઝ એરણ પર ચઢી છે. એમાં એ સફળતાસહિત પાર ઉતર્યા છે. એના પરિણામે એમનો રહ્યો સહ્યો સંદેહ, મોહ અને ભ્રમ તો મટ્યો જ હશે; અન્યનો પણ મટ્યો છે, મટે છે અને મટશે. એમને માટે એ સંસારસરિતાની નૌકા બની તેમ અન્ય અનેકને માટે બની છે, બને છે અને બનશે. વિદ્વાનોને માટે વિશ્રામરૂપ, સકળ જનસમાજને આનંદ આપનારી, કલિકાળનાં કિલ્મિષમાંથી મુક્તિ ધરનારી સિદ્ધ થઈ છે, થાય છે અને થશે એમાં સંદેહ નથી.

એની રચનાથી કવિને તો પ્રબોધની પ્રાપ્તિ થઈ જ હશે, પરંતુ એનો લાભ લેનારને પણ પ્રબોધ સાંપડ્યો હશે, સાંપડ્યો છે અને સાંપડશે.

રામચરિતમાનસ પ્રબોધ પેદા કરવા તથા પરમાત્મપ્રેમ પ્રગટાવવા, પરિપુષ્ટ કરના માટે જ છે.

*

૯. નામમહિમા

રામકથાના પરંપરાગત પ્રાચીન પ્રવાહવર્ણન પહેલાં કવિએ કરેલું નામમહિમાનું વર્ણન શ્રવણમંગલસ હૃદયંગમ, સુખદ અને સરસ છે. કવિએ વિવિધ પ્રકારની વંદનાના અનુસંધાનમાં નામની વંદના કરી છે. એમણે એમના આરંભના સાધનાત્મક અભ્યાસકાળ દરમ્યાન રામનામનો જ આધાર લીધેલો. રામનામનો આધાર એમને માટે પરમશ્રેયસ્કર સાબિત થયેલો. એના આધારથી એમને રામકૃપાની અને રામદર્શનની અનુભૂતિ થયેલી. એટલા માટે સ્વાભાવિક રીતે જ નામને માટે એમને સવિશેષ સ્નેહ દેખાય છે. નામમાં શ્રદ્ધાભક્તિ છે. નામની અમોઘતામાં વિશ્વાસ, એ સૌના પ્રતિઘોષ એમણે કરેલા નામમહિમાના વર્ણનમાં પડેલા છે. એ પ્રતિઘોષ આનંદદાયક છે. એ પ્રતીતિપૂર્વક કહે છે કે કરાળ કલિકાળમાં નામ જેવું

બીજું કોઈ જ સાધન નથી. એ દ્વારા માનવ આધિવ્યાધિઉપાદઈમાંથી મુક્તિ મેળવે છે, પ્રશાંતિ પામે છે, સર્વ પ્રકારે કૃતકૃત્ય બને છે.

શ્રેયમાર્ગના સર્વ સાધકોને એ નામનો આશ્રય લેવાની ભલામણ કરે છે.

બંદઉં નામ રામ રઘુવર કો । હેતુ કૃસાનુ ભાનુ હિમકર કો ॥

બિધિ હરિ હરમય બેદ પ્રાન સો । અગુન અનૂપમ ગુન નિધાન સો ॥

"રઘુવરના રામનામને હું વંદન કરું છું જે અગ્નિ, સૂર્ય તથા ચંદ્રનું કારણ છે. એ રામનામ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા શંકર છે. વેદ ના પ્રાણરૂપ છે; નિર્ગુણ ઉપમારહિત અને ગુણોના ભંડારસમાન છે."

રામ નામ મનિદીપ ધરુ જીહ દેહરી દ્વાર ।

તુલસી ભીતર બાહેરહું જૌં ચાહસિ ઝજિઆર ॥

"જો અંદર અને બહાર અજવાળું જોઈતું હોય તો તુલસીદાસ કહે છે તેમ, મુખરૂપી દ્વારના જીભરૂપી ઉમરા પર રામનામના મણિમય દીપકને ધરી દે."

નામ જીહં જપિ જાગહિં જોગી । બિરતિ બિરંચિ પ્રપંચ બિયોગી ॥

બ્રહ્મસુખહિ અનુભવહિં અનૂપા । અકથ અનામય નામ ન રૂપા ॥

"બ્રહ્માએ રચેલા જગતપ્રપંચથી મુક્ત, વૈરાગી યોગીપુરુષો રામનામને જીભથી જપતા રહીને જાગે છે અને નામરૂપથી રહિત અનુપમ અનિર્વચનીય નિર્દોષ બ્રહ્મસુખને અનુભવે છે."

નામુ રામ કો કલપતરુ કલિ કલ્યાન નિવાસુ ।

જો સુમિરત ભયો ભાંગ તેં તુલસી તુલસીદાસુ ॥

"કલિયુગમાં શ્રીરામનું નામ કલ્પવૃક્ષ જેવું તથા કલ્યાણના નિવાસસ્થાન સમું છે. એના સ્મરણથી ભાંગ જેવો સામાન્ય તુલસીદાસ તુલસી જેવો પવિત્ર અને અસામાન્ય થયો છે."

નામમહિમાના વિસ્તૃત વિશદ વર્ણનમાં વ્યક્ત કરાયેલા કવિના વિચારો તથા ભાવો ખૂબ જ મૌલિક, સ્વાનુભવસભરપૂર અને મનનીય છે. એ વિચારો સૌ કોઈને માટે પ્રેરક ઠરશે. કલ્યાણકારસ બનશે.

*

૧૦. વાનરો વિશે

નામવિષયક વિચારોના અનુસંધાનમાં આગળ એક બીજો પણ દોહો દેખાય છે.

"પ્રભુ રામ વૃક્ષની નીચે રહેતા હતા અને વાનરો વૃક્ષની ડાળ પર. વાનરોની એવી અસભ્યતા હતી. તોપણ રામે એમને પોતાના જેવા બનાવી દીધા. તેથી તુલસીદાસ કહે છે કે રામસમાન શીલનિધાન સ્વામી બીજા કોઈયે નથી."

પ્રભુ તરુ તર કપિ ડાર પર તે કિણ આપુ સમાન ॥

તુલસી કહૂં ન રામ સે સાહિબ સીલનિધાન ॥

એ દોહા પરથી અને રામચરિતમાનસમાં આવેલા એવા કેટલાક બીજા ભાવો પરથી કેટલાકને પ્રશ્ન થાય છે કે વાનરો ખરેખર વૃક્ષો પર વસનારા મનુષ્યેતર પ્રાણી હતા? ચિત્રકારોએ પણ એમને એવા ચિતર્યા છે. એ શુ સાચેસાચ અસભ્ય હતા?

એ પ્રશ્નોના પ્રત્યુત્તરમાં આપણે કહીશું કે ના.

વાસ્તવિકતાને વફાદાર રહીને કહેવું હોય તો કહી શકાય ને શંકારહિત શબ્દોમાં કહી શકાય કે વાનરો માનવો જ હતા. રામાયણકાળમાં દક્ષિણ ભારતમાં માનવોની વાનરનામની વિશેષ જાતિ હતી. આજે નાગાલેન્ડમાં નાગજાતિ છે તેમ. વાનરો મનુષ્યેતર નહોતા, માનવો જ હતા. ચિત્રકારોએ અને કથાકારોએ એમને અન્યથા ચિતર્યા કે રજૂ કર્યા હોય તો તે બરાબર નથી. એમનામાં વાલિ, હનુમાન, સુગ્રીવ, અંગદ જેવા વીર યોદ્ધાઓ તથા વિદ્વાનો હતા. એમની આગવી સભ્યતા હતી. એમની વિદ્યા, સંપત્તિ, કળા સઘળું સુવિકસિત કે શકવર્તી હતું. વાલ્મીકિ રામાયણમાં એના પર સવિશેષ પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે એટલે એ સિવાયની બીજી નિરાધાર ભ્રાંત માન્યતાને તિલાંજલિ આપવી જોઈએ.

*

૧૧. અતિવિસ્તાર

રામચરિતમાનસની મૂળ કથા - રામકથાને આરંભાતા વાર લાગે છે. વંદના, નામમહિમા, રામચરિતમાનસનો વિસ્તારપૂર્વક પરિચય, રામજન્મની પૂર્વભૂમિકા અને એવાં એવાં વર્ણનો ઘણી જગ્યા રોકી લે છે. એ વર્ણનો મૂળ વિષયથી કેટલીકવાર તદ્દન જુદાં, અસંગત અને વધારેપડતાં વિસ્તારવાળા લાગે છે. એવા વર્ણનો અબાધિત રીતે પૃષ્ઠોનાં પૃષ્ઠો સુધી ચાલે છે. વાચકની કસોટી કરે છે. કવિ એવા મૂળ વિષય સાથે સુસંગત ના કહી શકાય એવા વધારે પડતા વિસ્તારને ટાળી શક્યા હોત. કિન્તુ કોઈ કારણે ટાળી શક્યા નથી એ હકિકત છે.

એટલે રામચરિતમાનસનો રસાસ્વાદ લેનારને અવારનવાર થાય છે કે કવિ હવે બીજી આડીઅવળી વાતોને મૂકીને સીધા જ રામજન્મની વાત પર આવી જાય અને આગળની કથાને કહેવા માંડે તો સારું. મને પોતાને પણ વારંવાર કહેવાનું મન થતું કે, 'તુલસીજી, કથા કરોને! આવા વર્ણનોની પાછળ વખત વિતાવવાની આવશ્યકતા નથી.' પરંતુ તુલસીદાસને ધાર્યા કરતાં વધારે નિરાંત લાગે છે. એમને કથા કરવાની ઈચ્છા વધારે છે એટલે નવીનવી પૌરાણિક વાતો અને પેટાવાતોને વર્ણવતા જાય છે. એવી રીતે કથાનો વિસ્તાર વધતો જ જાય છે. રામચરિતમાનસના બાલકાંડનું કદ એવી કથાઓ અને ઉપકથાઓને લીધે વધ્યું છે. એને મૂળ રામકથાને વફાદાર રહીને, એની ગુણવત્તાને હાનિ પહોંચાડ્યા સિવાય ટૂંકાવી શકાયું હોત. એથી કવિતાકૃતિની શોભા વધત.

*

૧૨. પાર્વતીનું પાત્ર

રામચરિતમાનસમાં માતા પાર્વતીના મહાન પ્રાણવાન પાત્રને જે રીતે રજૂ કરાયું છે તે રીત અનોખી અને કડુણ છે.

પાર્વતી તથા શંકરને શ્રદ્ધા વિશ્વાસરૂપ માનીને કવિ આરંભમાં વંદન કરે છે. પાર્વતી જગદંબાસ્વરૂપ છે. રામને વનમાં વિલોકીને અને શંકરને એમની સ્તુતિ કરતા જોઈને પાર્વતીને સંદેહ થાય છે. સીતાના હરણ પછી રામ વિરહથી વ્યથિત થઈને સીતાને શોધવા નીકળે છે ત્યારે શિવપાર્વતીને માર્ગમાં એમનો મેળાપ થાય છે. ત્યારે શિવ દ્વારા રામની ભગવાનરૂપે કરાયેલી સ્તુતિનો મર્મ પાર્વતી સમજી શકતાં નથી. શંકરની સૂચનાનુસાર તે રામની પરીક્ષા કરવા તૈયાર થઈને સીતાના સ્વરૂપને ધારણ કરે છે. પરંતુ રામની પાસે પહોંચ્યા પછી રામ એમને તરત જ ઓળખી કાઢે છે ને પૂછે છે કે વનમાં આમ એકલા કેમ ફરો છો ? શંકર ક્યાં છે ? એ સાંભળીને પાર્વતી સ્ત્રીસહજ સંકોચ તથા લજ્જા પામે છે. એ એકાંત અરણ્યમાંથી રામની પાસેથી પાછા ફરે છે ત્યારે શંકરના પૂછવા છતાં પણ પોતાના કપટવેશની - રામચરિતમાનસના શબ્દપ્રયોગ પ્રમાણે - અને બીજી કથાને કહેતા નથી. એવું કહીને કવિએ માતા પાર્વતીના પાત્રને પ્રમાણમાં અતિસામાન્ય સ્તર પર લાવી મૂક્યું છે, અને અસત્યભાષણ કરતું બતાવ્યું છે. ભગવાન શંકર પણ, પોતાની આજ્ઞા અથવા અનુમતિથી પાર્વતીએ રામની કસોટી કરી હોવાં છતાં, એના પ્રત્યે પૂર્વની પેઠે પ્રેમ પ્રદર્શાવતા નથી. એ પણ ભગવાન આશુતોષ શંકરની પેઠે સહૃદયતાથી તથી ઉદારતાથી વર્તવાને બદલે એને અપરાધિની તરીકે અવલોકે છે. પરિણામે પાર્વતીને પોતાનું જીવન અકારું લાગે છે.

એ પછી દક્ષ પ્રજાપતિના યજ્ઞના અને એમાં પાર્વતીએ કરેલા દેહત્યાગની કથા આરંભાય છે. પાર્વતીની પેલી પરીક્ષાકથા શ્રોતઓને કે વાચકોને કદાચ આનંદ આપતી હશે પરંતુ પ્રસન્નતાપ્રેરક, આદર્શ, અભિનંદનીય નથી લાગતી. પ્રતીતિકારક પણ નથી પૂરવાર થતી. ભક્તકવિ તુલસીદાસે રામના દિવ્ય મહિમાને દર્શાવવા અથવા રામની મહાનતાની ઝાંખી કરાવવા એ પ્રસંગ યોજ્યો હોય તોપણ, એમ કરતાં શંકર તથા પાર્વતી બંનેના પાત્રોને સાવ સામાન્ય બનાવી દીધા. અતિસામાન્ય સ્તર પર પહોંચાડી દીધાં છે. રામનું ગૌરવ વધારવા જતાં જાણ્યે-અજાણ્યે શંકર પાર્વતીના ગૌરવને ઘટાડ્યું છે. એમના લોકોત્તર વ્યક્તિત્વને અકારણ અસાધારણ અન્યાય કર્યો છે. એકને વિરાટ તરીકે વર્ણવતી વખતે બીજાં બે વિરાટને વામન રૂપે અંકિત કર્યાં છે. શંકર પાર્વતીના પ્રેમી કે પ્રશંસકોને એવું ચિત્રણ ભાગ્યે જ ગમશે.

સંસારના સામાન્ય સુવિચારશીલ સુવિશાળ હૃદયના માનવો પણ પોતાની પત્ની કોઈક ભૂલ કરી બેસે તો વિશાળ હૃદયે ક્ષમા કરે છે. તો આ તો ભગવાન શંકર. એમનો પાર્વતી પ્રત્યેનો વ્યવહાર ઉત્તમ કે પ્રશસ્ય નથી લાગતો. પાર્વતીને પણ રામની પરીક્ષા કરવા માટે સીતાનો કપટવેશ લેતી બતાવવામાં પાર્વતીનું પરંપરાગત સમાજસુપ્રસિદ્ધ ગૌરવ નથી સચવાતું. એ જગજ્જનની એક અતિસામાન્ય શંકાશીલ સ્વભાવની ભ્રાંતિવશ સ્ત્રી હોઈ શકે એવું માનવા માટે મન તૈયાર થતું નથી.

*

૧૩. દેવર્ષિ નારદની વાત

જે શિવપાર્વતીના સંબંધમાં તે જ વાત પરમાત્માના પરમકૃપાપાત્ર પ્રાતઃસ્મરણીય ભક્તશિરામણી દેવર્ષિ નારદના સંબંધમાં.

રામચરિતમાનસમાં બાલકાંડના આરંભમાં કહેવાયેલી દેવર્ષિ નારદની કામજયની અને એના અનુસંધાનમાં આલેખાયેલી માયાના મોહની કથા એકંદરે રોચક તથા બોધક છે. કથાનું પ્રયોજન દેખીતી રીતે જ અહંકારમુક્તિનું અને મોહનિવૃત્તિનું છે.

એ કથા રામજન્મના કારણને દર્શાવવા માટે કહેવાઈ છે. દેવર્ષિ નારદે ભગવાનને આપેલા શાપને લીધે એક કલ્પમાં એમનો અવતાર થયેલો. એ હકિકતની પુષ્ટિને માટે આખીય કથા અંકિત કરવામાં આવી છે.

હિમગિરિ ગુહા એક અતિ પાવનિ । બહ સમીપ સુરસરી સુહાવનિ ॥
આશ્રમ પરમ પુનીત સુહાવા । દેવિ દેવરિષિ મન અતિ ભાવા ॥
"હિમાલય પર્વતની પવિત્ર ગુફા પાસે સુંદર ગંગા વહેતાં, દેવર્ષિ નારદને એ પરમ પવિત્ર આશ્રમ ખૂબ જ પસંદ પડ્યો."

નિરખિ સૈલ સરિ વિપિન વિભાગા । ભયત રમાપતિ પદ અનુરાગા ॥
સુમિરત હરિહિ શ્રાપ ગતિ બાધી । સહજ વિમલ મન લાગિ સમાધી ॥
"પર્વત, નદી, વનના વિભાગોને વિલોકીને એમના મનમાં ભગવાન વિષ્ણુનાં ચરણનો અનુરાગ થયો. શ્રીહરિનું સ્મરણ થતાં એક સ્થળે સ્થિર થઈને નહીં રહેવાનો દક્ષનો શાપ મિથ્યા થયો. મન સહજ રીતે જ નિર્મળ થતાં સમાધિ થઈ."

પરંતુ -

મુનિ ગતિ દેવિ સુરેસ ડેરાના । કામહિ બોલિ કીન્હ સમાના ॥
"દેવર્ષિ નારદની અલૌકિક અવસ્થા જોઈને ઈન્દ્રને ભય લાગ્યો. એણે કામદેવને બોલાવીને, સન્માનીને એમની સમાધિમાં ભંગ પડાવવા જણાવ્યું."

કામદેવે ત્યાં પહોંચીને પોતાનો પરિપૂર્ણ પ્રભાવ પાથર્યો તોપણ કશું ના ચાલ્યું.

કામ કલા કછુ મુનિહિ ન બ્યાપી । નિજ ભયં ડરેઝ મનોભવ પાપી ॥

"કામની કોઈપણ કળા મુનિવરને ના વ્યાપી."

દેવર્ષિ પર પ્રભુની પૂર્ણ કૃપા હતી. જેના પર પ્રભુની કૃપા હોય છે તે શોક મોહ, કામ ક્રોધ ભયાદિમાંથી મુક્તિ મેળવે છે. દેવર્ષિ નારદના સંબંધમાં એ વિધાન સાચું ઠર્યું.

કામદેવે મુનિવરનાં શ્રીચરણે મસ્તક નમાવી વિદાય લીધી. ઈન્દ્રની પાસે પહોંચીને એણે એમના સહજ સંયમની પ્રશંસા કરી.

દેવર્ષિ નારદે એ વાત શિવને કહી. એમને કામને જીતવાનો અહંકાર થયેલો.

ભગવાન શંકરે તે વાત શ્રી હરિને ના કહેવાની સૂચના આપી. પરંતુ એ સુચનાનો અનાદર કરીને નારદે શ્રીહરિની પાસે પહોંચીને કામના વિજયની કથા કહી સંભળાવી.

ભગવાને એમને બોધપાઠ શીખવીને અહંકારરહિત કરવાનો વિચાર કર્યો. એમણે એમની માયાને પ્રેરણા કરી. એ માયાએ માર્ગમાં સો યાજનના વિસ્તારવાળું નગર રચ્યું. એની રચના વૈકુંઠથી પણ વિશિષ્ટ હતી.

बिरचेउ मग महूँ नगर तेहिं सत जोजन बिस्तार ।

श्रीनिवासपुर तैं अधिक रचना बिबिध प्रकार ॥

રામચરિતમાનસમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે એ નગરમાં શીલનિધિ નામે રાજા હતો. એની વિશ્વમોહિની નામે કન્યા. તે કન્યા પ્રભુની જ માયા હતી.

तेना स्वयंवरमां असंभ्य राजाओ अेकठा थयेला.

देवर्षि नारद स्वयंवरना समाचार सांभलीने राजा पासे प्होय्या.

देखि रूप मुनि बिरति बिसारी । बड़ी बार लगी रहे निहारी ॥

રાજાએ દેવર્ષિને રાજકુમારી પાસે પહોંચાડીને એના ગુણદોષ જણાવવાની પ્રાર્થના કરી. પરંતુ રાજકુમારીના રૂપને નિહાળીને દેવર્ષિ વૈરાગ્યને વિસરી ગયા અને એને થોડાક સમય સુધી જોઈ રહ્યા.

देवर्षि नारदे अेने वरवा माटे समुचित सुंदरताशी संपन्न थवानो संकल्प कर्यो.

ભગવાનને મળીને એમણે એમના અસાધારણ સૌંદર્યને પ્રદાન કરવાની ને સ્વયંવર માટે સહાયભૂત બનવાની પ્રાર્થના કરી. ભગવાને જે ભક્તના પરમહિતમાં હશે તે કરવાની બાંધધરી આપી. એમને અતિશય કુરૂપ કર્યા.

રાજકુમારીના સ્વયંવરમાં પુનઃ પધારેલા દેવર્ષિના સ્વરૂપના મર્મને ત્યાં બેઠેલા ભગવાન શંકરના બે ગણોએ જાણી લીધો. એ ગણો એમને અવલોકીને વિનોદ કરવા લાગ્યા.

રાજકુમારીએ રાજાના રૂપે આવેલા ભગવાનને વરમાળા પહેરાવી તે જોઈને દેવર્ષિ દુઃખી થયા. શિવગણોની સુચના પ્રમાણે એમણે જળાશયમાં જઈને પોતાના વદનને વિલોક્યું તો વાનર જેવું રૂપ જોઈને એ ક્રોધે ભરાયા. એમણે એ બંને ગણોને રાક્ષસ થવા માટે શાપ આપ્યો. ભગવાનને પણ જણાવ્યું કે તમે મને વાનર જેવું રૂપ આપ્યું તેથી વાનરો તમને સહાય કરશે. મને સ્ત્રીનો વિયોગ કરાવ્યો તેથી તમે પણ સ્ત્રીના વિયોગની વેદનાને ભોગવશો.

હરિની માયા મટી જતાં ત્યાં રાજકુમારી કે કશું રહ્યું નહીં. દેવર્ષિએ શ્રી હરિને પ્રણામીને પશ્ચાતાપ કર્યો ત્યારે એમણે શંકરના સો નામોનો જાપ કરવાનો આદેશ આપ્યો.

શિવના પેલા ગણોને પણ એમણે ક્ષમાપ્રાર્થના કરી ત્યારે જણાવ્યું કે તમે બંને રાક્ષસ થઈને અનંત બળ વૈભવ તથા તેજની પ્રાપ્તિ કરશો. યુદ્ધમાં શ્રીહરિના હાથે મૃત્યુ પામશો ત્યારે મુક્તિ મેળવશો. તે વખતે શ્રીહરિએ મનુષ્યશરીર ધાર્યું હશે.

એ પ્રસંગ પછી દેવર્ષિ નારદ સર્વ પ્રકારની વાસનાઓમાંથી મુક્તિ મેળવીને ભગવાનનું સુખદ પ્રશાંતિપ્રેરક સ્મરણ કરતા આગળ વધ્યા.

રામચરિતમાનસના બાલકાંડના આરંભમાં આલેખાયેલો એ પ્રસંગ સામાન્ય રીતે રોચક તથા પ્રેરક હોવા છતાં મૂળ રામકથાની સાથે સુસંગત નથી લાગતો. એ પ્રસંગ રામકથાને માટે અનિવાર્ય નથી. એ પ્રસંગમાં થયેલું દેવર્ષિ નારદનું પાત્રાલેખન આનંદપ્રદાયક નથી. દેવર્ષિ નારદ પરમાત્માના પરમ કૃપાપાત્ર હતા. એમને માયાવશ બતાવવા માટે જે ઘટનાચક્રને રજૂ કરવામાં આવ્યું છે તે એમના ગૌરવને વધારનારું નથી. માયાનો પ્રભાવ અતિશય બળવાન છે તે દર્શાવવાને માટે એમને બદલે કોઈક બીજા અપરિચિત અથવા અલ્પ પરિચિત પાત્રનું આલેખન કરી શકાયું હોત. એમની ઈચ્છા -જો હોત તો - કેવળ લગ્ન કરવાની હતી. એને અનુચિત અથવા અધર્મ્ય ના કહી શકાય. એટલા માટે જ શ્રીહરિએ એમને જે અનુભવ કરાવ્યો ને મર્કટમુખ આપ્યું એ શ્રીહરિને માટે પણ શોભાસ્પદ કહેવાય કે કેમ તે પ્રશ્ન છે. એ પ્રશ્નને બાજુએ મુકીએ તોપણ, એટલું તો અવશ્ય કહી શકાય કે દેવર્ષિ નારદ જેવા આપ્તકામ આત્મતૃપ્ત પૂર્ણ મુક્ત પરમાત્મપરાયણ પુરુષને આવી રીતે અંકિત કરવાનું યોગ્ય નથી. દેવર્ષિ નારદના નામે સમાજમાં જે અનેક સાચીખોટી વાતો વહેતી થઈ છે એમાં એકની અભિવૃદ્ધિ કરવાની આવશ્યકતા નહોતી. આપણાં નખશીખ નિર્મળ અતિશય ગૌરવવંતા પરમાદરણીય પૂજ્ય પુરુષપાત્રોને એવાં જ રાખવા જોઈએ. એથી આપણી સંસ્કૃતિની અને એના પ્રાચીન અર્વાચીન જ્યોતિર્ધરોના સાચી સેવા કરી શકાશે.

શિવપાર્વતીના, દેવર્ષિ નારદના અને પ્રતાપભાનુ રાજાના પ્રસંગોનો અનુવાદ મેં નથી કર્યો. મૂળ કથામાં એ પ્રસંગો વિના કશી જ ક્ષતિ નથી પહોંચતી માટે.

એ સઘળા પેટાપ્રસંગોને લીધે રામકથાના મુખ્ય પ્રવાહનો પ્રારંભ ધાર્યા કરતાં ઘણો મોડો થાય છે. રામચરિતમાનસના રસિક વાચક કે શ્રોતાને રામકથાના વાસ્તવિક પ્રવાહરસમાં સ્નાન કરવા માટે ખૂબ જ વિલંબ થાય છે અને ધીરજપૂર્વકની પ્રતિક્ષા કરવા પડે છે. એ પ્રસંગોને લીધે ગ્રંથનો વિસ્તાર અનાવશ્યક રીતે વધ્યો છે.

*

૧૪. વિવાહ વખતનું વર્ણન

શિવપાર્વતીના વિવાહના વર્ણનમાં નાચેની પંક્તિઓ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે:

બિબિધિ પાંતિ બૈઠી જેવનારા । લાગે પરુસન નિપુન સુઆરા ॥

નારિબુંદ સુર જેવંત જાની । લગીં દેન ગારીં મૃદુ બાની ॥

ગારીં મધુર સ્વર દેહિં સુંદરિ બિંગ્ય બચન સુનાવહીં ।

ભોજનુ કરહિં સુર અતિ બિલંબુ બિનોદુ સુનિ સચુ પાવહીં ॥

"જમનારાની વિવિધ પંગતો બેઠી. ચતુર રસોઈયા પીરસવા લાગ્યા. સ્ત્રીઓના ટોળાં દેવોને જમતાં જાણીને કોમળ વાણીથી ગાળો દેવા લાગ્યાં અથવા ફટાણાં ગાવા લાગ્યાં"

"સ્ત્રીઓ સિમધુર સ્વરે ગાળો દેવા લાગી તથા વ્યંગ્ય વચનો સંભળાવવા માંડી. એ વિનોદને સાંભળીને દેવતાઓ સુખ પામે છે, ભોજન કરે છે અને એમાં ઘણો વિલંબ થાય છે."

એ ચોપાઈઓ કેવી લાગે છે ? રામચરિતમાનસની એ કવિતાપંક્તિઓ શું દર્શાવે છે ? કવિની કવિતામાં એમના જ જમાનાના રીતરિવાજોનું જ્ઞાત અથવા અજ્ઞાત રીતે પ્રતિબિંબ પડ્યું હોય એવું લાગે છે. શિવપાર્વતીના વિવાહ વખતે પણ સ્ત્રીઓ અત્યારની કેટલીક પછાત સ્ત્રીઓને પેઠે ગાળો દેતી કે ફટાણાં બોલતી હશે ? દેવો તેથી આનંદ અનુભવતાં હશે ? એ પશ્ચો વિચારવા જેવા છે. તટસ્થ રીતે વિચારતાં જણાય છે કે એવી પ્રથા કે કુપ્રથા શિવપાર્વતીના સમયમાં પ્રવર્તતી નહિ હોય પરંતુ સંતશિરોમણી તુલસીદાસના વખતમાં વ્યાપેલી હશે. એટલે એમણે એ પ્રકારની કલ્પના કવિતામાં વણી લીધી લાગે છે.

*

૧૫. જન્માંતરમાં વિશ્વાસ

ભારતીય સંસ્કૃતિ જન્માંતરમાં માને છે કે વિશ્વાસ ધરાવે છે. વર્તમાન જીવન જ એકમાત્ર આદિ અને અંતિમ જીવન છે એવું એ નથી માનતી. હિમાલયની આકાશને આલિંગનારી ઉત્તુંગ પર્વતપંક્તિને પંખીને કેટલીકવાર એવું લાગે છે કે હવે એની પાછળ કોઈ પર્વત જ નહીં હોય. પરંતુ આગળ વધતાં અન્ય અનેક પર્વતપંક્તિઓને પેખી શકાય છે. પર્વતોનો એ વિસ્તાર અનંત હોય તેવું અનુભવાય. એ જ વાત પ્રકારાંતરે જન્માંતરના વિષયને લાગુ પડે છે. રામચરિતમાનસના બાલકાંડમાં એની પુષ્ટિ કરવામાં આવી છે.

શિવપાર્વતીના, દેવર્ષિ નારદના અને પ્રતાપભાનુના પ્રસંગો એનું સુખદ સમર્થન કરે છે. એમના અનુસંધાનમાં એક બીજો પ્રસંગ પણ જોવા મળે છે. મનુ અને શતરૂપાનો પ્રસંગ. એ પ્રસંગ દ્વારા નિશ્ચંક રીતે જણાવવામાં આવ્યું છે કે મનુ અને શતરૂપા જ એમના જન્માંતરમાં મહારાજા દશરથ અને કૌશલ્યા રૂપે જન્મેલાં.

મનુ અને શતરૂપાના પ્રસંગને કવિએ ખૂબ જ સફળતાપૂર્વક, રોચક રીતે રજૂ કર્યો છે.

હોઝ ન બિષય બિરાગ ભવન બસત ભા ચૌથપન ।

હૃદયં બહુત દુઃખ લાગ જનમ ગયઝ હરિભગતિ બિનુ ॥

"ધરમાં રહેતા ઘડપણ આવ્યું તોપણ વિષયો પર વૈરાગ્ય ના થયો ત્યારે મનુને મનમાં અતિશય દુઃખ થયું કે હરિની ભક્તિ સિવાય માનવજન્મ જતો રહ્યો."

બરબસ રાજ સુતહિ તબ દીન્હા । નારિ સમેત ગવન બન કીન્હા ॥

"પુત્રને પરાણે રાજ્ય સોંપીને એમણે એમની સન્નારી શતરૂપા સાથે વનગમન કર્યું."

દ્વાદસ અચ્છર મંત્ર પુનિ જપહિં સહિત અનુરાગ ।

બાસુદેવ પદ પંકરુહ દંપતિ મન અતિ લાગ ॥

"નૈમિષારણ્યના પવિત્ર તીર્થપ્રદેશમાં રહીને 'ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય' એ દ્વાદશાક્ષર મંત્રનો પ્રેમપૂર્વક જાપ કરતાં ભગવાન વાસુદેવના ચરણકમળમાં તે બંનેનું મન જોડાઈ ગયું."

પ્રમુ સર્બગ્ય દાસ નિજ જાની । ગતિ અનન્ય તાપસ નૃપ રાની ॥

માગુ માગુ બરુ મૈ નમ્મ બાની । પરમ ગમ્મીર કૃપામૃત સાની ॥

"સર્વજ્ઞ પ્રભુએ અનન્ય ભાવે પોતાના શરણે આવેલાં એ પરમતપસ્વી રાજારાણીને પોતાનાં ભક્ત જાણીને પરમગંભીર કૃપારૂપી અમૃતરસથી છલેલી આકાશવાણી દ્વારા જણાવ્યું કે વરદાન માગો."

મનુ તથા શતરૂપાએ પ્રભુના દિવ્ય દર્શનની માંગણી કરી એટલે પ્રભુએ એમની સમક્ષ પ્રગટ થઈને કોઈક બીજા વરદાનને માગવા માટે આદેશ આપ્યો.

મનુએ અતિશય સંકોચ સાથે પ્રભુના જેવા પુત્રની માંગણી કરી. શતરૂપાને પૂછતાં તેણે તે માંગણીનું સમર્થન કર્યું અને આગળ પર કહ્યું કે તમારા પોતાના ભક્તો જે સુખ પામે છે ને જે ગતિને મેળવે છે તે જ સુખ, તે જ ગતિ, તેવી ભક્તિ તમારાં ચારુ ચરણોનો તેવો પ્રેમ, તેવું જ્ઞાન અને તેવી રહેણીકરણી અમને આપો.

મનુએ જણાવ્યું કે મણિ વિના સર્પ અને પાણી વિના માછલી રહી શકતી નથી તેમ મારું જીવન તમારે આધીન રહે. તમારાં ચરણોમાં મારી પ્રીતિ પુત્ર પર પિતાની પ્રીતિ હોય તેવી થાય. ભગવાને એમની માંગણીને માન્ય રાખીને જણાવ્યું કે તમારી સઘળી ઈચ્છા પૂરી થશે. હવે તમે દેવરાજ ઈન્દ્રની રાજધાનીમાં જઈને વસો. ત્યાં ભોગવિલાસ કરીને કેટલોક કાળ પસાર કર્યા પછી તમે અયોધ્યાના રાજા થશો ને હું તમારો પુત્ર થઈશ.

तहँ करि भोग बिसाल तात गउँ कछु काल पुनि ।

होइहहु अवध भुआल तब मैं होब तुम्हार सुत ॥

इच्छामय नरबेष सँवारैं । होइहउँ प्रगट निकेत तुम्हारे ॥

अंसन्ह सहित देह धरि ताता । करिहउँ चरित भगत सुखदाता ॥

"હું ઈચ્છામય માનવશરીર ધારીને તમારે ત્યાં પ્રાદુર્ભાવ પામીશ. હે તાત, હું મારા અંશ સાથે દેહને ધારીને ભક્તોને સુખ આપનારાં ચરિત્રો કરીશ."

आदिसक्ति जेहिं जग उपजाया । सोउ अवतरिहि मोरि यह माया ॥

"જેણે જગતને ઉત્પન્ન કર્યું છે તે આદિ શક્તિ અથવા મારી માયા પણ મારી સાથે અવતાર ધારણ કરશે." એમ કહીને ભગવાન અંતર્ધાન થયા. એમના જણાવ્યા પ્રમાણે કાળાંતરે મનુ તથા શતરૂપાએ અમરાપુરીમાં વાસ કરીને રાજા દશરથ અને કૌશલ્યારૂપે જન્મ ધારણ કર્યો ત્યારે ભગવાને રામ રૂપે અને એમની માયાએ સીતારૂપે જન્મ લીધો. મનુ અને શતરૂપાની એ કથા રામજન્મના કારણને દર્શાવવા માટે કહેવામાં આવી છે. એ કથા જેમ જન્માંતરનું અથવા પુનર્જન્મનું સમર્થન કરે છે તેમ ભગવાનનાં દર્શનની ભાવનાનું અને ભગવાનના અવતારના આદર્શનું પણ પ્રતિપાદન કરે છે. અવતારની ભાવના રામાયણકાળ જેટલી જૂની છે એનું પ્રતિબિંબ વાલ્મીકિ રામાયણમાં પણ પડેલું જોવા મળે છે.

*

૧૬. રામાવતાર

રામચરિતમાનસના કલ્યાણકવિએ રામને આરંભથી જ ઈશ્વરના અવતાર તરીકે અંકિત કર્યા છે. રામ ઈશ્વર છે એવી એમની શ્રદ્ધાભક્તિ અનુભૂતિમૂલક સુદ્રઢ માન્યતા છે. બાલકાંડના પ્રારંભમાં જ મંગલાચરણના સારગર્ભિત સરસ શ્લોકમાં એ માન્યતા પ્રત્યે અંગુલિનિર્દેશ કરતાં એમણે ગાયું છે કે સમગ્ર વિશ્વ, બ્રહ્માદિ દેવો અને અસુરો જેમની માયાને વશ છે, જેમની સત્તાથી સમગ્ર જગત રજ્જુમાં સર્પની ભ્રાંતિની પેઠે સત્ય જણાય છે અને સંસારસાગરને તરવાની ઈચ્છાવાળાને જેમનાં ચરણ એકમાત્ર નૌકારૂપ છે, તે સર્વે કારણોથી પર રામનામના ઈશ્વર શ્રીહરિને હું વંદુ છું.

યન્માયાવશવર્તિં વિશ્વમખિલં બ્રહ્માદિદેવાસુરા
યત્સત્વાદમૃષૈવ ભાતિ સકલં રજ્જૌ યથાહેર્મમઃ ।
યત્પાદપ્લવમેકમેવ હિ ભવામ્બોધેસ્તિતીર્ષાવતાં
વન્દેઽહં તમશેષકારણપરં રામાખ્યમીશં હરિમ્ ॥

વાલ્મીકિ રામાયણમાં મહર્ષિ વાલ્મીકિએ આરંભમાં રામને એક અખિલ અવની મંડળના સર્વગુણસંપન્ન સુયોગ્ય પુરુષ તરીકે વર્ણવીને પાછળથી પરમપુરુષ, પરમાત્મા અથવા પુરુષોત્તમરૂપે આલેખ્યા છે. સંતશિરોમણિ તુલસીદાસે રામચરિતમાનસમાં રામને બદલે પ્રભુ શબ્દનો પ્રયોગ ખૂબ જ મુક્ત રીતે, છૂટથી કર્યો છે. તે સુંદર શબ્દપ્રયોગ એમની રામ પ્રત્યેની અસાધારણ શ્રદ્ધાભક્તિનો અને સુદ્રઢ માન્યતાનો સૂચક છે. અગત્યની ચિત્તાકર્ષક પરમ ઉલ્લેખનીય વાત તો એ છે કે એ શબ્દપ્રયોગ અવારનવાર થયો હોવા છતાં પણ કવિની કાવ્યરચનામાં ક્યાંય ક્લિષ્ટતા કે કૃત્રિમતા નથી લાગતી. કવિતારચનામાં એ શબ્દપ્રયોગ સહજ રીતે જ ભળી ગયો છે.

રામાયણના મહાત્મ્યમાં જણાવ્યું છે કે ત્રેતાયુગના પ્રારંભમાં પ્રગટેલા વાલ્મીકિ મુનિએ જ કલિયુગમાં તુલસીદાસ રૂપે અવતાર લીધેલો.

વાલ્મીકિ મુનિ જો ભયે ત્રેતાયુગકે દ્વાર ।
સો અબ્ ઇહિ કલિકાલમે લિયે તુલસી અવતાર ॥

તુલસીદાસ વિશેના એ ઉદગારોમાં કશી અતિશયોક્તિ નથી દેખાતી. એ ઉદગારો સંપૂર્ણ સાચા લાગે છે. સંતશિરોમણિ તુલસીદાસ તથા મહામુનિ વાલ્મીકિ ઉભય ઈશ્વરદર્શી ઋષિ છે અને રામને ઈશ્વર માને છે. મહર્ષિ વાલ્મીકિ પછી વરસો પછી પ્રગટીને સંતશિરોમણિ તુલસીદાસે રામભક્તિપ્રસારનું ને જીવનશુદ્ધિનું અમુલ્ય કલ્યાણકાર્ય કરી બતાવ્યું. એમણે રામકથાના રૂપમાં વરસોની દેશકાળાતીત સનાતન પરબ પ્રસ્થાપી. મંગલ માર્ગદર્શિકાને મૂકી. મહામૂલ્યવાન મૂડી ધરી. એમની નિર્ભયતા ઓછી નહોતી. એમણે ભાષાની પરંપરાગત પૂજાપદ્ધતિને પસંદ કરવાને બદલે, એને ગૌણ ગણીને, સંસ્કૃતને બદલે લોકભાષામાં રામાયણની રચના કરી. એની પાછળ અસાધારણ હિંમત, આત્મબળ, સમયસૂચકતા તથા લોકાનુકંપા રહેલી. એ લોકોને માટે, બહુજનસમાજને માટે કાવ્યરચના કરવા માંગતા હતા. એટલે એમને પરંપરાની પૂજા પોસાય તેમ નહોતી. એ આર્ષદ્રષ્ટા હતા. એમનું આર્ષદર્શન સફળ થયું. એમની રામકથાએ વાલ્મીકિ કરતાં

અધિક લોકપ્રિયતાને પ્રાપ્ત કરી. અધિક કલ્યાણકાર્ય કરી બતાવ્યું. એ પંડિતોની ઈજારાશાહી બનવાને બદલે જનસાધારણની પ્રેરણાદાત્રી સંજીવની બની. એનું એક અગત્યનું કારણ એની ભાષા પણ.

રામને ઈશ્વરના અવતાર તરીક વર્ણવતા કવિને કશો સંકોચ થતો નથી. કવિ એમના પ્રાગટ્યને સહજ રીતે જ વર્ણવે છે.

નૌમી તિથિ મધુ માસ પુનીતા । સુકલ પચ્છ અભિજિત હરિપ્રીતા ॥

"પવિત્ર ચૈત્રમાસ, શુકલ પક્ષ, નવમી અને હરિને પ્રિય અભિજિત મુહુર્ત."

સુર સમૂહ બિનતી કરિ પહુંચે નિજ નિજ ધામ ।

જગનિવાસ પ્રભુ પ્રગટે અખિલ લોક બિશ્રામ ॥

"દેવો પ્રાર્થના કરીને પોતપોતાના ધામમાં પહોંચ્યા. સૌને શાંતિ અર્પનારા જગતના નિવાસ પ્રભુ પ્રકટ થયા." અને

ભ્રમ પ્રગટ કૃપાલા દીનદયાલા કૌસલ્યા હિતકારી ।

માતા કૌશલ્યાએ ભગવાનની સ્તુતિ કરી. એમણે કહ્યું કે આ અલૌકિક રૂપને તજીને સામાન્ય રૂપ ધારીને તમે અતિપ્રિય બાળલીલા કરો. એથી મને અનુપમ સુખાનુભવ થશે. એ સ્તુતિ તથા પ્રાર્થનાને સાંભળીને ભગવાને બાળસ્વરૂપ ધારીને રડવા માંડ્યું કવિ કહે છે કે ભગવાનનું શરીર દિવ્ય અને સ્વેચ્છાએ બનેલું છે. એમણે વિપ્ર, ગાય, દેવ તથા સંતના મંગલ માટે મનુષ્યાવતાર લીધો છે. એ માયાથી, એના ગુણથી તથા ઈન્દ્રિયોથી અતીત છે.

બિપ્ર ધેનુ સુર સંત હિત લીન્હ મનુજ અવતાર ।

નિજ ઇચ્છા નિર્મિત તનુ માયા ગુન ગો પાર ॥

એમનાં ચરિત્ર પણ કવિના કથન પ્રમાણે અલૌકિક હતાં.

બ્યાપક અકલ અનીહ અજ નિર્ગુન નામ ન રૂપ ।

ભગત હેતુ નાના બિધિ કરત ચરિત્ર અનૂપ ॥

"સર્વવ્યાક, અકલ, ઈચ્છારહિત, અજન્મા, નિર્ગુણ, નામરૂપથી રહિત ભગવાન ભક્તોને માટે અનેક પ્રકારનાં અનુપમ ચરિત્રો કરે છે.

રામને માટે કવિ એવી અવતારમૂલક મંગલમયી માન્યતા ધરાવતા હોય ત્યારે એમની કવિતામાં વિવિધ પ્રસંગોના નિરૂપણ અથવા આલેખન સમયે એનો પ્રતિઘોષ પડે એ સ્વાભાવિક છે. રામચરિતમાનસના પ્રસંગોના સંબંધોમાં એ હકિકત સાચી ઠરે છે. તુલસીદાસજીએ રામને માટે વારંવાર પરમપૂજ્ય ભાવસૂચક પ્રભુ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. એ પ્રયોગ એટલો બધો છૂટથી મુક્ત રીતે કરવામાં આવ્યો છે કે વાત નહીં. એ એમની રામ પ્રત્યેની વિશિષ્ટ ભાવનાને પ્રદર્શાવે છે.

જે હકિકત રામને લાગુ પડે છે તે સીતાને પણ લાગુ પડે છે. સીતાને પણ તે પરમાત્માની મહામાયાના, પરમશક્તિના પ્રતીકસમી સમજે છે અને રામચરિતમાનસમાં પ્રસંગોપાત્ત એવા રીતે આલેખે છે.

*

૧૭. વિશ્વામિત્ર મુનિનો પુણ્યપ્રવેશ

રામના કૌમાર્યકાળ દરમિયાન એક અગત્યનો પ્રસંગ બની ગયો. રામચરિતમાનસમાં કહ્યા પ્રમાણે એક દિવસ મહામુનિ વિશ્વામિત્રે વિચાર્યું કે પ્રભુએ અવતાર લીધો છે. એમના સિવાય રાક્ષસોનો સંહાર નહીં થઈ શકે. માટે એમનું દેવદુર્લભ દર્શન કરીને એમને મારા આશ્રમમાં લઈ આવું.

એ અયોધ્યા પહોંચ્યા.

દશરથે એમનું સાદર સપ્તેમ સ્વાગત કર્યું. મુનિને સુયોગ્ય સેવાકાર્ય બતાવવા જણાવ્યું. મુનિએ રાક્ષસોના ત્રાસમાંથી મુક્તિ મેળવવા રામ તથા લક્ષ્મણની માંગણી કરી.

દેહુ ભૂપ મન હરષિત તજહુ મોહ અગ્યાન ।

ધર્મ સુજસ પ્રભુ તુમ્હ કૌં ઇન્હ કહૌં અતિ કલ્યાન ॥

"હે રાજા, મોહ અને અજ્ઞાનને છોડીને મનમાં હર્ષ પામીને મેં જે માગ્યું છે તે આપ. તને ધર્મ તથા યશની પ્રાપ્તિ થશે અને એમનું પરમકલ્યાણ."

રાજા દશરથને માટે રામ અને લક્ષ્મણને વિશ્વામિત્ર મુનિને સોંપવાનું કાર્ય એટલું સહેલું નહોતું. રાજાને મુનિની વાણી 'અતિ અપ્રિય' લાગી. પરંતુ મહામુનિ વશિષ્ઠે સમજાવવાથી એ માની ગયા.

વિશ્વામિત્ર મુનિએ એમને માર્ગમાં બલા તથા અતિબલા વિદ્યા શીખવી. એ વિદ્યાના પ્રભાવથી ભૂખતરસ ના લાગતી અને બળ તથા તેજનો પ્રવાહ અખંડ રહેતો.

મિથિલાનગરીમાં જનકરાજા સીતાના સ્વયંવરના ઉપલક્ષમાં ધનુષયજ્ઞ કરી રહેલા. વિશ્વામિત્ર મુનિ રામલક્ષ્મણને મિથિલાનગરીમાં લઈ ગયા. માર્ગમાં ગૌતમમુનિની સ્ત્રી અહલ્યાનો ઉદ્ધાર થયો.

મિથિલાનગરીમાં રામ અને સીતાનો પ્રથમ પરિચય અતિશય આહલાદક છે. રામચરિતમાનસના કવિની કવિતાકળા એ પરિચયપ્રસંગે અને એ પછી સફળ બનીને સુચારુરૂપે ખીલી ઉઠી છે.

સીતાની શોભાને નિહાળીમે રામ સુખ પામ્યા. એ વિશ્વામિત્ર મુનિની અનુજ્ઞાથી લક્ષ્મણ સાથે રાજા જનકના ઉદ્યાનમાં પુષ્પો લેવા માટે આવેલા. સીતા ત્યાં પોતાની સખીઓ સાથે ઉદ્યાનમાં સરવરતટ પર આવેલા માતા પાર્વતીના મંદિરનાં દર્શનપૂજન માટે આવેલી. એવી રીતે એ બંનેનો મેળાપ થયો. અલબત્ત ખૂબ જ દૂરથી. એ મેળાપ અદભૂત હતો. રામના મન પર એ મેળાપની કેવી અસર થઈ એ ખાસ જાણવા જેવું છે. એમણે સીતાના સ્વરૂપને નિહાળીને આશ્ચર્ય, આનંદ, આકર્ષણનો અનુભવ તો કર્યો જ પરંતુ સાથેસાથે લક્ષ્મણને જણાવ્યું કે:

"જેને માટે ધનુષયજ્ઞ થાય છે તે જ આ જનકપુત્રી સીતા છે. સખીઓ એને ગૌરીપૂજન માટે લાવી છે. તે ફૂલવાડીને પ્રકાશિત કરતી ફરે છે."

"એની અલૌકિક શોભા જોઈને મારા પવિત્ર મનને સ્વભાવથી જ ક્ષોભ થાય છે. તેનું કારણ તો વિદ્યાતા જાણે. માતું શુભદાયક જમણું અંગ ફરકે છે."

"રઘુવંશીનો એવો સહજ સ્વભાવ હોય છે કે એમનું મન કદી કુમાર્ગે પગ મૂકતું નથી. મને મારા મનનો પૂરો વિશ્વાસ છે. એણે સ્વપ્નમાં પણ પરસ્ત્રીને નથી જોઈ."

રઘુવંશિનહ કર સહજ સુભાઝ । મનુ કુપંથ પગુ ધરઙ ન કાઝ ॥

મોહિ અતિસય પ્રતીતિ મન કેરી । જેહિં સપનેહૂં પરનારિ ન હેરી ॥

રામના એ ઉદગારો એમના અંતઃકરણની ઉદાત્તતાના પરિચાયક છે. એમનું સીતાને માટેનું આકર્ષણ અત્યંત નૈસર્ગિક અને અસામાન્ય હોવા છતાં એ કેટલા બધા જાગ્રત છે તેની પ્રતીતિ કરાવે છે. એ માનવસહજ આકર્ષણના પ્રવાહમાં વહી જતા નથી પરંતુ એનું તટસ્થ રીતે અવલોકન અથવા પૃથ્થકરણ કરી શકે છે. એમના વિશદ વ્યક્તિત્વના એ નોંધપાત્ર વિશેષતાને કવિ સફળતાપૂર્વક સરસ રીતે રજૂ કરી શક્યા છે.

*

૧૮. રામના દર્શનની પ્રતિક્રિયા

સીતાના સ્વયંવરમાં ધનુષ્યભંગ માટે રામ પધાર્યા ત્યારે તેમનું સ્વરૂપ જુદાજુદા જનોને કેવું લાગ્યું, જુદાજુદા માનવો પર તેની પ્રતિક્રિયા કેવી થઈ, તેનું આલેખન રામચરિતમાનસમાં ખૂબ જ સરસ રીતે કરવામાં આવ્યું છે. એ આલેખન કંસના નાશ માટે ગયેલા ભગવાન કૃષ્ણનાં દર્શનની જુદીજુદી વ્યક્તિઓ પર પડેલી પ્રતિક્રિયાનું સ્મરણ કરાવે છે. શ્રીમદ ભાગવતના દશમા સ્કંધમાં એ પ્રતિક્રિયાને વર્ણવવામાં આવી છે. રામચરિતમાનસના વર્ણન સાથે એ વર્ણન સરખાવવા જેવું છે.

"બળરામ સાથે રંગમંડપમાં પ્રવેશેલા કૃષ્ણને મલ્લોએ વજ્રસમા, નરોમાં નરોત્તમ જોવા જોયા. સ્ત્રીઓએ મૂર્તિમાન કામદેવ જોવા. ગોપોએ સ્વજન જોવા, રાજાઓએ શાસક અધિનાયક જોવા, બાળકોએ માતાપિતા જોવા, કંસે મૃત્યુસરખા, વિદ્વાનોએ વિરાટ જોવા, યોગીઓએ પરમતત્ત્વ જોવા અને વૃષ્ણીવંશીઓએ સર્વશ્રેષ્ઠ દેવતા હરિ સરખા જોયા."

રામચરિતમાનસમાં કહેવામાં આવ્યું છે:

જિન્હ કેં રહી ભાવના જૈસી । પ્રભુ મૂરતિ તિન્હ દેખી તૈસી ॥

"જેની જેવી ભાવના હતી તેણે તે વખતે પ્રભુની મૂર્તિનું દર્શન કર્યું."

"મહારણધીર રાજાઓએ વીરરસે પોતે જ શરીર ધારણ કર્યું હોય તેવું પ્રભુનું રૂપ જોયું, પ્રભુની ભયંકર આકૃતિને નિહાળી કુટિલ રાજાઓ ડરી ગયા. પાછળથી છળથી રાજાઓનો વેશ ધરીને રહેલા અસુરોએ પ્રભુને પ્રત્યક્ષ કાળસમાન જોયા. નગરજનોને બંને બંધુઓ મનુષ્યોના અલંકારરૂપ અને નેત્રોને સુખદાયક દેખાયા."

નારિ બિલોકહિં હરષિ હિયં નિજ નિજ રુચિ અનુરૂપ ।

જનુ સોહત સિંગાર ધરિ મૂરતિ પરમ અનૂપ ॥

"સ્ત્રીઓ હૈયામાં હર્ષાન્વિત બનીને પોતપોતાની રુચિ અનુસાર જાણે શૃંગારરસ જ પરમ અનુપમ મૂર્તિ ધરીને શોભી રહ્યો હોય તેમ જોવા લાગી."

"વિદ્વાનોએ પ્રભુને વિરાટ સ્વરૂપે જોયા. એમને અનેક મુખ, પગ, નેત્રો અને મસ્તકો હતાં. જનકનાં કુટુંબીઓને સગાંસંબંધી જેવા પ્રિય દેખાયા. જનક સાથે રાણીઓ પ્રભુને પોતાના બાળકની પેઠે જોવા લાગી."

જોગિન્હ પરમ તત્ત્વમય ભાસા । સાંત સુદ્ધ સમ સહજ પ્રકાસા ॥

"યોગીઓને એ શાંત શુદ્ધ, સમ, સહજ પ્રકાશરૂપ, પરમ તત્ત્વમય લાગ્યા."

"હરિભક્તોએ બંને બંધુને સર્વસુખપ્રદાયક ઈષ્ટદેવસમાન જોયા. સીતાએ જે ભાવથી રામને નિહાળ્યા તે ભાવ, સ્નેહ તથા સુખ કહી શકાય તેમ નથી."

*

૧૯. વિશ્વામિત્રનું પાત્ર

જે વિશ્વામિત્ર મુનિએ રામના આરંભના જીવનમાં એમના લગ્નજીવન પ્રવેશનાં સાક્ષી અથવા પુરસ્કર્તા બનીને મહામૂલ્યવાન યોગદાન પ્રદાન કર્યું તે વિશ્વામિત્ર મુનિના પ્રાણવાન પાત્રનું પછીથી શું થાય છે ? વિશ્વામિત્રનું એ પાત્ર પછીથી લગભગ અદ્રશ્ય થઈ જાય છે. કવિ એને કથા અથવા કવિતામાંથી જ્ઞાતઅજ્ઞાત મુક્તિ આપે છે. વનવાસના વિકટ વખતમાં પણ રામ મહામુનિ વાલ્મીકિના આશ્રમમાં પધારે છે પરંતુ પોતાના શૈશવ કે કૌમાર્યકાળના શિલ્પી મહામુનિ વિશ્વામિત્ર પાસે નથી પહોંચતા. એમને યાદ કરવામાં નથી આવતા. રામચરિતમાનસમાં પછી છેવટ સુધી એ પ્રાણવાન પરમપ્રતાપી પાત્રનો પરિચય જ નથી થતો એ એક અસાધારણ આશ્ચર્ય છે. કવિ એમને વનવાસ પહેલાં કે વનવાસ વખતે કવિતામાં પાછા આલેખી શક્યા હોત. એમણે રામને ધીરજ, હિંમત, ઉત્સાહ પ્રદાન કર્યા હોત. એ સમુચિત અથવા સુસંગત લાગત. પરંતુ એવું નથી થઈ શક્યું એ કડુણતા છે. કવિતાની કે કવિતાકથાની ત્રુટિ પણ કહી શકાય.

વનવાસ વખતે એમને ફક્ત એકાદ વાર જ યાદ કરવામાં આવે છે અને એ પણ એમના પૂર્વ વ્યક્તિત્વની સરખામણીમાં છેક જ સાધારણ રીતે. એમની એ સ્મૃતિ અયોધ્યાકાંડમાં કરવામાં આવે છે. ભરત નગરજનો સાથે ચિત્રફટમાં પહોંચે છે ત્યારે વિશ્વામિત્ર પ્રાચીન કથાઓ કહીને સૌને સમજાવે છે.

કૌસિક કહિ કહિ કથા પુરાની । સમુદ્ગાઈ સબ સખા સુબાની ॥

રામે વિશ્વામિત્રને જણાવ્યું કે કાલે સૌ પાણી વિના જ રહ્યા છે. વિશ્વામિત્ર મુનિ બોલ્યા કે આજે પણ અઢી પ્રહર દિવસ પસાર થયો છે.

મહામુનિ વિશ્વામિત્ર જેવા પરમ પ્રાણવાન પાત્રની એ રજૂઆત ખૂબ જ ઝાંખી લાગે છે. એવી રજૂઆત ના કરાઈ હોત તો હરકત નહોતી.

*

૨૦. પરશુરામનું પાત્ર

સીતાના સુપ્રસિદ્ધ સ્વયંવરમાં રામે શિવના ધનુષ્યનો ભંગ કરીને સીતાને તથા મિથિલાપતિ રાજા જનકને સંતોષ અને આનંદ આપ્યો. એ પછી તરત જ પરશુરામનો પ્રવેશથયો. શુંગારસના આરંભમાં જાણે કે વીરરસ આવી પહોંચ્યો. રામચરિતમાનસના કવિએ એ પ્રસંગને સારી રીતે રજૂ કર્યો છે. એ પ્રસંગમાં

લક્ષ્મણની નીડરતા તથા વિનોદવૃત્તિનું દર્શન થાય છે. એ પ્રસંગ કવિતાના પવિત્ર પ્રવાહમાં સહજ લાગે છે અને અવનવો રસ પૂરો પાડે છે.

પરશુરામ સાથેના સંવાદમાં રામના આ શબ્દો સરસ છે:

રામ કહા મુનિ કહહુ બિચારી । રિસ અતિ બડિ લઘુ ચૂક હમારી ॥

छुअतहिं टूट पिनाक पुराना । मैं कहि हेतु करौं अभिमाना ॥

"રામે કહ્યું કે મુનિ તમે વિચારીને બોલો. તમારો ક્રોધ ઘણો વધારે અને અમારી ભૂલ છેક નાની છે. ધનુષ્ય પુરાતન હતું તે અડકતાં વેંત જ તૂટ ગયું. એને માટે હું શું કામ અભિમાન કરું ?"

*

૨૧. ગુરુનું સ્થાન

મહામુનિ વિશ્વામિત્રની સૂચનાનુસાર રાજા જનકે દૂતોને અયોધ્યા મોકલ્યા. રાજાનો પત્ર લઈને એ અયોધ્યા પહોંચ્યા. દશરથે પત્રિકાને વાંચીને પ્રસન્નતા દર્શાવી. રામલક્ષ્મણના સઘળા સમાચારને સાંભળીને દશરથે આનંદ અનુભવ્યો. એમણે સૌથી પહેલાં એ પત્રિકા ગુરુ વશિષ્ઠ પાસે પહોંચીને એમને વાંચવા આપી. એ પછી દશરથે એ સમાચાર રાણીવાસમાં જઈને રાણીઓને કહ્યા.

એ હકીકત વિશેષ રૂપે ઉલ્લેખનીય છે. દશરથે રામના વિવાહની વાત આવશ્યક સલાહ કે જાણ માટે સૌથી પહેલાં પોતાની રાણીઓને કરવાને બદલે ગુરુ વશિષ્ઠને કરી એ વાત સૂચવે છે કે ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગુરુનું સ્થાન સૌથી ઉંચું છે. પત્નીનું સ્થાન એ પછી આવે છે. ગુરુનું માર્ગદર્શન આદર્શ અને મંગલમય મનાય છે. એ હકીકતમાં દશરથની ગુરુભક્તિનો કે ગુરુ પ્રત્યેની પૂજ્ય ભાવનાનો પડઘો પડે છે.

રામ તથા લક્ષ્મણ તો વિશ્વામિત્રની સાથે યજ્ઞરક્ષા માટે ગયેલા. ત્યાંથી વિશ્વામિત્ર સ્વયંવરમાં લઈ ગયા ને પરિણામે વિવાહના સમાચાર આવ્યા. તોપણ દશરથ કે વશિષ્ઠ એમ નથી કહેતા કે એ ક્યાં પહોંચી ગયા ને શું કરી આવ્યા. એમની ઉદારતા, વિશાળતા, સહજતા તથા મહામુનિ વિશ્વામિત્રને માટેની શ્રદ્ધાનું એમના વ્યવહારમાં દર્શન થાય છે.

*

શિવ પાર્વતી પ્રસંગ

૧. આરંભ

રામચરિતમાનસમાં સંતશિરોમણિ તુલસીદાસે ભગવાન શંકરના મહિમાનું પ્રસંગોપાત્ત જયગાન કર્યું છે. બાલકાંડના આરંભમાં જ "ભવાનીશંકરૌ વંદે શ્રદ્ધાવિશ્વાસરૂપિણૌ" કહીને એમને માતા પાર્વતી સાથે અનુરાગની આદરયુક્ત અંજલિ આપી છે. મહાકવિ કાલિદાસે એમને એમની રઘુવંશ કવિતાકૃતિમાં જગતના માતાપિતા તથા પરમેશ્વર માન્યા છે. "જગતઃ પિતરૌ વંદે પાર્વતી પરમેશ્વરૌ." સ્વનામધન્ય પ્રાતઃસ્મરણીય ભક્તકવિ તુલસીદાસની માન્યતા પણ એવી જ આદરયુક્ત અને ઉદાત્ત દેખાય છે. એમણે રચેલા રામચરિતમાનસનો ગુજરાતીમાં પદ્યાનુવાદ કરતી વખતે મેં એમાં વર્ણવાયેલા શિવપાર્વતીના લીલાપ્રસંગોનો સમાવેશ નહોતો કર્યો. એનું કારણ એ કે એ લીલાપ્રસંગો રામચરિતમાનસની મૂળ અથવા મુખ્ય રામકથા માટે અનિવાર્ય રૂપે આવશ્યક નહોતા લાગ્યા. અને બીજું કારણ એ કે એમના સમાવેશથી પદ્યાનુવાદનો વિસ્તાર અકારણ વધે તેમ હતો. એને લીધે જ એમાં દેવર્ષિ નારદના મોહપ્રસંગને અને રાજા પ્રતાપભાનુના પ્રસંગને સમાવવામાં નહોતા આવ્યા. શિવપાર્વતીના લીલાપ્રસંગો અત્યંત રસમય હોવાથી અને વિશેષ કરીને શિવભક્તોને માટે પરમ આદરપાત્ર અથવા મનનીય હોવાથી એમનો પદ્યાનુવાદ અલગ રીતે કરવાની ભાવના જાગી. આ કવિતાકૃતિ એ જ સદભાવનાનું સાકાર સ્વરૂપ.

રામચરિતમાનસના કવિની શ્રદ્ધાભક્તિયુક્ત દ્વિવિધ આધ્યાત્મિક આરાધનાથી અલંકૃત આંખ છે: રામભક્તિ તથા શિવપ્રીતિ. એમના એકમાત્ર આરાધ્યદેવ રામ હોવા છતાં એમને ભગવાન શંકર પ્રત્યે અસાધારણ આદરભાવ છે. એથી પ્રેરાઈને રામચરિતમાનસના બાલકાંડમાં એમણે એમના કેટલાક લીલાપ્રસંગોને આલેખ્યા છે. એ લીલાપ્રસંગોનું વિહંગાવલોકન રસપ્રદ થઈ પડશે અને અસ્થાને નહિ ગણાય.

રામચરિતમાનસની શૈલી ઇતિહાસલક્ષી હોવાની સાથે કથાલક્ષી વિશેષ છે. એમાં ઇતિહાસ તો છે જ પરંતુ સાથે સાથે કથારસ પણ ભળેલો છે. એ કથારસની પુષ્ટિ માટે કવિએ પોતાને સ્વતંત્ર કલ્પનાશક્તિને કામે લગાડીને ક્યાંક ક્યાંક પેટાકથાઓનું નિર્માણ કર્યું છે. ક્યાંક ક્ષેપકોનો સમાવેશ કરાયો છે. કવિએ શિવપાર્વતી પ્રસંગનો પ્રારંભ પોતાની મૌલિક કલ્પનાશક્તિ કે સર્જનકળા દ્વારા જનસમાજને રૂચે તેવી નાટ્યાત્મક અને હૃદયંગમ રીતે કર્યો છે.

પંચવટીમાંથી રાવણદ્વારા સીતાનું હરણ થતાં રામ વિરહવ્યથાથી વ્યથિત બનીને લક્ષ્મણ સાથે વનમાં સીતાની શોધ માટે નીકળ્યા. એ સામાન્ય માનવની જેમ સંપૂર્ણ સંવેદનશીલ બનીને વાટે વિહરી રહેલા ત્યારે શંકરે એમને અવલોક્યા. હે જગતને પાવન કરનારા સચ્ચિદાનંદ, જય હો; એમ કહીને કામદેવના નાશક શંકર ભગવાન ત્યાંથી આગળ ચાલ્યા.

જય સચ્ચિદાનંદ જગ પાવન । અસ કહિ ચલેઝ મનોજનસાવન ॥

*

૨. સતીની શંકા તથા પરીક્ષા

અવસરનો આરંભ એકાએક એવી રીતે થયો, પરંતુ ભગવાન શંકર સાથે વિહરતા સતી પાર્વતીને એ નિહાળીને શંકા થઈ. એમને થયું કે શંકરે જગદીશ્વર તથા જગતવંદ્ય હોવા છતાં એક રાજપુત્રને સચ્ચિદાનંદ કહીને પ્રણામ કર્યા અને એમનાથી પ્રભાવિત થયા તે બરાબર છે ? બ્રહ્મ શું માનવશરીર ધારી શકે ? એમની સ્ત્રીનું હરણ થાય અને એ એને શોધવા નીકળે ?

શંકરના શબ્દોમાં શ્રદ્ધા હોવા છતાં પાર્વતીને એવી શંકા જાગી.

શંકરે એમના મનોભાવોને જાણીને એમને રામની પરીક્ષા કરવાની ભલામણ કરી.

પાર્વતી સીતાનું સ્વરૂપ લઈને રામની પરીક્ષા માટે આગળ વધ્યાં. રામે એમને ઓળખી કાઢ્યાં અને એકલાં કેમ ફરો છો, શંકર ક્યાં છે, એવું પૂછ્યું. એથી પાર્વતી લજ્જાવશ થયાં. એમને સર્વત્ર રામલક્ષ્મણસીતાનું દર્શન થવા લાગ્યું. એમની સાથે અનેક સતી, બ્રહ્માણી, લક્ષ્મી દેખાઈ.

એ માર્ગમાં ભયભીત બનીને આંખ મીંચીને બેસી ગયાં. આંખ ઉઘાડી ત્યારે કશું જ ના દેખાયું.

રામને મનોમન વંદીને એ શંકર પાસે પહોંચ્યાં.

શંકરે એમને પૂછ્યું ત્યારે એમણે અસત્યભાષણ કરીને જણાવ્યું કે રામની પરીક્ષા નથી લીધી. એમને કેવળ તમારી પેઠે પ્રણામ કર્યા છે.

કછુ ન પરીછા લીન્હિ ગોસાઈ । કીન્હ પ્રનામુ તુમ્હારિહિ નાઈ ॥

શંકરે ધ્યાન ધરીને પાર્વતીના ચરિત્રને જાણી લીધું. રામની માયાને મસ્તક નમાવીને એમણે છેવટે એમનો માનસિક પરિત્યાગ કર્યો. એ જાણીને સતી દુઃખી થયાં. એમને શરીરધારણ ભારરૂપ લાગ્યું.

પાર્વતી દ્વારા કરાયેલી પરીક્ષાનો એ પ્રસંગ એકંદરે આહલાદક અને અભિનવ હોવા છતાં શિવપાર્વતીના વ્યક્તિત્વને પૂરો ન્યાય કરે છે એવું નથી લાગતું. રામની વિશિષ્ટતા તથા મહત્તાને પ્રદર્શાવવા કવિએ કલ્પનાપ્રસંગને આલેખ્યો લાગે છે; પરંતુ રામના વ્યક્તિત્વને અસામાન્ય અથવા મહાન બતાવવા જતાં શિવપાર્વતીના સંયુક્ત વ્યક્તિત્વને એમણે છેક જ વામન જેવું અતિસામાન્ય આલેખ્યું છે. અલબત્ત, અજ્ઞાત રીતે એ આખાય પ્રસંગને ટાળી શકાયો હોત તો સારું થાત.

એનું તટસ્થ અવલોકન રસપ્રદ થઈ પડશે.

મંગલાચરણના આરંભના શ્લોકમાં શિવપાર્વતીને વિશ્વાસ તથા શ્રદ્ધાસ્વરૂપ કહીને કહેવામાં આવ્યું છે કે એમના વિના યોગી પોતાના અંતઃકરણમાં રહેલા ઈશ્વરનું દર્શન નથી કરી શકતો. એવી અસાધારણ યોગ્યતાવાળી પાર્વતીને શંકા થઈ અને એથી પ્રેરાઈને એમણે રામની પરીક્ષા કરી એ આશ્ચર્યકારક છે. એમની પરીક્ષાપ્રવૃત્તિની પાછળ ભગવાન શંકરની પ્રેરણા અને અનુમતિ હતી. છતાં પણ એને લીધે શંકરે એમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બતાવવાને બદલે એમની ઉપેક્ષા કરી. શંકરનો એવો વ્યવહાર એમને તદ્દન સામાન્ય કક્ષાના પુરુષની હરોળમાં મૂકી દે છે. અથવા એમનાં કરતાં પણ ઊતરતી શ્રેણીમાં મૂકી દે છે. કારણ કે સામાન્ય સંસારી પુરુષ પણ પોતાની પત્નીને બનતી સહાનુભૂતિથી સમજવાનો પ્રયત્ન કરીને એની ક્ષતિ

માટે પરમ પ્રેમથી પ્રેરાઈને ક્ષમા કરે છે. રામચરિતમાનસના વર્ણન પ્રમાણે શિવ એટલી ઉદારતા નથી દર્શાવી શકતા.

એ વર્ણનમાં પાર્વતીને અસત્યભાષણ કરતાં આલેખીને એમને અજ્ઞાત રીતે પણ અન્યાય કરાયો છે. એમનું પાત્રાલેખન એમના જગદંબા સહજ ગૌરવને અનુરૂપ બનવાને બદલે છેક જ સાધારણ બની જાય છે.

ભગવાન શંકર સમજતા હતા કે પાર્વતી પરમ પવિત્ર ને પ્રામાણિક છે, તોપણ એમને જે સંતાપ થાય છે એ અસ્થાને લાગે છે. એમણે સંતાપવશ બનીને સમાધિમાં પ્રવેશ કર્યો. એ સમાધિ સત્યાશી હજાર વરસે છૂટી ત્યાં સુધી પાર્વતીની દશા કેવી કરુણ થઈ હશે તે વિચારવા જેવું છે. સત્યાશી હજાર વરસની કાળગણના કેવી રીતે કરવી તે વિદ્વાનોએ વિચારવાનું છે.

*

૩. સતીનો શરીરત્યાગ

શિવપાર્વતીના લીલાપ્રસંગની કથાનો આરંભ દક્ષ પ્રજાપતિના યજ્ઞપ્રસંગથી કરાયો હોત તો એમાં કશું અનૌચિત્ય નહોતું.

કથા, કવિતા કે નાટક અને ચિત્રાલેખનમાં આપણાં પરમારાધ્ય દેવીદેવતાઓને સ્થાન આપતી વખતે એમના સાંસ્કૃતિક આધ્યાત્મિક ગૌરવને અખંડ રાખીએ એ અત્યંત આવશ્યક છે. એકના મહિમાને વધારવાને માટે અન્યના મહિમાને ઘટાડવાની અથવા ઊતરતો બતાવવાની આવશ્યકતા નથી હોતી. શિવની પેઠે પાર્વતીને પણ પ્રથમથી જ રામનું જયગાન ગાતાં બતાવી શક્યાં હોત. રામને માટે શંકા કરતાં ના આલેખીને અને છતાં પણ ધારેલો હેતુ સિદ્ધ કરીને એમના, શિવના અને રામનાં ત્રણેના વ્યક્તિત્વની ઉદાત્તતાને દર્શાવી શકાત.

પાર્વતી, ભગવાન શંકરની ઈચ્છા ના હોવા છતાં, પોતાના પિતા દક્ષ પ્રજાપતિના યજ્ઞમાં જઈ પહોંચ્યાં પરંતુ એનું પરિણામ શંકરના પૂર્વકથનાનુસાર શુભ, સુખદ, સાનુકૂળ ના આવ્યું. એ યજ્ઞમાં શંકરને માટે સન્માનીય સ્થાન નહોતું મળ્યું. પાર્વતીથી શંકરની અવહેલના ના સહેવાઈ એ એમનો શંકર પ્રત્યેનો અવર્ણનીય અનુરાગ બતાવે છે.

એમણે યોગાગ્નિથી શરીરને બાળી નાખ્યું ત્યારે સઘળા યજ્ઞસ્થાનમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો.

अस कहि जोग अग्नि तनु जारा । भयउ सकल मख हाहाकारा ॥

સતીએ પોતાના શરીરને યજ્ઞના અગ્નિથી બાળ્યું હોત તો રામચરિતમાનસમાં એનો સ્પષ્ટ રીતે ઉલ્લેખ કરીને 'યજ્ઞ અગ્નિ' અથવા 'યાગ અગ્નિ' જેવા સમાનાર્થી શબ્દોને યોજવામાં આવ્યા હોત. પરંતુ એવા શબ્દોને બદલે 'જોગ અગ્નિ' શબ્દ પ્રયોજાયો છે. એ સૂચવે છે કે સતીએ પોતાના શરીરને યોગની વિશિષ્ટ શક્તિથી પ્રગટાવેલા યોગાગ્નિની મદદથી પ્રજ્વલિત કરેલું. સતી સ્વયં યોગસિદ્ધ હોવાથી એમને માટે એવું મૃત્યુ અશક્ય ના લેખાય.

શરીરને છોડવાનો સંકલ્પ કરતી વખતે અને તે પછી પણ સતીનું મન શંકરમાં જ રમી રહેલું. એમના અંતરમાં શંકર વિના બીજું કશું જ નહોતું.

હોય પણ ક્યાંથી ? એમનું સમસ્ત જીવન શંકરમય હતું મરણ એમાં અપવાદરૂપ ક્યાંથી હોય ?

*

૪. હિમાલયને ત્યાં જન્મ

ભારતીય સંસ્કૃતિ જન્મજન્માંતરમાં વિશ્વાસ રાખે છે. રામચરિતમાનસમાં એ વિશ્વાસનો પ્રતિષ્ઠા પડ્યો છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના સૌથી અધિક લોકપ્રિય મહાગ્રંથો ત્રણ : ભગવદગીતા, રામાયણ તથા ભાગવત. તે ત્રણે મહામૂલ્યવાન મહાગ્રંથો જન્માંતરના વિશ્વાસને વ્યક્ત કરે છે.

દક્ષ પ્રજાપતિના યજ્ઞમાં દેહત્યાગ કર્યા પછી સતીનો હિમાલયને ત્યાં પુનર્જન્મ થયો. રામચરિતમાનસમાં હિમાલય, ગિરીશ, હિમવાન, હિમવંત, હિમગિરિ, શૈલ, ગિરિ જેવાં જુદાંજુદાં નામોનો નિર્દેશ કરાયો છે. એ નામો એક જ વ્યક્તિનાં સૂચક છે.

સતીનો જન્મ હિમાલયને ત્યાં થયો એનો અર્થ કોઈ ઘટાવતું હોય તો એવો ના ઘટાવે કે જડ અચળ પર્વતને ત્યાં થયો. એનો ભાવાર્થ એ છે કે હિમાલયના પર્વતીય પ્રદેશના રાજાને ત્યાં જન્મ થયો.

દેવર્ષિ નારદની પ્રેરણાથી એમની અંદર શંકરને માટે તપ કરવાની ભાવના જાગી. પૂર્વના પ્રબળ શુભ સંસ્કારોના સુપરિમામ રૂપે એમને નાનપણથી જ શંકર પ્રત્યે આકર્ષણ જાગ્યું. અને અદમ્ય અનુરાગ થયો. ઉપજેઝ સિવ પદ કમલ સનેહ ।

માતાપિતાની અનુમતિ મેળવીને પાર્વતી વનમાં તપ કરવા ગયાં.

ઊર ધરિ ઉમા પ્રાનપતિ ચરના । જાઙ્ઞ બિપિન લાગીં તપુ કરના ॥

અતિ સુકુમાર ન તનુ તપ જોગૂ । પતિ પદ સુમિરિ તજેઝ સબુ ભોગૂ ॥

"પ્રાણપતિ શંકરનાં ચરણોને હૃદયમાં રાખીને ઉમાએ વનમાં વસીને તપ કરવા માંડ્યું. એમનું શરીર અતિશય સુકુમાર હોવાથી તપને યોગ્ય ના હોવા છતાં પણ, પતિનાં ચરણોને સ્મરીને સર્વ પ્રકારના ભોગોને છોડી દીધા."

*

૫. કઠોર તપ

પાર્વતીના તપની તીવ્રતાને દર્શાવતાં રામચરિતમાનસમાં કહેવામાં આવ્યું છે :

નિત નવ ચરન ઉપજ અનુરાગા । બિસરી દેહ તપહિં મનુ લાગા ॥

સંબત સહસ મૂલ ફલ ખાણ । સાગુ ખાઙ્ઞ સત્ત બરણ ગવોંણ ॥

"એમને ભગવાન શંકરના ચરણોમાં રોજ અભિનવ અનુરાગ પેદા થયો. દેહને ભૂલીને એમનું મન તીવ્રતમ તપમાં જ લાગી ગયું. એક હજાર વરસ સુધી કંદમૂળ તથા ફળ ખાધાં અને સો વરસ સુધી શાક ખાઈને તપ કર્યું."

"કેટલાક દિવસ પાણી તથા પવન પર રહીને પસાર કર્યા તો કેટલાક દિવસ કઠોર ઉપવાસ કર્યા. ત્રણ હજાર વર્ષ સુધી સુકાઈને પૃથ્વી પર પડેલાં વેલા અને પાંદડાં જ ખાધાં. પછી સૂકાં પાંદડાં પણ છોડી

દીધાં ત્યારે એમનું નામ અપર્ણાં પડ્યું. એમના શરીરને ક્ષીણ થયેલું જોઈને ગગનમાં ગંભીર બ્રહ્મવાણી થઈ કે તમારા સર્વ મનોરથ સફળ થયા છે. અસહ્ય ક્લેશોને છોડી દો. હવે તમને શંકર મળશે."

એ વર્ણનમાં લખવામાં આવેલાં પાર્વતીએ કરેલા તપનાં વરસો કોઈને વિચારાધીન કે વિવાદાસ્પદ લાગવાનો સંભવ હોવા છતાં, પાર્વતીના તપની તીવ્રતા સંબંધી કોઈ પ્રકારનો સંદેહ નથી રહેતો. કેટલું બધું કઠોર તપ ? એવું નિષ્ઠાપૂર્વકનું તપ ફળે જ એમાં શંકાને સ્થાન ના જ હોય.

પાર્વતીની પેઠે જગતમાં જન્મેલા જીવે પણ પરમાત્માની પ્રીતિ કરવાની છે. પ્રત્યેક જીવ પોતાના પૂર્વસંબંધથી પરમાત્મા સાથે સંકળાયેલો છે, પરમાત્માનો છે, પરમાત્માસ્વરૂપ છે, પરંતુ એને એનું વિસ્મરણ થયું છે. દેવર્ષિ નારદે પાર્વતીની પાસે પહોંચીને એમના શંકર સાથેના પૂર્વસંબંધનું સ્મરણ કરાવ્યું અને ઉજ્જવળ ભાવિનું રેખાદર્શન કરાવીને તપશ્ચર્યાની પ્રેરણા પ્રદાન કરી. એમ સદગુરુ કે શાસ્ત્રો, માનવને પરમાત્મા સાથેના મૂળભૂત પરમદિવ્ય પૂર્વસંબંધનું સ્મરણ કરાવે છે. એવી સંસ્મૃતિથી અભિનવ સ્નેહ, અનુરાગ, લગનીને પામીને માનવ પરમાત્માના સાક્ષાત્કાર માટે સાધનાત્મક પુરુષાર્થમાં પ્રવૃત્ત બને છે. પ્રત્યેક માનવે એવી રીતે પાર્વતી બનવાનું છે; પાર્વતીની પ્રેમભૂમિકામાંથી પસાર થઈને છેવટે શિવના, પરમાત્માના, થવાનું છે.

પરમાત્માને માટે સાચા દિલથી પ્રાર્થનાર, રડનાર, ઝંખનાર, સાધના કરનાર, તપનારને કદી પણ કોઈ કારણે નિરાશ થવું પડતું નથી. પરમાત્માના મંગલ મંદિરદ્વારે પાડેલો પ્રેમપૂર્વકનો મૂક પ્રામાણિક પોકાર કદી પણ વ્યર્થ જતો નથી. સંભળાય જ છે. એમની સ્નેહમયી સ્મૃતિમાં ચઢાવેલું આતુરતાપૂર્વકના અશ્રુનું એક જ ફૂલ, વેદનાનો ધૂપ, આરઝૂની આરતી, ફળે છે. સાધક જેને સાચા દિલથી ઝંખે છે, મેળવવા માગે છે, તે તેને મળે છે. એની સાધના છેવટે ફળે છે. પરંતુ એણે સર્વસમર્પિત થવું જોઈએ. લૌકિક પારલૌકિક પદાર્થોમાંથી મનને પાછું વાળીને પોતાના પરમારાધ્ય પ્રેમાસ્પદ પરમાત્મામાં કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ. ભોગ આપતાં, ફના થતાં, પાછું વાળીને ના જોવું જોઈએ.

પાર્વતીનો પાવન પ્રેમપ્રસંગ એવો પ્રેરક સનાતન સાધનાત્મક સંદેશ પૂરો પાડે છે.

*

૬. સુદૃઢતા

પરમાત્માના સાક્ષાત્કારની ઈચ્છાવાળા પરમાત્માના પ્રેમપંથના સાધકપ્રવાસીઓ પોતાના વિચારો, ભાવો, સંકલ્પો, આદર્શો તથા સાધનાત્મક અભ્યાસક્રમ અને વિશ્વાસમાં સુદૃઢ રહેવું જોઈએ. એવી સુદૃઢતા સિવાય સાધનાની સિદ્ધિ ના સાંપડે. પ્રવાસપંથમાં ક્રમેક્રમે આગળ વધીને એ સંસિદ્ધિના સુમેરુશિખરને સર ના કરી શકે. એવી સુદૃઢતા સિવાય એ સાધનાપંથમાં આવનારાં પાર વિનાનાં પ્રબળ પ્રલોભનોમાં પડીને પોતાના મૂળ માર્ગને ભૂલી ઝાય, વાસના-લાલસા તથા ભયસ્થાનોનો શિકાર બની જાય, અને નાનીમોટી પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિઓનાં આટાપાટામાં અટવાઈ જાય. એનું ધ્યેય અથવા પ્રાપ્તવ્ય સંપૂર્ણ સમજ સાથેનું, સુનિશ્ચિત અને એક જ હોવું જોઈએ. એની સિદ્ધિ માટે જ એનો પુરુષાર્થ જોઈએ. અન્ય આડ વાતોમાં કે

ભળતી લાલચોમાં પડીને જીવનના સર્વોત્તમ સાધનાત્મક ધ્યેયને ગૌણ ગણવાની કે વિસ્મરવાની ભૂલ ના કરી બેસાય એને માટે એણે સુદૃઢ, સુસજ્જ, સાવધાન રહેવું જોઈએ. એનો પરમાત્મપ્રેમ અને વિશ્વાસ અવર્ણનીય, અચળ, અનન્ય અને પરાકાષ્ઠા પર પહોંચેલો હોવો જોઈએ. ત્યારે જ તે સંપૂર્ણ પણે સફળ મનોરથ બની શકે છે.

પાર્વતીના જ્યોતિર્મય તપઃપૂત જીવનમાંથી એ પણ શીખવા મળે છે.

શંકરની સૂચનાને અનુસરીને સપ્તર્ષિ પાર્વતીના પ્રેમની પરીક્ષા માટે તપસ્વિની પ્રેમમૂર્તિ પાર્વતી પાસે પહોંચીને એમને એમના નિશ્ચયમાંથી યળાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.

પાર્વતીના મનોરથને એમના શ્રીમુખે સાંભળીને એમણે હસીને કહ્યું કે નારદના ઉપદેશને સુણીને કોનાં ઘર વસ્ત્યાં છે ?

નારદ કર ઉપદેસુ સુનિ કહહુ બસેઝ કિસુ ગેહ ॥

"તેમણે દક્ષના પુત્રોને જે ઉપદેશ આપેલો તેથી તેમણે પાછા આવીને ઘરને નહોતું જોયું. ચિત્રકેતુ રાજાનું ઘર નારદે જ ભંગાવેલું અને હિરણ્યકશિપુના પણ ભૂરા હાલ કરેલા. જે સ્ત્રીપુરુષો નારદની શિખામણ સાંભળે છે તે ઘરને છોડીને અવશ્ય ભિક્ષુક બને છે. એમનું મન કપટી છે. માત્ર શરીર પર સજ્જનનાં ચિત્તો છે. તે સૌ કોઈને પોતાના જેવા કરવા ઈચ્છે છે."

તેહિ કેં બચન માનિ બિસ્વાસા । તુમ્હ ચાહહુ પતિ સહજ ડદાસા ॥

નિર્ગુન નિલજ કુબેષ કપાલી । અકુલ અગેહ દિગંબર બ્યાલી ॥

"તેમનો વિશ્વાસ રાખીને તમે સ્વભાવથી જ ઉદાસીન, ગુણરહિત, નિર્લજ્જ, ખરાબ વેશવાળા, ખોપરીઓની માળાવાળા, કુળ તથા ઘર વિનાના, નન્ન અને સર્પોને ધારણ કરનારા પતિની ઈચ્છા રાખો છો."

"એવા વરને મેળવીને શી રીતે સુખી થશો ? ઠગના ભોળવવાથી તમે ભૂલ્યાં છો. પંચના કહેવાથી શિવે સતી સાથે વિવાહ કરેલો તોપણ તેને ત્યાગીને મરાવી નાખેલી. હવે એમને કશી ચિંતા નથી રહી. ભિક્ષાનું ખાય છે અને સુખથી સૂએ છે. સ્વભાવથી એકલા રહેનારાના ઘરમાં કદી સ્ત્રી ટકી શકે ?"

સપ્તર્ષિઓના મુખમાં મુકાયેલા એ શબ્દો વધારે પડતા અને કર્કશ લાગે છે. ખાસ કરીને નારદને માટે વપરાયેલા ઠગ જેવા શબ્દો અનુચિત દેખાય છે. સપ્તર્ષિઓના મુખની એ જ વાતને શંકર કે નારદ વગોવ્યા વિના જરાક વધારે સૌજન્યસભર શબ્દોમાં, વધારે સારી રીતે મૂકી શકાઈ હોત.

સપ્તર્ષિઓએ પતિ તરીકે વિષ્ણુનું સૂચવેલું નામ પાર્વતીને લેશપણ પસંદ ના પડ્યું. એ તો શિવને જ વરી ચૂકેલાં.

એમની નિષ્ઠાને જોઈને સપ્તર્ષિ પ્રસન્ન થયા એટલું જ નહીં પરંતુ એમનાં ચરણોમાં મસ્તક નમાવીને ચાલી નીકળ્યા.

*

૭. કામદેવની પરહિતભાવના

બ્રહ્માની સૂચનાનુસાર દેવતાઓ એ પ્રેમપૂર્વક સ્તુતિ કરી એટલે કામદેવ પ્રકટ થયા. દેવોએ એમને પોતાની વિપત્તિ કહી. તારકાસુરના નાશને માટે શિવનો લગ્નજીવનપ્રવેશ આવશ્યક હતો. શિવના સુપુત્ર કાર્તિક સ્વામીના હાથે જ તારકાસુરનો સંહાર શક્ય હતો. ભગવાન શંકર સમાધિમગ્ન હોવાથી એમને સમાધિમાંથી જગાડવાનું આવશ્યક હતું. કામદેવ એમના મનમાં ક્ષોભ પેદા કરે તો જ એમની જાગૃતિ શક્ય બને અને દેવોનું હિત સધાય.

કામદેવે દેવતાઓની આગળ પ્રકટ થઈને જે કાંઈ કહ્યું તે ખાસ નોંધવા જેવું છે:

સંભુ બિરોધ ન કુસલ મોહિ બિહસિ કહેઠ અસ માર ॥

"કામદેવે દેવતાઓને હસીને જણાવ્યું કે શિવનો વિરોધ કરવાથી મારું કલ્યાણ નહિ થાય."

તદપિ કરબ મેં કાજુ તુમ્હારા । શ્રુતિ કહ પરમ ધરમ ઉપકારા ॥

પર હિત લાગિ તજઙ્ગ જો દેહી । સંતત સંત પ્રસંસહિં તેહી ॥

"તોપણ હું તમારું કાર્ય કરીશ. વેદ બીજાના ઉપકારને પરમ ધર્મ કહે છે. બીજાના કલ્યાણકાર્યને માટે જે પોતાના શરીરનું પણ બલિદાન આપે છે તેની સત્પુરુષો સદા પ્રશંસા કરે છે."

કામદેવની એ પરહિતભાવના. એ ભાવના સવિશેષ રૂપે તો એટલા માટે આદરપાત્ર અને અભિનંદનીય હતી કે એના પરિણામે પોતાનું શ્રેય નહિ સધાય એવી એમને પ્રતીતિ હતી.

થયું પણ અંતે એમ જ. કામદેવનો પ્રભાવ સર્વત્ર ફરી વળ્યો. એ પ્રભાવનું વર્ણન કવિએ ખૂબ જ સુંદર, કળાત્મક, હૃદયંગમ ભાષાશૈલીમાં કર્યું છે. કવિ એને માટે અભિનંદનના અધિકારી છે.

ભગવાન શંકરની સમાધિ છૂટી. કામદેવનું દહન થયું.

જ્ઞાની ત્રીજું નેત્ર ઉઘાડે, એની ઋતંભરા પ્રજ્ઞા જાગે, એટલે કામનો પ્રભાવ ઘટી જાય, નિર્મૂળ થાય.

કામદેવને પરહિતને માટે બનતો ભોગ આપ્યાનો સંતોષ થયો. એમનું સ્થૂળ શરીર ભલે ભસ્મિભૂત બન્યું, યશશરીર સદાને માટે અમર, અકબંધ રહ્યું.

*

૮. પાર્વતીની પ્રતિક્રિયા

સપ્તર્ષિઓએ પાર્વતીની પાસે પહોંચીને કામદેવનના સમાચાર સંભળાવ્યા ત્યારે પાર્વતીએ જે પ્રતીભાવ પ્રકટ કર્યો એ અદ્ભુત હતો. કવિએ એ પ્રતીભાવને સરસ રીતે રજૂ કર્યો છે.

સુનિ બોલીં મુસકાઙ્ગ ભવાની । ઉચિત કહેહુ મુનિબર બિગ્યાની ॥

તુમ્હરેં જાન કામુ અબ જારા । અબ લગિ સંભુ રહે સબિકારા ॥

"એ સાંભળીને પાર્વતીએ સ્મિત કરતાં કહ્યું કે વિજ્ઞાની મુનિવરો ! તમે યોગ્ય જ કહ્યું છે. તમારી માહિતી મુજબ કામને હમણાં જ બાળવામાં આવ્યો છે, અને અત્યાર સુધી શંકર વિકારી હતા."

"પરંતુ મારી સમજ પ્રમાણે શંકર સદા યોગી, અજન્મા, અનિદ્ય, અકામ, ભોગરહિત છે. મેં એમને એવું માનીને જ સેવ્યા છે. એ કૃપાનિધાન ભગવાન મારી પ્રતિજ્ઞાને સાર્થક કરશે. તમે જે કહ્યું કે શંકરે કામને બાળી નાખ્યો તે તમારું અતિદોર અજ્ઞાન છે. અગ્નિનો સહજ સ્વભાવ છે કે હિમ તેની પાસે નથી પહોંચતું. પહોંચે તો નાશ પામે છે. મહેશ તથા કામદેવના સંબંધમાં પણ એવું જ સમજવાનું છે."

तात अनल कर सहज सुभाऊ । हिम तेहि निकट जाइ नहिं काऊ ॥

गएँ समीप सो अवसि नसाई । असि मन्मथ महेस की नाई ॥

એવા પરિપૂર્ણ પ્રતીતિકર શબ્દો પાર્વતી સિવાય બીજું કોણ કહી શકે ?

સાધકને અથવા આરાધકને પોતાના સદગુરુમાં અથવા આરાધ્યદેવમાં એવો સમજપૂર્વકનો અચળ અગાધ વિશ્વાસ હોવો જોઈએ. તો જ તેની સાધના સફળ થાય.

*

૯. જાનાદિનું વર્ણન

પાર્વતી સાથેના ભગવાન શંકરના લગ્નની વાત નક્કી થઈ ગઈ.

રામચરિતમાનસના સ્વનામધન્ય ભક્તકવિ સંતશિરોમણિ તુલસીદાસે લગ્નની પૂર્વતૈયારીનું, જાનનું ને લગ્નનું વર્ણન અતિશય રોચક રીતે કર્યું છે. વર્ણનમાં કથાદૃષ્ટિ દેખાઈ આવે છે. એમાં વિનોદનો પણ સમાવેશ થયો છે. શિવભક્તોને એ વર્ણન વિશેષ રુચિકર ના પણ લાગે.

सिवहिं संभु गन करहिं सिंगारा । जटा मुकुट अहि मौरु सँवारा ॥

कुंडल कंकन पहिरे ब्याला । तन बिभूति पट केहरि छाला ॥

"શિવના ગણો શિવને શણગારવા લાગ્યા. જટાનો મુકુટ કરીને તેના પર સર્પની કલગી સજાવી. શિવે સર્પોનાં કુંડળ તથા કંકણ પહેર્યાં, શરીર પર ભસ્મ લગાવી, અને વ્યાઘ્રચર્મરૂપી વસ્ત્રને ધારણ કર્યું."

"એક હાથમાં ત્રિશૂળ ને બીજા હાથમાં ડમરુ લીધું. વૃષભ પર ચઢીને એમણે પ્રયાણ કર્યું ત્યારે વાજાં વાગવા લાગ્યાં. દેવોની સ્ત્રીઓએ એમને દેખીને સ્મિતપૂર્વક કહ્યું કે આ વરને યોગ્ય કન્યા જગતમાં નથી."

शिवना गणोनું વર્ણન એથી વધારે વિનોદયુક્ત લાગે છે. વળી,

नाचहिं गावहिं गीत परम तरंगी भूत सब ।

देखत अति बिपरीत बोलहिं बचन बिचित्र बिधि ॥

"ભાતભાતનાં તરંગી ભૂતો નાચતાં ને ગીત ગાતાં. તે દેખાવે ખૂબ જ કુરુપ હતાં અને વિચિત્ર પ્રકારનાં વચનો બોલતાં."

કવિ કહે છે કે, "જગતમાં નાનામોટા જેટલા પર્વતો છે તેમને, તથા જેમને વર્ણવતાં પાર આવતો નથી તે વનો, સમુદ્રો, સરિતાઓ તથા તળાવોને હિમાલયે આમંત્રણ આપ્યાં. ઈચ્છાનુસાર રૂપને ધરનારા તે સૌ સુંદર શરીરને ધારણ કરીને, સુંદર સ્ત્રીઓ તથા સમાજ સાથે હિમાલયને ઘેર જઈને મંગલ ગીતો ગાવા માંડ્યા. હિમાલયે પ્રથમથી જ તૈયાર કરાવેલાં ઘરોમાં સૌએ ઉતારો કર્યો."

કવિનું એ કથન સૂચવે છે કે હિમાલયે જડ પદાર્થોને નહીં પરંતુ એમના અધીશ્વરોને અથવા નાનામોટા શાસકોને આમંત્રણ આપેલાં. જડ પદાર્થો સુંદર સ્ત્રીઓ સાથે આવીને તૈયાર કરાવેલાં મકાનોમાં વસી શકે નહીં એ સહજ સમજાય તેવું છે. કવિના કથનનો એ સંબંધમાં શબ્દાર્થ લેવાને બદલે ભાવાર્થ જ લેવો જોઈએ.

*

૧૦. સ્ત્રીઓને ગાળો

રામચરિતમાનસના શિવપાર્વતી પ્રસંગમાં શિવપાર્વતીના લગ્નના અનોખા અવસર પર કવિ દ્વારા કરાયેલું સમૂહભોજન વખતનું વર્ણન ખાસ ઉલ્લેખનીય છે. એ વર્ણનને અનુસરીને કહીએ તો, "જમનારાની અનેક પંક્તિઓ બેઠી. ચતુર રસોઈયા પીરસવા લાગ્યા. સ્ત્રીઓ દેવોને જમતા જાણીને કોમળ વાણીથી ગાળો દેવા લાગી."

એના અનુસંધાનમાં જણાવ્યું કે-

ગારીં મધુર સ્વર દેહિં સુંદરિ બિંગ્ય બચન સુનાવહીં ।
 ભોજનુ કરહિં સુર અતિ બિલંબુ બિનોદુ સુનિ સચુ પાવહીં ॥
 જેવંત જો બદ્યો અનંદુ સો મુખ કોટિહૂં ન પરૈ કહ્યો ।
 અચવાઈ દીન્હે પાન ગવને બાસ જહૂં જાકો રહ્યો ॥

"સ્ત્રીઓ મધુર સ્વરે ગાળો દેવા લાગી તથા વ્યંગશબ્દો સંભળાવવા લાગી. એ વિનોદને સાંભળીને દેવતા સુખ પામે છે, ભોજન કરે છે અને અતિશય સુખ પામે છે. ભોજન કરતાં જે આનંદ વધ્યો તેને કરોડો મુખે પણ વર્ણવી શકાય તેમ નથી. જમી રહ્યા પછી હાથ-મોંને ધોવડાવીને પાન અપાયાં. પછી બધા પોતપોતાના ઉતારા પર ગયા."

એ વર્ણન પરથી પ્રશ્ન ઉદભવે છે કે શિવપાર્વતીના વખતમાં આજની જેમ સ્ત્રીઓમાં લગ્નપ્રસંગે ગાળો દેવાની કે ફટાણાં ગાવાની પ્રથા પ્રવર્તમાન હશે, કે પછી કવિએ એવું વર્ણન પોતાના સમયની અસર નીચે આવીને કર્યું હશે ? બીજી સંભાવના સવિશેષ લાગે છે. તોપણ અભ્યાસીઓએ એ પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે.

તાંબુલ ખાવાની પ્રથા તો પરાપૂર્વથી, પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી, પ્રવર્તમાન હતી જ, એવું લાગે છે.

*

૧૧. દહેજ

પાર્વતીના લગ્ન પછી એમના પિતા હિમાલયે એમને જે કાંઈ મદદ કે ભેટ રૂપે આપ્યું તેનું વર્ણન કરતાં કવિએ લખ્યું છે:

દાસીં દાસ તુરગ રથ નાગા । ધેનુ બસન મનિ બસ્તુ બિભાગા ॥
 અન્ન કનકભાજન ભરિ જાના । દાઝજ દીન્હ ન જાઝ બખાના ॥

"દાસી, દાસ, ઘોડા, રથ, હાથી, ગાયો, વસ્ત્રો, મણિઓ, બીજી વસ્તુઓ, અન્ન તથા સોનાનાં વાસણો ગાડાં ભરીને દહેજમાં આપ્યાં. એમનું વર્ણન થઈ શકતું નથી."

હિમાલયે પાર્વતી તથા શંકરને તે વસ્તુઓ કોઈ પણ પ્રકારના ભય, દુરાગ્રહ કે દબાણને વશ થયા સિવાય સ્વેચ્છાથી તથા કર્તવ્યબુદ્ધિથી આપેલી. એ ખાસ યાદ રાખવા જેવું છે.

સાંપ્રત સમયમાં કેટલેક ઠેકાણે દહેજની પ્રથાએ જે વિકૃત સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે તેવા વિકૃત અનિષ્ટકારક સ્વરૂપનો સમાવેશ એમાં નહોતો થયો. એ એક જાતની પ્રેમપૂર્વકની પહેરામણી હતી.

*

૧૨. પૂર્ણાહુતિ

રામચરિતમાનસની કલ્યાણકારિણી, કલેશહારિણી કવિતાકૃતિમાં કવિની નમ્રતા તથા સરળતાની ઝાંખી આરંભથી માંડીને અંત સુધી સ્થળેસ્થળે થયા કરે છે.

શિવપાર્વતીના લીલાપ્રસંગોના આલેખનના અંતે કવિ કહે છે કે શિવનું ચરિત્ર સાગર સમાન અપાર છે. વેદ પણ તેનો પાર પામતા નથી તો અત્યંત મંદમતિ ગમાર તુલસીદાસ તેનું વર્ણન કેવી રીતે કરી શકે ? એમની નિરભિમાનીતાને વ્યક્ત કરતો એ ભાવનો દોહો આ રહ્યો:

ચરિત સિંધુ ગિરિજા રમન બેદ ન પાવહિં પારુ ।

બરનૈ તુલસીદાસુ કિમિ અતિ મતિમંદ ગવાંરુ ॥

ભક્ત કવિ તુલસીદાસની સરળતા, સહજતા, નમ્રતાના મહામૂલ્યવાન શાશ્વત દસ્તાવેજ સરખા એ શબ્દોને વાંચી વિચારીને આપણે કહીશું કે કવિવર, તમે તમારા કર્તવ્યને ખૂબ જ સરસ રીતે સફળતાપૂર્વક પૂરું કર્યું છે. મોટામોટા મેઘાવી મહાબુદ્ધિશાળી પુરુષો કે પંડિતપ્રવરો પણ ના આલેખી શકે એવી સરસ રીતે તમે શિવપાર્વતી પ્રત્યેના પ્રેમથી પ્રેરાઈને એમના લીલાપ્રસંગોને આલેખ્યા છે. એમના સુવિશાળ ચરિત્રસિંધુમાં નિમજ્જન કરીને જનતાને એનો દેવદુર્લભ લાભ આપ્યો છે. એવી રીતે હે ભક્તપ્રવર, સંતશિરોમણિ, ભગવાન શંકર, રામ, સીતા તથા સત્પુરુષોના પરમકૃપાપાત્ર, તમે જે મહાન લોકોત્તર સાંસ્કૃતિક સત્કાર્ય કર્યું છે એને માટે સંસ્કૃતિ તમારી ઋણી રહેશે. તમને અમારાં આત્મિક અભિનંદન !

*

શિવપાર્વતીપ્રસંગની પૂર્ણાહુતિ સમયે એક બીજી વાત પ્રત્યે અંગુલિનિર્દેશ કરી દઉં.

પાર્વતીને વળાવતી વખતે એમની માતા મેનાએ શિખામણ આપતાં જણાવ્યું કે શંકરના પવિત્ર ચરણોની સદા પૂજા કરજે. સ્ત્રીનો ધર્મ એ જ છે. એને માટે પતિ બીજોથી કોઈ મોટો કે નાનો દેવ નથી.

નારિધરમુ પતિ દેડ ન દૂજા ॥

વળી કહ્યું કે વિધાતાએ સ્ત્રીને જગતમાં શા માટે પેદા કરી ? પરાધીનને સ્વપ્ને પણ સુખ હોતું નથી.

ક્ત બિધિ સૃજીં નારિ જગ માર્હી । પરાધીન સપનેહું સુખુ નાર્હી ॥

મેનાના મુખમાં મુકાયેલા એ શબ્દો વ્યથામાં ઉચ્ચારાયેલા છે. આપણે તટસ્થ રીતે શાંતિપૂર્વક વિચારીશું તો સમજાશે કે સ્ત્રી સર્જનની શોભા છે. એના સિવાયનું સર્જન નીરસ અથવા અપૂર્ણ લાગે. પુરુષ

તથા પ્રકૃતિની સંયુક્ત રાસલીલા કે રસલીલા એ જ જગત. સ્ત્રી પરાધીન નથી, સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર, સ્વાધીન છે. પુત્રી રૂપે, ભગિની રૂપે સંપૂર્ણ સન્માનનીય છે. પત્ની થઈને પણ ગુલામ બનવાને બદલે ધરની સ્વામિની, સામ્રાજી બને છે. માતા રૂપે સંતાનોમાં સંસ્કારોનું સિંચન કરે છે. દેશ તથા દુનિયાને મહત્વની મહામૂલ્યવાન ભેટ ધરે છે. વિધાતાએ કરેલું એનું સર્જન અભિશાપ નથી, આશીર્વાદ છે. એ વિભુનું વરદાન છે.

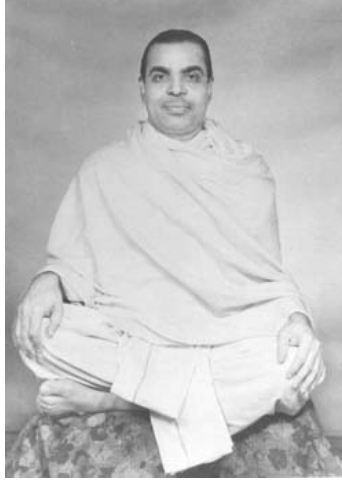
*

શિવપાર્વતીના સુંદર લીલાપ્રસંગો કેવળ પાઠ કે પારાયણ માટે નથી, પરંતુ ભગવાન શંકર તથા પાર્વતીના પવિત્ર પદારવિંદમાં પ્રેમ પ્રકટાવીને જીવનનું શ્રેય સાધવા માટે છે, એ યાદ રાખીએ. સાચું શાશ્વત સુખ એમાં જ સમાયેલું છે: જીવનને પરમાત્માપરાયણ કરવામાં.

* * * * *

About the Author

(૧૫ ઓગષ્ટ ૧૯૨૧ – ૧૮ માર્ચ ૧૯૮૪)

ગુજરાતની સાહિત્યરસિક અને અધ્યાત્મપ્રેમી જનતાને શ્રી યોગેશ્વરજીનો પરિચય આપવાનો ન હોય. મા શારદાના ચારુ ચરણે સો કરતાં પણ વધુ ગ્રંથો અર્પણ કરનાર મહાત્મા શ્રી યોગેશ્વરજી વીસમી સદીના ગુજરાતમાં થઈ ગયેલા સમર્થ સંત અને સાહિત્યકાર હતા. સંન્યાસ કે રૂઢિગત ચાલી આવતી ભગવા વસ્ત્રોની પ્રણાલિકાને અનુસર્યા વગર તથા કોઈ દેહધારી ગુરૂની સહાયતા વિના કેવળ મા જગદંબા પર અપ્રતિમ શ્રદ્ધા રાખી, અધ્યાત્મ જગતના સર્વોત્તમ શિખરો સર કરનાર યોગેશ્વરજી બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવનાર મહામાનવ હતા.

ઈ.સ. ૧૯૨૧ ની પંદરમી ઓગષ્ટે અમદાવાદના ધોળકા તાલુકાના સરોડા ગામે સાધારણ બ્રાહ્મણ પરિવારમાં જન્મ લેનાર યોગેશ્વરજીએ માત્ર નવ વર્ષની કુમળી વયે પિતાનું છત્ર ગુમાવ્યું હતું. એમને આગળ અભ્યાસ માટે મુંબઈની લેડી નોર્થકોટ ઓફિસમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા. મોહમયી મુંબઈ નગરીના એમના નિવાસ દરમ્યાન પૂર્વના પ્રબળ આધ્યાત્મિક સંસ્કારોના સુપરિણામ સ્વરૂપે એમને મા જગદંબાના દર્શનની લગની લાગી. એકાંત શોધીને ધ્યાનસ્થ થવામાં કે પ્રકૃતિના ખોળે કલાકો સુધી વિરહાતુર બની 'મા' ના દર્શન માટે પોકારો પાડવામાં એમનો સમય વ્યતીત થવા લાગ્યો. જ્યારે દર્શન અને સંનિધિની ઝંખના અતિ પ્રબળ બની ત્યારે એમણે અભ્યાસનો ત્યાગ કરી ઉચ્ચ સાધના માટે હિમાલય જવાનો નિર્ણય લીધો. એ સમયે એમની વય માત્ર વીસ વરસની હતી.

ઋષિમુનિસેવિત અને પુરાણપ્રસિદ્ધ હિમાલયની પુષ્પભૂમિમાં બે દાયકાથી વધુ નિવાસ કરી એમણે એકાંતિક સાધના દ્વારા પરમાત્માની અનુભૂતિ અને સિદ્ધિપ્રાપ્તિ કરી. હિમાલયવાસ દરમ્યાન એમને મળેલા અનેકવિધ આધ્યાત્મિક અનુભવો, સિદ્ધ અને સમર્થ સંતોના દર્શન-સમાગમ તથા શાસ્ત્રાધ્યયને પરિણામે પ્રાપ્ત થયેલ જ્ઞાન છતાં એમની નમ્રતા, નિરભિમાનતા તથા સાદગી જિજ્ઞાસુઓને પ્રથમ નજરે આકર્ષતી.

સત્ય અને અહીંસાના પૂજારી તથા પ્રાર્થના પર અખૂટ વિશ્વાસ ધરાવનાર મહાત્મા ગાંધીજીને આદર્શ માનનાર શ્રી યોગેશ્વરજીમાં દેશપ્રેમ ઠસોઠસ ભરેલો હતો. આધ્યાત્મિક માર્ગે આગળ વધી દેશ માટે કંઈક કરી

છૂટવાની તેમની મનીષા એમના અનેકવિધ સર્જનોમાં પેખી શકાય છે. આજીવન ખાદીના વસ્ત્રો ધારણ કરી સંસારમાં જળકમળવત્ રહેનાર આ વિરક્ત બ્રહ્મચારી મહાપુરુષે સાધનાકાળ દરમ્યાન અને એ પછી પોતાના જનનીને હંમેશા સાથે રાખ્યા. સાધુ-સંત-સંન્યાસીઓમાં તેઓ માતૃભક્ત મહાત્મા તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા.

યોગ, ભક્તિ અને જ્ઞાન - ત્રણેય માર્ગે કુશળતાથી કેડી કંડારનાર શ્રી યોગેશ્વરજીની આમજનતા માટેની સૌથી વિશેષ અને શકવર્તી ઉપલબ્ધિ તેમના વરદ હસ્તે થયેલ વિપુલ સાહિત્યસર્જનને ગણી શકાય. શાળાજીવન દરમ્યાન રોજનીશી લખવાની ટેવથી શરૂ થયેલી તેમની સાહિત્યયાત્રા ક્રમશઃ વિકાસ પામી સૌથીવે વધુ ગ્રંથોના સર્જનનું નિમિત્ત બની. એમના બહુપ્રસિદ્ધ સર્જનોમાં તુલસીદાસના રામચરિતમાનસનો સમશ્લોકી પદ્યાનુવાદ; ગાંધીજીની જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે એમને અંજલિ આપતા લખાયેલ મહાકાવ્ય 'ગાંધીગૌરવ'; ભગવદ્ ગીતા, ઉપનિષદ, ગોપીગીત, શિવમહિમ્નસ્તોત્ર, વિષ્ણુ સહસ્રનામ વિગેરેનો સરળ સમશ્લોકી પદ્યાનુવાદ; અગિયારસો પૃષ્ઠોમાં વિસ્તરેલી એમની સુપ્રસિદ્ધ આત્મકથા 'પ્રકાશના પંથે'; રમણ મહર્ષિના જીવન અને કાર્યો પરનો બેનમુન ગ્રંથ; તથા મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત, ઉપનિષદ, બ્રહ્મસૂત્ર, યોગસૂત્ર જેવા ભારતીય સંસ્કૃતિનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા અનેકવિધ ગ્રંથો પરની ટિપ્પણીનો સમાવેશ કરી શકાય. તેમની સિદ્ધ કલમે ગુજરાતી સાહિત્યને ચિંતનાત્મક લેખો, પ્રેરણાદાયી પત્રો, ભાવભરપૂર ભજનો, કમનીય કવિતાઓ, મધુરા બાળગીતો, અદ્ ભુત ગદ્યકાવ્યો, સાધકોના પ્રશ્નોનું સમાધાન કરતી આધ્યાત્મિક પ્રશ્નોત્તરીઓ, સંતપુરુષોના જીવનની પ્રેરણાદાયી વાતો, ઉમદા વાર્તાસંગ્રહો, નવલકથાઓ તથા નવલિકાઓ પણ પ્રદાન કરી છે. એમના સર્જનો વિશે ઉડીને આંખે વળગે એવી વાત એ છે કે એમણે કેવળ લખવા ખાતર નથી લખ્યું. એમની રચનાઓ કોરો કલ્પનાવિલાસ નથી પરંતુ એમના અસાધારણ જીવનની અભિનવ અભિવ્યક્તિ છે. એમના વૈવિધ્યસભર અને માતબર સાહિત્યપ્રદાનને હજુ ગુજરાતના સાહિત્યકારોએ અને સાહિત્યરસિક પ્રજાએ યથાર્થ અને પૂર્ણપણે પિછાણવાનો બાકી છે.

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં અસ્ખલિત રીતે વહેતી એમની ઓજસ્વી વાણીમાં થતા જ્ઞાન, યોગ અને ભક્તિના રહસ્યોના ઉદઘાટનનું પાન કરવાનું સૌભાગ્ય ગુજરાતના પ્રમુખ શહેરો ઉપરાંત અમેરિકા, કેનેડા, ઈંગ્લેન્ડ, દક્ષિણ આફ્રિકા તથા ઝાંબિયાના વિવિધ શહેરના શ્રોતાઓને મળ્યું હતું. શ્રી યોગેશ્વરજી સર્વધર્મ સમભાવમાં માનતા હતા તથા નાત, જાત કે સંપ્રદાયના વાડાઓથી પર હતા. એથી જ એમને રામકૃષ્ણ મિશન, શિયોસોફિકલ સોસાયટી, સત્ય સાંઈ સેન્ટર, ડીવાઈન લાઈફ સેન્ટર વિગેરેમાં તથા જૈન, શીખ કે ખ્રિસ્તી ધર્મના ધર્મસ્થાનો કે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના મંદિરોમાં એકસમાન આદરથી આમંત્રિત કરવામાં આવતા હતા. ગુજરાત અને ગુજરાત બહારની કોલેજો, સ્કુલો તથા યુનિવર્સિટીમાં એમણે પોતાના અનુભવાત્મક જ્ઞાનનો પ્રસાદ વહેંચ્યો હતો. આજે વિશ્વભરમાં તેમનો બહોળો પ્રસંશક અનુયાયી વર્ગ છે.

ઈ.સ. ૧૯૮૪ ની ૧૮ માર્ચે તેમણે શ્રીમદ્ ભાગવત પર પ્રવચન કરતાં સ્થુલ દેહનો ત્યાગ કર્યો હતો. તેમના અનેકવિધ માનવતાવાદી સત્કાર્યો અને તેમના ઝળહળતા આધ્યાત્મિક વારસાને મા સર્વેશ્વરી સર્વોત્તમ રીતે દીપાવી રહ્યા છે. ઈન્ટરનેટ પર swargarohan.org વેબસાઈટ તથા સ્થુળ રીતે અંબાજીમાં દાંતા રોડ સ્થિત સ્વર્ગારોહણ ધામ એમના મહિમાવંત જીવન અને કાર્યોની યશગાથાને ગાઈ રહ્યું છે.

શ્રી યોગેશ્વરજીનું સાહિત્યિક પ્રદાન

આત્મકથા	પ્રકાશના પંથે • પ્રકાશ પથ કા યાત્રી • Steps towards Eternity
અનુવાદ	રમણ મહર્ષિની સુખદ સંનિધિમાં(In days of great peace) • ભારતના આધ્યાત્મિક રહસ્યની ખોજમાં (A search in secret India) • હિમગીરીમાં યોગી (A Hermit in the Himalayas)
જીવનચરિત્ર	ભગવાન રમણ મહર્ષિ જીવન અને કાર્ય - મા સર્વેશ્વરી એક પરિચય -
ગદ્યકાવ્યો	અક્ષત • અનંત સૂર • દર્પણ • ફૂલવાડી • પરિમલ • સ્વાતિબિંદુ • સનાતન સંગીત • Tunes unto the infinite
ગીતો	હિમાલય અમારો • રશ્મિ • બિંદુ • તર્પણ • ધૃતિ • પૂજા
ભજનો	અભીખ્સા • અર્પણ • અંતરનો અનુરાગ • આલાપ • આરતી • પ્રસાદ • પ્રેમાલાપ • સ્વર્ગીય સૂર • સંતવાણી • સાંઈ સંગીત • તુલસીદલ
પદ્યાનુવાદ	ચંડીપાઠ (દુર્ગાસપ્તશતીસાર • રામચરિતમાનસ • શિવપાર્વતી પ્રસંગ • સુંદર કાંડ • સરળ ગીતા • શિવમહિમ્નસ્તોત્ર • વૈરાગ્યશતક • વિષ્ણુસહસ્રનામ • ઉપદેશપંચકમ્ • દસ ઉપનિષદ • નારદ ભક્તિસૂત્ર • ચર્પટપંજરિકા સ્તોત્ર • પાતંજલ યોગદર્શન
મહાકાવ્યો	રામાયણ દર્શન • કૃષ્ણ રુક્મિણી • ગાંધી ગૌરવ • રસામૃત (રામકૃષ્ણ)
લેખ	આરાધના • આત્માની અમૃતવાણી • ચિંતામણી • ધ્યાન સાધના • Essence of Geeta • પ્રભુપ્રાપ્તિનો પંથ • પ્રાર્થના સાધના છે • સાધના • યોગમિમાંસા • શ્રીરામ કથામૃત
ચિંતન	બ્રહ્મસૂત્ર • ગીતાદર્શન • ગીતાનું સંગીત • ગીતા સંદેશ • ગીતા તત્ત્વ વિચાર • જીવન વિકાસના સોપાન • ઈશાવાસ્યોપનિષદ • ઉપનિષદનું અમૃત • ઉપનિષદનો અમર વારસો • પ્રેમભક્તિની પગદંડી (નારદ ભક્તિસૂત્ર • શ્રીમદ્ ભાગવત • ગોપીપ્રેમ • યોગદર્શન • પતંજલિના યોગસૂત્રો ((સંક્ષિપ્ત સૂત્રાર્થ
પ્રવચનો	અમર જીવન • પાતંજલ યોગદર્શન • કર્મયોગ • આત્મસંયમયોગ • પુરુષોત્તમયોગ
પ્રસંગો	ધૂપસુગંધ • કળીમાંથી ફૂલ • મહાભારતના મોતી • પરબનાં પાણી • સંતસમાગમ • સત્સંગ • સંત સૌરભ • દિવ્ય અનુભૂતિઓ • શ્રેય અને સાધના • શ્રેય ઔર સાધના
પ્રવાસ	તીર્થયાત્રા • ઉત્તર ભારતનાં તીર્થો • સમંદરને પેલે પાર
પત્રો	હિમાલયનાં પત્રો
પ્રશ્નોત્તરી	અધ્યાત્મનો અર્ક • ધર્મનો મર્મ • ધર્મનો સાક્ષાત્કાર • ઈશ્વર દર્શન
નવલકથા	આગ • અગ્નિપરીક્ષા • કાદવ અને કમળ • કાયાકલ્પ • પરભવની પ્રીત • રક્ષા • સમર્પણ • સ્મૃતિ • પરિક્ષિત • પ્રીતપુરાની • પ્રેમ અને વાસના • રસેશ્વરી • ઉત્તરપથ • યોગાનુયોગ
વાર્તાઓ	રોશની
નાટક	રામનું હૃદય

For more information
on the Life and works
of
Shri Yogeshwarji

Please visit

www.swargarohan.org

A Gujarati supersite for spiritual aspirants